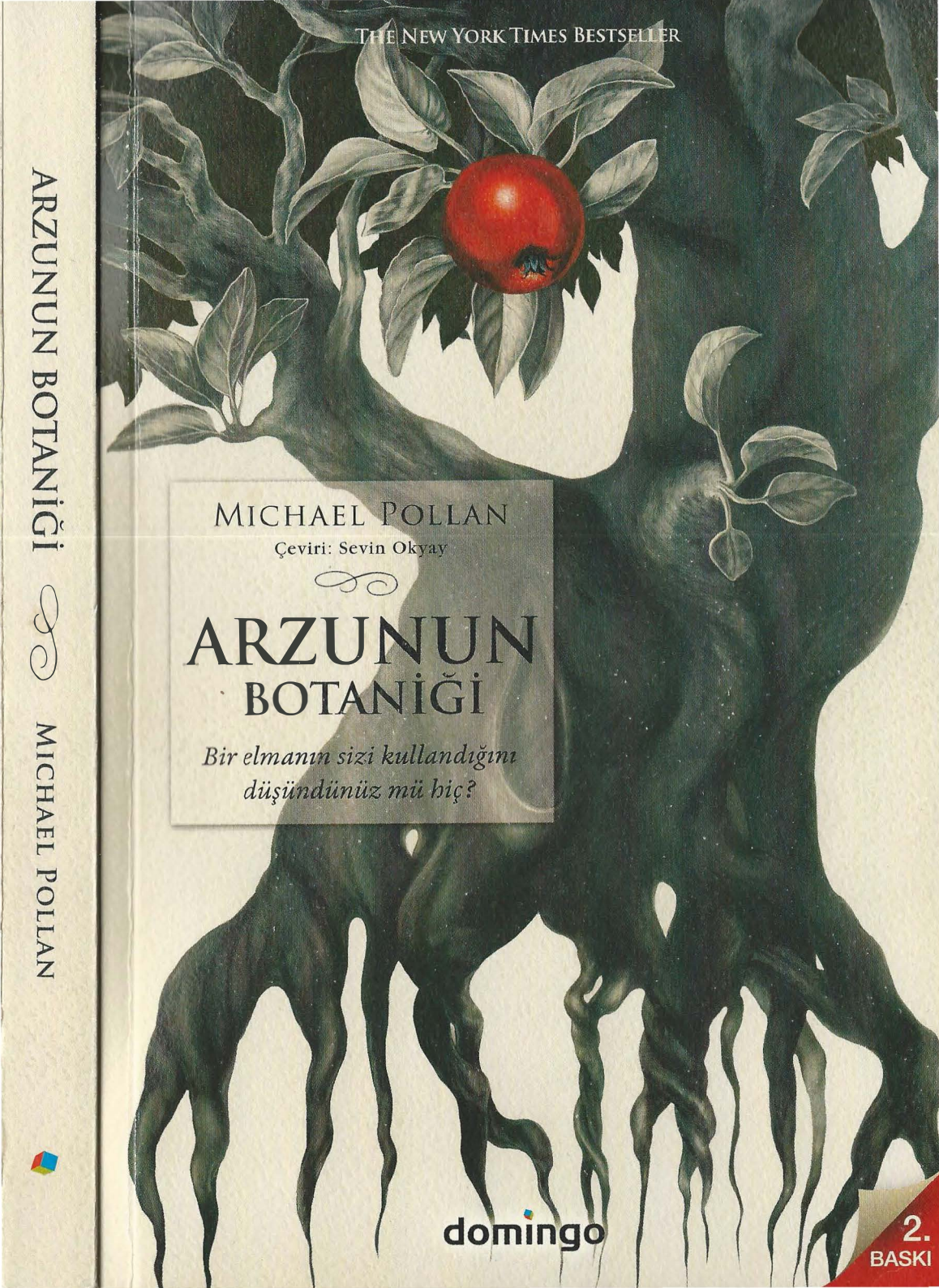
THE NEW YORK TIMES BESTSELLER

MICHAEL POLLAN

Çeviri: Sevin Okyay

ARZUNUN BOTANİĞİ

Bir elmanın sizi kullandığını düşündünüz mü hiç?

domingo

2. BASKI

ARZUNUN BOTANİĞİ — MICHAEL POLLAN

ARZUNUN
BOTANİĞİ

Hiç şüphe etmemiş (etmişse de asla belli etmemiş) ebeveynime;
ve büyükbabama,
minnettarlıkla

2010 yılında *Time* dergisi tarafından dünyanın en etkili yüz insanı arasında gösterilen ve *Newsweek*'in 2009 yılında seçtiği on "Yeni Düşünce Lideri"nden biri olan **Michael Pollan**, her biri çok satanlar listesine girmiş ve pek çok prestijli ödül kazanmış *Second Nature, A Place of My Own, Omnivore's Dilemma* (Etobur-Otobur İkilemi, Pegasus Yayınevi, 2009), *In Defense of Food* ve *Food Rules* kitaplarının yazarıdır. Kaliforniya Berkeley Üniversitesinde Bilim ve Çevre Gazeteciliği bölümünün direktörlüğünü yapan Michael Pollan, *The New York Times Magazine*'in sürekli yazarlarındandır. **Arzunun Botaniği** 2009 yılında PBS tarafından iki saatlik belgesel haline getirilmiştir.

MICHAEL POLLAN

Çeviri: Sevin Okyay

ARZUNUN BOTANİĞİ

Bir elmanın sizi kullandığını düşündünüz mü hiç?

domingo

ARZUNUN BOTANİĞİ
Michael Pollan

Özgün ismi: The Botany of Desire
© 2001, Michael Pollan
Kitabın Türkiye hakları Anatolialit Telif Ajansı aracılığıyla alınmıştır.

Türkçe yayın hakları:
© 2011 Bkz Yayıncılık Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.
Sertifika No: 12746
Domingo, Bkz Yayıncılık markasıdır.

Çeviri: Sevin Okyay
Editör: Emre Ülgen Dal
Bilimsel Danışman: Tuna Ekim
Kapak Tasarım: Kadriye Gümüş
Kapak İllüstrasyon: Sarah Petruziello
Sayfa Uygulama: Pınar Şensoy
Katkıda bulunanlar: Gülin Ekinci, Osman Çakmakçı

ISBN: 978 605 61801 3 2

1. Baskı: Nisan 2011
2. Baskı: Haziran 2011
Pasifik Ofset, İstanbul
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok, Haramidere-Avcılar
(212) 412 17 77

Tüm hakları saklıdır. Bu kitabın tümünün veya içeriğinin herhangi bir bölümünün yayıncının yazılı izni olmadan, fotokopi yöntemi dahil, elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla çoğaltılması yasaktır.

© Bkz Yayıncılık Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.
Asmalımescit Mah. Ensiz Sok.
No:2 D:4 Tünel İstanbul
Tel: (212) 245 08 39
e-posta:domingo@domingo.com.tr

www.domingo.com.tr

İÇİNDEKİLER

	Teşekkür	*VII*
	Giriş İnsan Denen Yaban Arısı	*IX*
1. Bölüm	Arzu: *Tatlılık* / Bitki: *Elma*	*1*
2. Bölüm	Arzu: *Güzellik* / Bitki: *Lale*	*45*
3. Bölüm	Arzu: *Sarhoşluk* / Bitki: *Marihuana*	*93*
4. Bölüm	Arzu: *Kontrol* / Bitki: *Patates*	*157*
	Son Söz	*211*
	Kaynakça	*219*
	Dizin	*229*

TEŞEKKÜR

Bu kitap ortaya çıkarken attığım her adımda büyük destek gördüm. Öncelikle projenin röportaj ve araştırma sürecinde zaman ve bilgisini benimle cömertce paylaşan kişilere müteşekkirim; isimleri Kaynakça'da belirtiliyor.

Kitap yazmaya başladığım yaklaşık on iki yıl öncesinden bu yana Ann Godoff'la çalışma şansına ve dahası kıvancına sahip oldum; öyle ki, bundan böyle onun bilgeliği, desteği ve dostluğu olmadan kitap yazabileceğimi sanmıyorum. Yazar temsilcim Amanda Urban da en başından beri yanımda oldu. *Arzunun Botaniği*'ni yazmam gerektiğini herkesten önce o fark etmişti. Onun isabetli muhakemesi olmadan bu kitabı yazamazdım.

Mark Edmundson da her üç kitabıma birden dostluktan başka bir neden olmaksızın katkıda bulunmuştur. Metni, bazı bölümlerini birden fazla kez olmak üzere çok büyük bir özenle okudu ve dokunduğu her sayfayı iyileştirdi. Katkıları bununla da sınırlı değil; kitabın yazım süreci boyunca hem dertlerimi dinledi, hem de paha biçilmez kitap önerilerinde bulundu. Öğrencilikten öğretmenliğe zarif bir dönüşüm geçiren Paul Tough'ın yetenekli editoryal bakışı da benim adıma müthiş bir şanstır; önerilerinin hakkını ödeyemem. Ayrıca esirgemediği bilimsel gözüyle metni inceleyerek beni utançtan kurtaran, Sorumlu Bilim Adamları Birliği'nden Mardi Melon'a da minnet borçluyum; kalan hatalar tümüyle bana aittir.

Marihuana yetiştiriciliği ve genetiği değiştirilen patateslerin dün-

yasına attığım ilk adımlara *The New York Times Magazine* sponsor oldu; Gary Marzorati, Adam Moss ve Jack Rosenthal'a sakınmadıkları destek ve verdikleri cesaret için, ayrıca Stephan Mihm'a da üstün araştırma asistanlığından dolayı yürekten teşekkür ederim. Çok değerli dostlarım Carol Schneider, Robin Schiff, Benjamin Dreyer, Alexa Cassanos ve Kate Niedzwiecki kadar Jack Hitt, Mark Danner ve Allan Gurganus da hep yanımda oldu. Ayrıca verdiği cesaret ile kötü günlerde esirgemediği anlayışı ve tesellisi için Isaac Pollan'a da teşekkür ederim.

Nihayet, Judith, ki ilk sıra ona ait; çünkü onun gözü, kulağı, bilgeliği, desteği, sabrı, cesaretlendirmesi, anlayışı, ileri görüşü, güveni, dostluğu, muhakemesi, berraklığı, esprileri ve sevgisi olmadan, bunların hiçbiri asla gerçekleşemezdi.

Cornwall Bridge, Connecticut
Ekim 2000

GİRİŞ

İNSAN DENEN YABAN ARISI

Bu kitabın tohumları ilk kez bahçemde atıldı; aslına bakarsanız bahçeme tohum ektiğim sırada atıldı. Tohum ekmek hoş, gelişigüzel bir iştir. Zahmetli de sayılmaz, başka şeyler düşünmeye bolca vaktiniz kalır. Mayıs ayının bir öğleden sonrasıydı; arıların çevresinde vızıldayıp durduğu çiçek açmış bir elma ağacının civarına sebze sıraları ekiyordum. Ve kendimi şunu düşünürken buldum: bu bahçede (ya da herhangi bir bahçede) insanoğlunun rolü ile yaban arısının rolü arasında ne gibi farklılıklar var?

Eğer bu kulağa gülünç bir mukayese gibi geliyorsa, o zaman o öğleden sonra bahçede ne yaptığımı bir düşünün: bir türün genlerini yayıyordum –başka bir türün genlerini de yayabilirdim, ama onu değil, özellikle bu türü seçmiştim. Bu durumda, diyelim ki pırasa yerine, parmak patatesin genlerini yayıyordum. Benim gibi bahçıvanlar bu tür seçimleri hakkı olarak görür: derim ki kendime, bu bahçede hangi türlerin serpilip gelişeceğine ve hangilerinin yok olacağına sadece ben karar veririm. Başka bir deyişle buranın sorumlusu benim ve benim arkamda benden çok daha fazla sorumluluk taşıyan başka kişiler de duruyor –bahçıvanlar, botanikçiler, yetiştiriciler ve bugünlerde ekmeye karar verdiğim patatesi "seçmiş", "geliştirmiş" ya da "yetiştirmiş" olan genetik mühendislerin oluşturduğu upuzun bir zincir bu. Dil bilgimiz bile bu ilişkinin koşullarına tam bir açıklık getiriyor: *bitkileri*

ben seçerim, yabani otları ben yolarım, ekini ben hasat ederim. Dünyayı öznelere ve nesnelere bölmüşüz ve burada, bahçede, doğada genellikle olduğu gibi, biz insanlar özneyiz.

Fakat o hafta sonu bahçede şunu düşündüm: Ya bu dil bilgisi baştan sona yanlışsa? Ya aslında kendine hizmet eden bir kibirden ibaretse? Bir yaban arısı da muhtemelen bahçede kendisini bir özne, nektar damlası için yağmaladığı çiçeği de nesne sayıyordur. Ancak şunu biliyoruz ki, bu sadece arının büyük resmi göremeyişinden kaynaklanıyor. Meselenin aslı şu; çiçek arıyı, polenini çiçekten çiçeğe taşıması için zekice kullanmıştır.

Arılar ile çiçekler arasındaki kadim ilişki, "birlikte evrim" olarak bilinen kavramın klasik bir örneğidir. Arı ile elma ağacının yaptıkları gibi birlikte evrimsel bir alışverişte, iki taraf bireysel çıkarlarını geliştirmek adına birbirini etkiler; fakat sonucunda yardımlaşmış da olur: arı için besin, elma genleri için ulaşım. Her iki taraf için de bilincin işin içine girmesi gerekmez; özne ile nesne arasındaki geleneksel ayrım, herhangi bir anlam taşımaz.

Şunu anladım ki, benimle, ekmekte olduğum patates arasındaki durum da aslında pek farklı değildi; biz de, tıpkı tarımın on bin yılı aşkın bir süre öncesinde doğuşundan bu yana olduğu gibi, birlikte evrimsel bir ilişkinin ortaklarıydık. Biçimi ve kokusu sayısız nesiller boyunca arılar tarafından seçilmiş olan elma çiçeği gibi, patatesin de boyutu ve tadı, sayısız nesiller boyunca bizim tarafımızdan seçilmiştir –İnkalar, İrlandalılar, hatta benim gibi McDonald's'da kızarmış patates siparişi veren kişiler tarafından. Arıların da, insanların da seçim kriterleri vardır: arı açısından simetri ve tatlılık; patates yiyen insan açısından da ağırlık ve besin değeri. Birimizin, zaman zaman arzularının farkında olacak şekilde evrilmiş oluşu, bu düzenlemede rol alan çiçek ya da patates açısından fark etmez. Bu bitkilerin önem verdiği tek şey, her varlığın en temel genetik düzeyde önem verdiği şeydir: kendisinin daha çok kopyasını çıkarmak. Bu bitki türleri, deneme-yanılma yöntemiyle bunu yapmanın en iyi yolunun hayvanları –arı ya da insan, fark etmez– genlerini yaymaya ikna etmek olduğunu öğren-

miştir. Nasıl mı? Hayvanların bilinçli olan ya da olmayan arzularıyla oynayarak. Bunu yapmayı en etkin biçimde başaran çiçekler ya da patatesler, daha verimli olan ve daha fazla çoğalanlardır.

İşte o gün aklıma bir soru takıldı: Bu patatesleri ekmeyi ben mi seçtim, yoksa bunu bana patates mi yaptırdı? Aslında her ikisi de doğru. O patatesin bir tohum kataloğunun sayfalarında yumrulu cazibesiyle hava atarak beni baştan çıkardığı anı tamı tamına hatırlıyorum. Sanırım işi bitiren, lezzet duygusu uyandıran "tereyağımsı sarı etli" kelimeleri oldu. Bu entipüften, yarı bilinçli bir olaydı: katalogda karşılaşmamızın evrimsel sonuçları olabileceği aklımın köşesinden bile geçmemişti. Oysa evrim sınırsız entipüften ve bilinçsiz olaydan oluşur ve patatesin evriminde, benim belli bir Ocak akşamı belli bir tohum kataloğunu okumam da bunlardan biridir.

O Mayıs öğleden sonrasında bahçe aniden önümde yepyeni bir ışığın altında belirdi; göze, buruna ve dile sunduğu pek çok ve çeşitli keyifler artık o kadar masum ya da edilgen değil. Hep arzumun nesnesi gözüyle baktığım tüm bu bitkiler, anladım ki, aynı zamanda beni etkileyen, onlar için kendilerinin yapamadığı şeyleri yaptıran öznelermiş meğer.

Ve işte o zaman bu fikir aklıma geldi: Bahçenin ötesindeki dünyaya bu şekilde bakarsak, doğadaki yerimizi aynı baş aşağı perspektifle görürsek ne olur?

Bu kitap, hepimizin yakından tanıdığı dört bitkinin –elma, lale, kenevir ve patatesin– ve onların kaderlerini bizimkine bağlayan insani arzuların hikâyesini anlatarak tam olarak bunu yapmaya çalışıyor. Daha geniş konusu ise, insanlar ile biraz alışılmadık bir açıdan yaklaştığım doğal dünya arasındaki karmaşık, karşılıklı ilişki: bitkinin bakış açısını ciddiye alıyorum.

***

Bu kitabın hikâyelerini anlattığı dört bitki "evcilleştirilmiş türler" dediğimiz bitkiler. Evcilleştirilmiş türler hayli tek yönlü bir terim

(yine o dil bilgisi); kontrolün bizde olduğuna dair yanlış bir izlenim bırakıyor. Evcilleştirmeyi otomatikman bizim başka türlere yaptığımız bir şey olarak düşünüyoruz; oysa onu, bazı bitki ve hayvanların bize yaptığı bir şey, kendi çıkarları adına geliştirdikleri zekice bir strateji olarak düşünmek de aynı derecede mantıklı. Son on bin yılı nasıl en iyi şekilde besleyeceklerini, şifa vereceklerini, giydireceklerini, sarhoş edeceklerini ve başka şekillerde bize keyif vereceklerini çözmeye çalışarak geçiren bu türler, doğanın en büyük başarı hikâyelerinden bazıları olmuştur.

Şaşılacak olan ise inek, patates, lale ve köpek gibi türleri, doğanın daha olağanüstü yaratıkları olarak görmeyişimizdir. Evcilleştirilmiş türler, yabanıl kuzenlerinin genelde yaptığı gibi saygımızı talep etmez. Evrim birbirine bağlı olmayı ödüllendiriyor olabilir, ancak düşünen benliklerimiz, kendi kendine yeterliliği ödüllendirmeyi sürdürür. Bizim için kurt, her nedense köpekten daha etkileyicidir.

Ancak bugün Amerika'da elli milyon köpeğe karşılık sadece on bin kurt var. Öyleyse köpek, bu dünyada geçinip gitmek konusunda yabanıl atasının bilmediği neyi biliyor? Köpeğin bildiği en önemli şey –yanı başımızda evrildiği on bin yıl boyunca ustası olduğu konu– biziz: ihtiyaçlarımız, arzularımız, duygularımız ve değerlerimiz; ki hepsi, varlığını sürdürebilmesi için incelikli bir stratejinin bir parçası olarak genlerine yerleşmiştir. Köpeğin genomunu bir kitap gibi okuyabilseydiniz, kim olduğumuz ve bizi nelerin motive ettiği hakkında çok şey öğrenebilirdiniz. Normalde bitkilere hayvanlar kadar itibar etmeyiz, ancak aynı şey elma, lale, kenevir ve patatesin genetik kitapları için de geçerli olabilir. Onların sayfalarında, insanları arılara dönüştürmek için geliştirdikleri zekice talimatlarda, kendimize dair ciltler dolusu şey okuyabiliriz.

On bin yıllık birlikte evrimin ardından genleri adeta hem doğal hem de kültürel bilginin zengin arşivlerini oluşturmuş. Örneğin taç yaprakları süvari kılıcı gibi sivrilmiş olan fildişi renkli lalenin DNA'sı bir arının değil, bir Osmanlı Türkü'nün gözünü çelecek ayrıntıda talimat içeriyor; bize o çağın güzellik anlayışı hakkında söyleyecekleri

var. Aynı şekilde her Russet Burbank patates, endüstriyel besin zincirimiz ile uzun, kusursuz altın rengi kızarmış patates zevkimiz üzerine içinde bir risale taşıyor. Bunun nedeni ise son birkaç yüzyılı yapay seçilim yoluyla bu türleri yeniden yaratarak; ufacık, toksik bir kök yumrusunu şişman, besleyici bir patatese; kısa, alımsız bir yabani bitkiyi uzun boylu, büyüleyici laleye dönüştürerek geçirmiş olmamız. Çok daha az aşikar olan ise –en azından bizim için– bu bitkilerin aynı zamanda bizi de yeniden yaratıyor oluşu.

***

Bu kitaba *Arzunun Botaniği* diyorum; çünkü bitkilerin kendileri hakkında olduğu kadar bizi bu bitkilere bağlayan insani arzuları da anlatıyor. Söz konusu arzuların –tıpkı sinekkuşunun kırmızı sevgisi ve karıncanın yaprak bitinin yapışkan salgısına olan zaafı gibi– doğa tarihinin bir bölümünü oluşturdukları şeklinde bir önermem var. Ben bu arzuları insanların nektarı olarak görüyorum. Bu nedenle de bu kitap, bu dört bitkinin toplumsal tarihini keşfetmenin ve onları kendi hikâyemizle birlikte örmenin yanı sıra, bu bitkilerin tahrik ve teşvik ettiği dört insani arzunun da doğa tarihini anlatıyor.

Ben yalnızca patatesin Avrupa tarihinin seyrini nasıl değiştirdiğiyle ya da kenevirin Batı'daki romantik devrimi nasıl ateşlediğiyle değil, erkek ve kadın tüm insanların zihinlerindeki fikirlerin bu bitkilerin görünüşünü, tadını ve zihinsel etkilerini nasıl dönüştürdüğüyle de ilgileniyorum. Birlikte evrim süreci vasıtasıyla insanların fikirleri doğal olgulara dahil olur: örneğin bir lalenin taç yapraklarının biçiminde, ya da bir Jonagold elmanın belirgin, keskin tadında ortaya çıkar.

Burada araştırdığım dört arzu, elmanın hikâyesinde geniş anlamıyla tanımlanan *tatlılık*; laleninkinde *güzellik*; kenevirinkinde *sarhoşluk* ve patatesin hikâyesinde de *kontrol* –özellikle de kadim evcilleştirme sanatının günümüzde yüzünü çevirdiği yönü görmek üzere bahçemde yetiştirdiğim genetiği değiştirilmiş bir patatesin hikâyesinde. Bu dört bitkinin bu dört arzu hakkında öğretecekleri önemli bir

şey var; bizi motive eden şeyler nedir? Örneğin, çiçeği anlamadan güzelliğin çekimsel gücünü anlayamayız diye düşünüyorum; çünkü çok uzun zaman önce, çiçeğin cazibesi evrimsel bir strateji olarak ortaya çıktığı anda güzellik fikrini dünyaya ilk kez buyur eden çiçekti. Aynı şekilde sarhoşluk da; beynimizde zevke, hafızaya ve hatta belki de aşkınlığa hükmeden mekanizmaların kilidini açabilecek moleküler anahtarın kimyasal maddelerini imal etmeyi beceren bir avuç bitki olmasaydı, sarhoşluk, hiçbir zaman tatmin edemeyeceğimiz insani bir arzu olacaktı.

Evcilleştirme şişman yumrular ile uysal koyunlardan çok daha fazla anlam taşır; bitkiler ile insanlar arasındaki kadim evliliğin evlatları, farkına vardığımızdan çok daha tuhaf ve fevkaladedir. İnsani hayal gücünün, güzelliğin, dinin ve muhtemelen felsefenin de bir doğa tarihi vardır. Bu kitaptaki amaçlarımdan biri de, bu sıradan bitkilerin bu tarihte oynadığı role bir nebze ışık tutmak.

***

Bitkiler insanlara o kadar benzemez ki, karmaşıklıklarını tam olarak takdir etmek bizim için çok zordur. Buna karşılık bitkiler bizden çok, çok daha uzun bir süredir evriliyorlar; varlıklarını sürdürmek için yeni stratejiler icat ediyorlar. Tasarımlarını o kadar uzun bir süredir kusursuz hale getirmekteler ki, birimizden birinin daha "gelişmiş" olduğunu söylemek, gerçekten de o kelimeyi nasıl tanımladığınıza, hangi "gelişmişlik"lere değer verdiğinize bağlı. Elbette biz bilince, âlet yapma ve lisan gibi yetilere değer veririz; çünkü bunlar bugüne kadarki evrim yolculuğumuzda vardığımız noktalar olmuş. Bitkiler tüm o yolu ve hatta daha fazlasını katetmiştir—sadece farklı bir yönde yolculuk ettiler.

Bitkiler doğanın simyacılarıdır; su, toprak ve güneş ışığını değil imal, idrak etmesi bile insanoğlunun yetilerinin çok ötesinde olan bir dizi değerli maddeye dönüştürme uzmanlarıdır onlar. Biz bilincin hakkını vermeyi ve iki ayak üzerinde yürümeyi öğrenirken bitkiler, aynı

doğal seçilim süreciyle fotosentezi icat ediyor (güneş ışığını yiyeceğe dönüştürme şeklindeki şaşırtıcı numara) ve organik kimyayı kusursuz hale getiriyorlardı. Bitkilerin kimya ve fizikteki keşiflerinin çoğunun sonuçta bize de faydası oldu. Besleyen, şifa veren, zehirleyen ve duyuları hoşnut kılan kimyasal bileşimler de, bizi canlandıran, uyutan ve sarhoş eden başkaları da, hayret verici bilinç değiştirme gücüne sahip birkaç tanesi de bitkilerden gelir; hatta uyanık insanların beynine rüya ekme işi bile.

Neden bu sıkıntıya katlanıyorlar? Bitkiler bunca çok sayıda karmaşık molekülün reçetelerini hazırlayıp, sonra da onları imal etme zahmetine neden girsin ki? Önemli bir neden, savunma. Bitkilerin ürettiği kimyasal maddelerin çoğu, başka yaratıkları onları kendi hallerine bırakmaya mecbur etmek üzere doğal seçilim ile tasarlanmıştır: ölümcül zehirler, kötü kokular, yırtıcıların aklını karıştırmak için toksinler. Ancak bitkilerin yaptığı diğer maddelerin çoğunun da tam tersi bir etkisi vardır; arzularını kışkırtıp tatmin ederek, başka yaratıkları kendilerine çekerler.

Bitki yaşamının aynı büyük varoluşçu olgusu, bitkilerin neden diğer türleri hem iten, hem çeken kimyasal maddeler yaptığını açıklar: hareketsizlik. Bitkilerin yapamadığı tek önemli şey hareket etmek, ya da daha doğrusunu söylemek gerekirse, bir yerden başka bir yere gitmektir. Bitkiler onları avlayan yaratıklardan kaçamaz; ayrıca yardım olmaksızın yerlerini değiştiremedikleri gibi, alanlarını da genişletemezler.

Ve böylece yüz milyon yıl önce bitkiler, tesadüfen, hayvanların onları ve genlerini başka yerlere taşımasını sağlayan bir yöntemi –aslında birkaç bin farklı yöntem– keşfetti. Bu, kapalı tohumlu bitkilerin (yani, gösterişli çiçekleri olan ve başka türlerin yaymaya teşvik edildiği büyük tohumlar oluşturan yeni ve olağanüstü bir bitki sınıfı) ortaya çıktığı evrimsel bir dönüm noktasıdır. Bitkiler evrim geçirerek, Velkro gibi hayvan kürklerine bağlanan kozalaklar, bal arılarını polenlerine bulansın diye kandıran çiçekler ve sincapların yardımsever bir şekilde bir ormandan diğerine taksi gibi taşıdığı, gömdüğü ve sonra da yeterli sıklıkta yemeyi unuttuğu palamutlar geliştirmeye başladı.

Evrim bile evrilir. On bin yıl kadar önce dünya, bizim biraz benmerkezci şekilde "tarımın icadı" diyeceğimiz ikinci bir bitki çeşitliliğinin çiçek açışına tanık oldu. Bir grup kapalı tohumlu bitki, temel "hayvanları-çalıştır" stratejilerini özellikle bir hayvandan yararlanmak üzere mükemmelleştirdi; ki bu hayvan, sadece serbestçe hareket edecek şekilde değil, düşünecek ve karmaşık düşünceleri değiş tokuş edecek şekilde evrilmişti. Bu bitkiler son derece zekice bir strateji geliştirmişlerdi: bizi onlar adına hareket ettirip düşündürmek. Sonrasında, insanları onlara yer açmak için uçsuz bucaksız ormanları kesmeye kışkırtan yenilebilir otlar geldi (buğday ve mısır gibi); güzellikleriyle koskoca kültürleri afallatacak çiçekler geldi; insanlara tohum ekmek, nakletmek, methetmek, hatta haklarında kitaplar yazmak için esin verecek kadar yararlı ve lezzetli olan bitkiler geldi... Bu da işte o kitaplardan biri.

Yani bunu bana bitkilerin yaptırdığını mı öne sürüyorum? Sadece çiçeğin arıya kendisini ziyaret "ettirdiği" anlamda. Evrim, bizim isteğimize ya da niyetimize bağlı değildir; neredeyse tanım olarak bilinçsiz ve iradeye bağımlı olmayan bir süreçtir. Ona gereken tek şey, tüm bitki ve hayvanların yaptığı gibi, eldeki deneme-yanılma yöntemleriyle çoğalmaya uğraşan varlıklardır. Bazen uyumsal bir özellik öylesine zekicedir ki, bir amaca hizmet edermiş gibi görünür: örneğin, kendi yenilebilir mantar bahçelerini "ekip biçen" karıncalar ya da bir sineği, çürümekte olan bir et parçası olduğuna "ikna eden" böcekkapan bitki. Fakat böyle özelliklerin ne denli zekice olduğunu ancak geriye dönüp bakınca fark ederiz. Doğada tasarım, ortaya çıkacak sonucu amaçlı bir mucizeymişcesine güzel ya da etkin olana kadar, doğal seçilim ile ıskartaya çıkartılmış bir dizi kazadan ibarettir.

Aynı şekilde insanın doğadaki rolünü de gözümüzde büyütme eğilimindeyiz. İnsanların kendi yararına yaptığını düşündüğü pek çok etkinlik –tarımı icat etmek, bazı bitkileri yasa dışı ilan etmek, diğerleri hakkında övgü dolu kitaplar yazmak– doğa açısından sadece tesadüfi olaylardır. Evrim değirmeni için arzularımız bir miktar daha öğütülmesi gereken bir tahıldan ibarettir; hava durumundaki değişiklikten

farklı değildir. Dil bilgimiz bize dünyayı etkin özneler ile edilgen nesnelere bölmeyi öğretebilir; ancak birlikte evrimsel bir ilişkide, her özne aynı zamanda bir nesne ve her nesne de aynı zamanda bir öznedir. İşte bu yüzden tarımı, otların ağaçları fethetmek için insanlara yaptığı bir şey olarak düşünmek de aynı derecede makuldür.

***

Charles Darwin *Türlerin Kökeni*'ni yazarken, doğal seçilimle ilgili sıradışı fikirlerini dünyaya en iyi şekilde ilan edebilmek için hiç olmadık bir söylem stratejisinde karar kıldı. Kitabına yeni teorisini anlatarak başlayacağına, insanların (ve belki de özellikle İngiliz bahçıvanların) daha kolaylıkla akıllarının yatacağını tahmin ettiği yan bir konuyla giriş yaptı. Darwin *Türlerin Kökeni*'nin ilk bölümünü doğal seçilimin "yapay seçilim" denen özel bir durumuna ayırdı. Darwin'in geliştirdiği bu terim, evcilleştirilmiş türlerin dünyaya geliş sürecini tanımlıyordu. Darwin *yapay* kelimesini *sahte* anlamında değil, *insan eliyle yapılmış* anlamında kullanıyordu: insan iradesini yansıtan bir şey. Melez bir gülün, bir avocadonun, bir İspanyol cocker'in ya da bir gösteri güvercininin, sahte hiçbir yanı yoktur.

Bunlar Darwin'in açılış bölümünde yer verdiği evcilleştirilmiş türlerden birkaç tanesiydi; her seferinde türün nasıl bir çeşitlilik zenginliği öngördüğünü ve sonra insanların bunlardan gelecek nesillere geçirilecek özellikleri seçtiğini gösterdi. Evcilleştirmenin özel diyarında, diye açıkladı Darwin, insani arzular (bazen bilinçli, bazen bilinçsizce) kör doğanın başka durumlarda oynadığı rolü oynar; neyin "uygunluk" oluşturduğunu tayin edip böylelikle zamanla yeni yaşam biçimlerinin ortaya çıkmasına yol açar. Evrimsel kurallar da aynıdır ("nesiller yoluyla değişim"). Ancak Darwin, tüm bunların deniz kaplumbağası yerine çay gülünde, Galápagos yerine bahçede daha kolay idrak edileceğini anlamıştı.

Darwin'in *Türlerin Kökeni*'ni yayımlamasından bu yana geçen yıllarda, yapay seçilim ile doğal seçilimi birbirinden ayıran keskin kav-

ramsal çizgi bulandı. Bir zamanlar insanoğlu, iradesini nispeten küçük olan yapay seçilim arenasında ortaya koyar (mecazi olarak, bahçe olarak düşündüğüm arena) ve doğa, geri kalan her yerde hükmünü icra ederdi. Ancak bugün bizim varlığımızın kuvveti her yerde hissediliyor. Geçen yüzyılda bahçenin nerede bitip saf doğanın nerede başladığını anlamak çok daha zordu. Evrimsel havayı Darwin'in asla önceden göremeyeceği şekillerde biçimlendiriyoruz; hatta artık bir anlamda hava durumunun kendisi bile insan elinden çıkma –sıcaklıkları ve fırtınaları, bizim eylemlerimizin birer yansıması. Bugün pek çok tür için "uygunluk", insanoğlunun en ağırlıklı evrimsel güç haline geldiği bir dünyada idare edebilme yeteneği anlamına geliyor. Yapay seçilim ise vaktiyle sadece doğal seçilimin hakim olduğu yere geçtiği için, doğa tarihinin çok daha önemli bir bölümü haline geldi.

O yer, yani bizim genellikle "bakir doğa" dediğimiz yer, etkimizden asla düşündüğümüz kadar yoksun olmadı; John Chapman (nam-ı diğer Johnny Appleseed) ortaya çıkıp elma ağaçları dikmeye başlamadan çok önce Mohawklar ile Delawareler Ohio'nun bakir doğasında izlerini bırakmıştı. Ancak küresel ısınma, ozon delikleri ve yaşamı genetik düzeyde değiştirmemizi sağlayan teknolojilerin çağında böyle bir yerin –bakir doğanın son kaleleri– hayalini kurmak bile zor. Kısmen kendiliğinden, kısmen de tasarım yoluyla artık doğanın tümü evcilleştirilme sürecinde –uygarlığın (biraz akan) çatısının altına ya giriyor, ya da kendini orada buluveriyor. Hatta artık yabanın bile varlığını sürdürmesi uygarlığa bağlı.

Doğanın başarı hikâyeleri bundan böyle muhtemelen pandanınki ya da beyaz leoparınkinden çok, elmanınkine benzeyecek. Eğer pandanın ve beyaz leoparın bir geleceği varsa, bu, insanların arzusu sayesinde olacak; tuhaf, fakat varlıklarını sürdürmeleri artık yapay seçilimin bir biçimine bağlı. Bu bizim Yerküre'nin diğer yaratıklarıyla birlikte elimizde bir harita olmaksızın keşfedeceğimiz türden bir dünya.

Bu kitap işte o dünyada geçiyor; onu, Darwin'in daima genişleyen yapay seçilim bahçesinden bir dizi haber olarak düşünebilirsiniz. Ana karakterleri, o dünyanın başarı hikâyelerinden dört tanesi. Bitki

dünyasının köpekleri, kedileri ve atları olan bu evcilleştirilmiş türlere herkese aşina; gündelik hayatlarımızın kumaşına öylesine derinden örülmüşler ki, artık onları "tür" ya da "doğa"nın bir parçası saymıyoruz. Ama niye böyle? Bunun kısmen kelimenin kabahatı olduğundan şüpheleniyorum. "Evcil" kelimesi, bu türlerin uygarlığın çatısı altına geldiğini ya da getirildiğini ima ediyor, ki aslında bu doğru; ancak bu ev-imsi mecaz, bizim gibi onların da bir şekilde doğadan ayrıldıklarını düşündürüyor –sanki doğa, sadece dışarıda olan bir şeymiş gibi.

Bu da insanların büyük resmi göremeyişine bir örnek: doğa sadece "dışarıda bir yerde" bulunmaz, "içeride, burada" da bulunur; elmada, patateste, bahçede, mutfakta ve hatta bir lalenin güzelliğini seyreden ya da yanan bir kenevir çiçeğinin dumanını içine çeken bir insanın beyninde. Şuna bahse girerim ki, doğayı bu tür yerlerde şimdi yabanılda bulduğumuz kolaylıkla bulduğumuzda, dünyadaki yerimizi, onun karmaşıklığı ve iki anlamlılığını bütünlüğünde kavrama açısından hatırı sayılır bir mesafe kaydetmiş oluruz.

Elma, lale, kenevir ve patatesi seçmemin ardında mantıklı olduğunu düşündüğüm birkaç neden yatıyor. Bu nedenlerden biri, evcil bitkilerin dört önemli sınıfını temsil ediyor oluşları (bir meyve, bir çiçek, ilaç yapımında kullanılan bir bitki ve bir temel besin). Üstelik bu dört bitkiyi, şu ya da bu vakitte kendi bahçemde yetiştirmiş olmamdan dolayı da onlarla hayli samimi sayılırım. Ancak tüm bitkiler arasından özellikle bu dördünü seçmemin gerçek nedeni bundan daha basit: anlatacak harika hikâyeleri var.

Aşağıdaki bölümlerden her biri ya bahçemde başlayan, ya oraya uğrayan ya da orada biten bir yolculuk şeklini alıyor; fakat yol boyunca gerek mekân gerekse tarihi süreç açısından çok daha uzaklara gitme cesaretini gösteriyor: kısa, sapkın bir an için lalenin altından daha değerli olduğu on yedinci yüzyıl Amsterdam'ına; genetik mühendislerin patatesi yeniden icat ettikleri St. Louis'teki bir şirket kampüsüne; ve bir kez daha bir başka, daha çirkince bir çiçeğin kendini yeniden altından değerli hale getirdiği Amsterdam'a. Idaho'daki patates çiftliklerine de seyahat ediyorum; türümün sarhoş edici bitkilere olan tut-

kusunu tarih boyunca ve çağdaş nörobilime varana dek izliyorum. Ve Ohio'nun merkezinde, gerçek Johnny Appleseed'i arayarak bir kanoda nehir aşağı kürek çekiyorum. Bu dört türle olan ilişkimizi tüm karmaşıklığı ile tanımlayabilmek için onlara sırasıyla farklı merceklerden bakıyorum: toplumsal tarih, doğa tarihi, bilim, gazetecilik, biyografi, mitoloji, felsefe ve anılar.

Öyleyse bunlar İnsan ile Doğa üzerine hikâyeler. O tuhaf, her şeyi açıklayan deyimi ödünç alacak olursak, "doğayla ilişki"miz dediğimiz şeye anlam verebilmek için ezelden beri kendimize benzer hikâyeler anlatıyoruz. (Başka hangi türün doğa ile bir "ilişkisi" olduğundan söz edilebilir?) Uzun bir zamandır bu hikâyelerdeki İnsan, Doğa'ya bir hayranlık, esrar, ya da utanç körfezinin öteki kıyısından bakmıştır. Zamanla olduğu üzere, bu anlatıların tabiatı değişirken bile körfez yerli yerinde kalıyor. Eski kahramanlık hikâyesi var, İnsan'ın Doğa ile savaştığı; romantik versiyon var, İnsan'ın Doğa ile ruhen birleştiği (genellikle içler acısı yanılgının da yardımıyla); ve daha yakın zamanda ortaya çıkan, Doğa'nın İnsan'a ihlallerinin faturasını çoğu kez felâket sikkesiyle çıkardığı çevresel ahlâk hikâyesi var –üç farklı anlatı (en azından), ancak hepsi de yanlış olduğunu bildiğimiz halde bir türlü kurtulmayı başaramadığımız şu savı paylaşıyor: insanoğlu olarak bir şekilde doğanın ya dışında ya da uzağında duruyoruz.

Bu kitap İnsan ve Doğa hakkında farklı türde bir hikâye anlatıyor; bizi Yerküre'de yaşam denilen bu karşılıklı büyük ağın içine geri yerleştirmeyi amaçlayan bir hikâye bu. Umuyorum ki kitabın kapağını kapattığınızda dışarıdaki (ve içerideki) şeyler gözünüze biraz daha farklı görünecek; yolun karşısında bir elma ağacı gördüğünüzde ya da masanın üzerinde duran bir laleye baktığınızda o denli yabancı, o kadar Öteki görünmeyecek. Bu bitkileri, daha farklı bir bakışla, bizimle candan ve karşılıklı bir ilişki içindeki istekli ortaklar olarak algılamak, kendimize de biraz farklı bakmak anlamına geliyor: diğer türlerin tasarımları ve arzularının nesnesi olarak, Darwin'in bahçesindeki daha yeni arılardan biri olarak –hünerli, bazen pervasız ve dikkate değer ölçüde kendini bilmeyen... Bu kitabı, o arının aynası olarak düşünün.

1. BÖLÜM

Arzu: Tatlılık

Bitki: Elma

(MALUS DOMESTICA)

Eğer 1806 baharının herhangi bir öğleden sonrasında, kendinizi Ohio Nehri'nin kıyısında bulmuş olsaydınız –diyelim, Batı Virginia'nın hemen kuzeyindeki Wheeling'de– büyük ihtimalle nehir aşağı tembel tembel süzülen tuhaf, uyduruk bir tekne gözünüze çarpacaktı. O sıralar her iki yakasını da sık meşe ve ceviz ağaçlarının bulunduğu dik toprak banketlerinin sınırladığı Ohio Nehri'nin bu göz alabildiğine geniş bölümünde nehir trafiği resmen kaynıyor, altı düz mavnalar ile salapuryalardan oluşan külüstür bir filo, yerleşimcileri Pennsylvania'nın görece uygarlığından Kuzeybatı Bölgesi'nin bakir doğasına taşıyordu.

O öğleden sonra gözünüze çarpmış olabilecek bu garip tekne, kaba bir katamaran oluşturacak şekilde yan yana bağlanmış içi oyuk bir çift kütükten oluşuyordu; bir nevi kano artı sepet. Oyukların birine otuz yaşlarında sıska bir adam tembelce uzanmıştı; belki gömlek niyetine jüt bir kahve çuvalı giymiş, başına da şapka niyetine tenekeden bir kap geçirmişti. Bu sahneyi kaydetmeye değer bulan Jefferson İlçesi'ndeki zata göre kanodaki adam dünyada zerrece kaygısı olmadan şekerleme yapıyora benziyordu; belli ki nehrin, onu gitmek istediği yer her neresiyse oraya götüreceğine güveni vardı. Sepet gö-

revi üstlenen diğer kütük ise, güneşte kurumasınlar diye yosun ve çamurla itinalı bir şekilde örtülü küçük bir çekirdek dağının ağırlığı ile suya daha bir batmıştı.

Kanoda şekerleme yapan adam, Ohio ahalisinin Johnny Appleseed lakabıyla yakinen tanıdığı John Chapman'dı. Muskingum Nehri'nin Ohio'nun kuzey kıyısında –dosdoğru Kuzeybatı Bölgesi'nin kalbine işaret eden– büyük bir delik açtığı Marietta'ya doğru yola koyulmuştu. Chapman'ın planı, nehrin henüz yerleşilmemiş ayaklarından bir tanesi boyunca bir ağaç fidanlığı dikmekti; ki burası orta Ohio'nun Mansfield kadar kuzeyine varan bereketli, sık ormanlık tepelerinden besleniyordu. Chapman büyük ihtimalle batı Pennsylvania'daki Allegheny İlçesi'nden geliyordu; her yıl buraya elma çekirdeği toplamaya gelir, onları her bir elma şarabı imalathanesinin arka kapısında yükselen posa yığınları arasından seçerdi. Tek bir elma çekirdeği kilesi üç yüz bin ağaçtan fazlasını dikmeye yeterli olmalı; Chapman'ın o gün yanında kaç kile çekirdeği olduğunu bilmek mümkün değil, ancak katamaranı ile yabanıl bölgelere birkaç meyve bahçesi taşıdığı rahatlıkla söylenebilir.

John Chapman'ın elma çekirdekleri ile birlikte Ohio Nehri'nden aşağı yol alışının imgesi, birkaç yıl önce baskısı tükenmiş bir biyografide rastladığımdan bu yana aklımdan çıkmadı. Benim için bu sahnede mitsel bir tat var; bitkilerin ve insanların, diğeri için kendisinin yapamayacağı şeyleri yaparak ve bu pazarlıkta birbirlerini değiştirip ortak kaderlerini de geliştirerek birbirlerini kullanmayı nasıl öğrendiklerine dair bir mit.

Henry David Thoreau bir keresinde "elma ağacının tarihiyle insanınkinin bu kadar yakından bağlantılı olması dikkate değer" diye yazmıştı. Bu hikâyenin Amerika bölümünün büyük kısmı, Chapman'ın hikâyesi didiklenerek ortaya çıkarılabilir. Bu, onun gibi öncülerin sınır bölgesini Eski Dünya bitkilerinin tohumlarını ekerek evcilleştirmeye nasıl yardımcı olduklarının hikâyesidir. Bugün aşağılayarak bu türlere "egzotik" deme eğilimindeyiz; ancak onlar olmasa, Amerika'nın bakir bölgeleri asla yuva edinilemeyebilirdi. Buna

karşılık elmanın eline ne geçti? Altın bir çağ: sayısız yeni çeşit ve dünyasının yarısı büyüklüğünde yeni bir habitat.

İnsanlar ile bitkiler arasındaki evliliğin bir sembolü olarak Chapman'ın tuhaf teknesinin tasarımı, iki yolcusu arasında bir denklik ve karşılıklı alışveriş ilişkisi olduğunu ima ediyor ve bana cuk oturmuş gibi geliyor. Chapman dünyaya bitkinin bakış açısından bakma konusunda hepimizden becerikliymiş –ona "elmamerkezci" diyebilirsiniz. Elmalar ne kadar onun için çalışıyorsa, kendisinin de o kadar onlar için çalıştığını anlamıştı. Belki de kendisini bazen bir yaban arısına benzetmesi ve teknesini de yaptığı şekilde yapması bu yüzdendir. Chapman çekirdekleri arkasından çekeceğine, nehirden aşağı yan yana gidebilsinler diye iki kütüğü birbirine bağlamıştı.

Diğer türlerle olan ilişkilerimizde kendimize haddinden fazla önem veririz. Evcilleştirmenin sözümona temsil ettiği doğa üzerindeki güç bile abartılıdır. Ne de olsa o dansı yapmak için iki kişi gerekir. Üstelik pek çok bitki ile hayvan bu dansta oturmayı seçmiştir. İnsanlar, tüm çabalarına rağmen, son derece besleyici palamutları yiyebileceklerinden çok daha acı kalan meşe ağacını asla evcilleştirememişlerdir. Meşenin –lütufkâr bir şekilde her dört palamuttan birini gömdüğü yeri unutan (gerçekte bu tahmin Beatrix Potter'a ait)– sincap ile çok tatmin edici bir anlaşması olduğu besbelli; öyle ki ağaç, bizimle herhangi türde resmi bir anlaşmaya girişme ihtiyacını asla duymamış.

Elma, insanlarla birlikte iş yapmaya fazlasıyla hevesli olmuştur; belki de en çok Amerika'da. Önce ve sonra gelen diğer göçmen kuşaklar gibi elma da burayı yuva sayıp benimsemiştir. Aslında elma bu konuda öylesine ikna edici bir iş çıkarmıştır ki, çoğumuz hataya düşerek elmanın Amerikan yerlisi olduğunu varsayarız. (Hatta doğa tarihi konusunda bir iki şey bilen Ralph Waldo Emerson bile elmaya, "Amerikan meyvesi" demişti.) Ancak bir anlamda –sadece metaforik olarak değil, biyolojik olarak da– bu doğrudur ya da zamanla doğru olmuştur; çünkü elma Amerika'ya geldiğinde kendisini dönüştürmüştür. Sınır bölgesine tekneler dolusu çekirdek taşıyan Johnny Appleseed'in bu süreçte fazlasıyla rolü vardır, ancak elmanın

kendisinin de rolü büyüktür. Sadece basit bir yolcu ya da bir muhtaç değildir elma, kendi hikâyesinin kahramanıdır.

⁂

Yaklaşık iki yüzyıl sonra, yazı andıran bir Ekim öğleden sonrasında kendimi Ohio Nehri'nin kıyısında, Steubenville, Ohio'nun birkaç mil güneyinde, John Chapman'ın Kuzeybatı Bölgesi'ne tam olarak ilk kez ayak bastığı yer olduğu düşünülen noktada buldum. Buraya onu aramaya gelmiştim, ya da hiç değilse yaptığımı sandığım şey buydu. Hem "gerçek" Johnny Appleseed –Disneyleştirilmiş halk kahramanının gerisindeki tarihi kişilik– hakkında, hem de hikâyelerinde Chapman'ın öylesine önemli bir rol oynadığı elmalar hakkında bulabileceğim ne varsa öğrenmek istiyordum. Bunun mütevazı bir tarihsel dedektiflik araştırması olacağını düşündüm: Chapman'ın meyve bahçelerinin yerlerini arayıp bulacaktım, onun adımlarını (ve kanosunun dümen suyunu) orta Ohio'dan geçmek suretiyle, batı Pennsylvania'dan Indiana'ya kadar izleyecek ve ola ki onun diktiği ağaçlardan birini bulabilir miyim diye bakacaktım. Ve tüm bunları yaptım da; ancak bu çabanın beni *gerçek* John Chapman'ın, artık derin bir mit ve efsane eleği ve hüsnükuruntular altında çürümüş olan bu adamın yakınına götürdüğünden emin değilim. İkisi de kaybolmuş olan, bir başka Johnny Appleseed ve bir başka elma buldum.

Aslında, Chapman'ın çift kütüklü kanosu ile Ohio Nehri'nden aşağı birlikte seyahat ettiklerinden bu yana, gerek elmalar gerekse adam benzer bir kaderin kurbanı olmuştu. O zamanlar ikisininde de keskin, garip bir tadı vardı ve o zamandan bu yana ikisi de tanınmayacak kadar tatlılaşmıştı. Ekşimsi yabanıl figürler olarak ikisi de tamamen evcilleştirilmiştir –Chapman, Amerikan sınır bölgesinin müşfik bir Aziz Francis'ine dönüşmüştür; elma da kusursuz, çok tatlı bir küreye. Bir meyva yetiştiricisi Red Delicious'ı hatırda kalacak şekilde "boyutsuz tatlılık" olarak tanımlamıştı; aynı şey Walt Disney ve birkaç kuşak Amerikan çocuk kitabı yazarı tarafından takdim edil-

diği şekliyle Johnny Appleseed için de söylenebilir. Her iki durumda da gerçek olanın yerine ucuz, sahte bir tatlılık konmuştur ancak gerçeğin tam olarak ne olduğunu anlamak –elmalarla Chapman'ı birbirine ve onları kabul eden bu ülkeye bağlayan kuvvetli bir arzu– biraz vaktimi alacaktı.

⁂

Biyografisini yazan Robert Price, iki kütüklü kanoda uzanmış adam için, "bir tuhaflığı var, kalın bir ağaç kabuğu gibi üzerini kaplamış" demişti. Gerçekten de öyle. Tüm yetişkin hayatı boyunca belli bir adresi olmayan bu adam, gecelerini dışarıda geçirmeyi tercih ederdi; bir kış, iki fidanlık üzerinde çalıştığı Defiance, Ohio'da içi oyuk bir Amerikan çınarı kütüğüne yerleşmişti. Sınırlarda yaşayan bir vejetaryen olarak ata binmeyi ya da ağaç kesmeyi zalimlik sayardı; bir seferinde bir solucanı ezdiği için ayağını cezalandırmış, ayakkabısını fırlatıp atmıştı. En çok Kızılderililerin ve çocukların arkadaşlığından hoşlanırdı. Bir seferinde on yaşında bir kızla evlenmek üzere nişanlandığına ve kızın kalbini kırdığına dair söylentiler, peşini hiç bırakmamıştır. Price ısrarla Chapman'ın "*tam anlamıyla* kaçık olmadığı" konusunda okurlarını temin etmeye çalışıyor. Vurgu bana ait.

Price'ın 1954 baskısı biyografisinden bir nüshayı Ohio'ya gelirken yanımda getirdim ve Appleseed'in çekirdek aramak üzere batı Pennsylvania'dan Ohio'daki birbirinden uzak mülklerine ve nihayetinde de Indiana'ya yaptığı yıllık göçün izini sürmek için kitapta yer alan haritaları takip ettim. Beni Chapman'ın ilk kez nehri geçip Ohio'ya geldiği noktaya, Steubenville'in güneyinde Brilliant denen solmuş, mikroskobik kasabaya ilk getiren Price'ın anlattıkları oldu.

Price'ın kitabında bahsi geçen sınır taşını, Ohio'ya boşalan George's Run adlı dereyi bulmak vaktimi almıştı. Brilliant'ta hiç kimse bu derenin adını duymamış gibiydi. Sonunda derenin bir su yolu aracılığıyla çoktan yönünün değiştirildiğini keşfettim. Bugün George's Run, gözlere görünmeden beton bir borunun içinden akı-

yor, bir ikinci el araba bayisini geçiyor, vahşice çukurlar açılmış bir sokağı alttan alta aşıyor ve sonunda bir mahalle marketinin gerisindeki dik, çöplük toprak setin ortalık yerinde yeniden topraktan dışarı çıkıyor. Buradan çıktıktan sonra da, damlacıklarını Ohio'ya katıyor.

Brilliant sakinleri Chapman'ı kalıp bir fidanlık dikmesi için teşvik etmişlerdi fakat Chapman'a göre burası zaten haddinden fazla gelişmişti. 1797'de, yirmi üç yaşında Longmeadow, Massachusetts'ten batıya geldiğinden beri Chapman, gerek mizaç, gerekse işi nedeniyle yerleşim yerlerinden kaçınmıştı. Brilliant halkına batıya doğru gelen yerleşimcilerin önüne geçmeyi tercih ettiğini açıkladı ki, bu da hayatının modeli olup çıkacaktı: yerleşilmeye uygun olduğuna hükmettiği bakir bir arazide bir fidanlık dikmek ve sonra da beklemek. Yerleşimciler geldiğinde onlara satacak elma ağaçları hazır oluyordu. Zamanla ağaçlara göz kulak olsun diye oralı bir çocuk bulur, yola devam eder ve bu süreci yeniden başlatırdı. 1830'lu yıllarda John Chapman batı Pennsylvania'dan başlayıp orta Ohio üzerinden Indiana'ya kadar uzanan bir fidanlık zincirini çalıştırıyordu. Chapman 1845'te Fort Wayne'de öldü; sırtında o ünlü kahve çuvalı vardı der kimileri, ancak geriye 4800 kilometre kare birinci sınıf arazi bırakmıştı. Yalın ayak kaçık, servet sahibi biri olarak ölmüştü.

Yarım yamalak da olsa, biyografik olgular herkesin Golden Books'un azizden farksız Johnny Appleseed versiyonunu sorgulamasına yeterdi (çocuk gelin?!); ancak onun hikâyesinin kaybolduğunu ve bunun belki de kasıtlı olduğunu fark etmemi sağlayan, çekirdekler hakkındaki tek bir botanik olguydu. Bu olgu basitçe şöyle: elmalar "tam olarak" çekirdekten gelmez; yani, çekirdekten yetişmiş bir elma ağacı, anacına çok az benzeyen bir çöğür olur. Yenilecek elma isteyen herkes aşılı fide diker, çünkü çöğürler neredeyse her seferinde yenilmez türden meyve verir. "Ekşi," demişti Thoreau bir keresinde, "bir sincabın dişlerini kamaştıracak ve bir alakargayı bağırtacak kadar." Thoreau böyle elmaların tadını sevdiğini iddia ediyordu ancak yurttaşları bunların ancak elma şarabı yapmaya yaradığını düşünürdü ki, İçki Yasağı'na kadar Amerika'da yetişen çoğu elmanın kaderi elma

şarabı olmaktı. Elmalar insanların içtiği bir şeydi. Brilliant halkının John Chapman'ın orada kalıp bir fidanlık dikmesini istemeleri de, onun çok geçmeden Ohio'nun her kulübesinde memnuniyetle karşılanmasına yol açacak bir nedenle idi: Johnny Appleseed sınır bölgesine alkolü armağan ediyordu.

Elmayı sağlık ve besleyicilikle özdeşleştirme fikri modern bir buluştur; İçki Karşıtı Hıristiyan Kadınlar Birliği'nin savaş ilan ettiği bir meyveyi farklı bir yere oturtmak için 1900'lerin başında elma endüstrisi tarafından yaratılan bir halkla ilişkiler kampanyasının ürünüdür. Anlaşılan Carry Nation'ın baltası sadece bar kapılarını değil, John Chapman'ın milyonlarcasını diktiği elma ağaçlarını da kesmeye yarıyordu. Belki de o balta –ya da en azından İçki Yasağı– Chapman'ın hikâyesinin sansür edilmesinin de sorumlusudur. Johnny Appleseed'e sınır bölgesinde pek çok hayran olunacak özelliğinden dolayı saygı duyulurdu: yardımseverdi, şifacıydı, vaizdi (panteizme tehlikeli ölçüde yakın bir doktrin vaaz ederdi), Kızılderililerle arabulucuk yapardı. Ancak batıya doğru ağır ağır akan kahverengi Ohio Nehri'ne baktıkça ve elma şarabı çekirdeklerinden oluşan kargosuyla ilerleyen paçavralar içindeki adamı gözümün önüne getirmeye çalıştıkça, acaba Chapman'ı bir Hıristiyan azizi olarak resmetme yolunda harcanan tüm o kültürel enerjinin aslında çok daha tuhaf, çok daha pagan bir kahramanı ehlileştirmeye yönelik bir çaba olup olmadığını merak ettim. Belki Ohio'da Chapman'ın daha önceki yabanıllığını bir anlığına görebilirdim. Hem onun, hem de elmaların.

⁝

Bir elmayı tam ortasından böldüğünüzde karşınıza yıldız patlaması şeklinde yerleşmiş kusursuz simetride beş küçük oda çıkar –bir pentagram. Bu odaların her birinde bir (bazen iki) çekirdek vardır; bunlar bir marangoz tarafından yağlanmış ve cilalanmışcasına koyu ve parlak kahverengidir. Bu çekirdeklerin dikkate değer iki özelliği vardır. Öncelikle az miktarda siyanür içerirler –belki de elmanın, onu

ısıran hayvanların cesareti kırmak adına geliştirdiği bir savunmadır bu– ve tarif edilemeyecek kadar acıdırlar.

Bu çekirdekler hakkındaki ikinci ve daha önemli olgu ise onların genetik içeriğine ilişkindir ki, bu olgu da aynı şekilde sürprizlerle doludur. O elmadaki her bir çekirdek –ve John Chapman'la birlikte Ohio Nehri'nden aşağı yüzen her bir çekirdeği de unutmayalım– tamamen yeni ve farklı bir elma ağacının genetik talimatını içerir; eğer dikilirse, anacına sadece üstünkörü bir benzerlik taşıyacak bir ağaç olacaktır. Aşılama olmasa –çok eskiden kalma bir ağaç klonlama tekniği– dünyadaki her elma değişik bir çeşit olurdu ve iyi bir elmanın devam etmesini o belirli ağacın ömrü dışında sağlamak da imkânsız olurdu. Elma söz konusu olduğunda, meyve hemen hemen her seferinde ağaçtan uzağa düşer.

Bu değişkenliğin botanik terimi "heterozigotluk"dur ve bu özelliği paylaşan birçok tür olduğu halde (bizimki dahil), elmada bu eğilim aşırıya varır. Diğer özelliklerinden çok genetik çeşitliliği –kaçınılmaz yabanıllığı– elmanın New England, Yeni Zelanda, Kazakistan ve California gibi birbirinden çok farklı yerlerde kendini evinde hissetmesini sağlar. Elma ağacı nerede yetişirse yetişsin, çekirdekleri öylesine çeşitlilik içerir ki –meyve başına en az beş, ağaç başına birkaç bin– bunlardan birkaçında ağacın yeni evinde serpilip gelişmesi için gerekli nitelikler her zaman bulunur.

⁂

Elmanın tam olarak ilk kez nerede görüldüğü, bu gibi meseleleri inceleyen insanlar arasında uzun zamandır bir çekişme konusu olagelmiştir; ancak *Malus domestica*'nın –kültür elmasının– atası, görünüşe göre Kazakistan dağlarında yetişen bir yabani elma. Buradaki kimi yerlerde, botanikçilerin bildiği adıyla *Malus sieversii*, ormandaki baskın türdür; boyları on sekiz metreyi aşar ve her sonbahar boyutları bilye ile beyzbol topu, renkleri de sarı, yeşil, kırmızı ve mor arasında değişen tuhaf, elmamsı bir meyve hasadı döker. Böyle bir ormanın mayısta, ya da orman zeminini kırmızı, altın ve yeşilden bir halının kapladığı

ekimde nasıl görüneceğini –ya da kokacağını!- hayal etmeye çalıştım.

İpek Yolu bu ormanların kimini aşar. Buradan geçen gezginlerin bu meyvelerin en büyük ve lezzetli olanlarını batıya doğru yolculuklarında yanlarına almak üzere toplamış olmaları akla yatkındır. Yol boyu çekirdekler düşürüldü, yabani elmalar filiz verdi ve *Malus*, Avrupa yaban elması gibi akraba türlerle serbestçe melezleşerek sonunda Asya ve Avrupa'nın dört bir yanında milyonlarca yeni elma ağacı doğurdu. Bunların çoğu muhtemelen ağza alınmaz meyveler verdi; ancak bu ağaçlar bile elma şarabı ya da hayvan yemi için yetiştirmeye değerdi.

Gerçek evcilleştirme, Çinliler tarafından aşılamanın keşfedilmesini beklemek zorundaydı. Milattan önce ikinci binyıl civarında, Çinliler arzu edilen bir ağaçtan kesilen bir tahta aşı kaleminin bir başka ağacın gövdesine çentilebileceğini keşfetti; bu aşı "tutunca," birleşme noktasından büyüyen yeni odunda yetişen meyve, anacının görece arzu edilir nitelikteki özelliklerini paylaşıyordu. Eski Yunanlılar ile Romalıların en kaliteli örnekleri seçip yetiştirmesini sağlayan teknik işte budur. Bu noktada elma bir süreliğine yerleşik görünüyor. Pliny'ye göre Romalılar, kimilerini İngiltere'ye götürdükleri yirmi üç farklı elma türü yetiştirmişlerdi. Minik, basık Leydi elmasının, ki Noel zamanı hâlâ pazarlarda rastlanır, bunlardan biri olduğu sanılıyor.

Thoreau'nun 1862 tarihli bir denemesinde yabani elmaları överken öne sürdüğü gibi, ağaçların bu en "uygar" olanı, antik dünyadan Avrupa'ya, sonra da ilk yerleşimcilerle birlikte Amerika'ya gelirken imparatorluğun batı güzergâhını izledi. Amerika'ya geçişlerini bir tür vaftiz ya da yeniden doğuş sanan Püritenler gibi, elma da kimliğini değiştirmeksizin Atlas Okyanusu'nu geçemedi –Amerikalı kuşakları bu meyvenin hikâyesinde kendi hikâyelerinin yankısını duymaya teşvik eden bir olgu. Elma Amerika'da bir mesel oldu çıktı.

Amerika'ya ilk göç edenler yanlarında aşılı Eski Dünya elma ağaçları getirmişlerdi; ancak bu ağaçlar yeni yuvalarında iyi sonuç vermedi. Sert kışlar çoğunu yekten öldürdü; diğerlerinin meyveleri, İngiltere'de rastlanmayan bahar sonu donlarıyla ilk evresinde yitip gitti. Ancak kolonyalistler, Atlas Okyanusu'nu geçerken yedikleri el-

malardan sakladıkları tohumları da dikmişti ve "çekirdek" denen bu fidanlar sonunda serpildi (özellikle kolonyalistlerin polenleşmeyi geliştirmek için bal arısı ithal etmelerinden sonra.) Ben Franklin, 1781'e gelindiğinde, Flushing, New York'taki bir şaraplık elma bahçesinde keşfedilen ve burada yetiştirilen Newtown Pippin'in şöhretinin daha o zamandan Avrupa'ya yayıldığını bildirmişti.

Aslında elma da, tıpkı yerleşimciler gibi, önceki ev yaşamını geride bırakıp Amerikalı olarak yeniden doğmadan önce bakir doğaya dönmek zorunda kaldı –Newtown Pippinler, Baldwinler, Golden Russetlar ve Jonathanlar gibi. John Chapman'ın teknesindeki çekirdekler de bunu yapıyordu. (Chapman da bunu yapıyor olabilir.) Elma, yabanıl yöntemlere dönerek –yani cinsel üreme ve tohum üretme aşamasına– Asya ve Avrupa'daki seyahatleri boyunca biriktirdiği muazzam gen deposuna uzandı ve Yeni Dünya'da varlığını sürdürmesi için gerekli olan özelliklerin tam da gereken bileşimini keşfetti. Elma, ihtiyaç duyduğu özelliklerin bir kısmını, muhtemelen, Amerika'da yetişen yegâne yabani elmalarla melezler oluşturarak bulmuştur. Türün Tanrı vergisi bolluğu John Chapman gibi kişilerin çabalarıyla birleşince, Yeni Dünya, şaşılacak derecede kısa bir sürede, toprağına, iklimine, Kuzey Amerika'nın gün uzunluğuna uyum sağlamış kendi elmalarına, eski Avrupalı asıllarından Amerikalıların kendisi kadar bağımsız yeni elmalara sahip oldu.

⁂

Brilliant'tan sonra Ohio'nun güzergâhını aşağıya, Marietta'ya doğru izledim. Güneye gittikçe arazi daha bir rahatlıyor; Wheeling yakınlarında nehirden sıçrayıp çıkan dik, kayalık tepeler arkalarına yaslanıp, ekime elverişli, zengin görünüşlü bir araziye dönüşüyor. Ekimin ilk haftasıydı, bir Pazar günüydü ve mısır tarlalarının çoğu kısmen tıraşlanmıştı. Uzun boylu esmer mısır kesilince, bazı tarlalarda eskiden kalma bir petrol kuyusu iskelesi ortaya çıkmıştı. Amerika'daki ilk petrol yatakları Marietta'nın hemen dışında bulun-

muştur. Kuyu kazan bir çiftçi, suya sızan doğalgaz kabarcıklarını fark ettiğinde... İşte size köşeyi dönmenin hiçbir şüpheye yer bırakmayacak kokusu. (Daha önceki bilet, insanın şaraplık elma bahçesinde muhteşem bir elma ağacı keşfetmesiydi.) Petrol kulelerinin çoğu artık çalışmadıklarından paslanmıştı, fakat ara sıra, sanki 1925 yılındaymışızcasına şevkle pompalayanları da gözüme çarptı.

Marietta'da Campus Martius Müzesi'ne uğradım; küçük, tuğla bir binada yer alan bir tarih müzesi. Marietta'nın Kuzeybatı Bölgesi'ne geçit vazifesi gördüğü öncülük günlerine adanmış. Bir ziyaretçinin karşısına çıkan ilk şey alanın 1788'deki halini gösteren diyoramasıydı. Kıtasal Kongre'den Ohio Şirketi için bir kira kontratı kazanan Rufus Putnam adlı bir Bağımsızlık Savaşı kahramanı, küçük bir grupla birlikte o yıl buraya gelmişti. Erkekler, küçük bir duvarla çevirdikleri yerleşim bölgesini tam bu noktaya kurmuştu; birkaç ay sonra da aileleri onları izledi.

Duvarlardaki on sekizinci yüzyıl haritaları, Muskingum ana hattından kuzeye uzanan ve çapraşık bir biçimde dağılan bir nehirler ve dereler ağacının izini sürer; seyrek yer isimleri birleşir ve çabucak incelerek karanlık boşlukta kaybolur. Haritalar sizi Ohio'yu alışılmadık bir şekilde düşünmeye zorlar; orta olarak değil de, başlangıç olarak, sınır olarak. Tabii ki o dönemde, 1801'de Chapman ilk kez geldiğinde, burası öyle bir yerdi: Amerika'nın eşiği; bilinmeyen ve henüz gerçekleşmemiş olan her şeyin uçurumu –elbette, Delaware ya da Wyandot değilseniz, çünkü onlar için bakir doğanın düşüncesi bile hata idi, ya da yalan. Ancak 1801'de beyaz bir Amerikalı için Marietta, sınırın ötesine adım atmadan önceki son duraktı.

⁂

1801'de, iç bölgelere ilerlemeden önce Marietta'dan satın alabileceğiniz şeylerden biri de elma ağaçlarıydı. Geldikten hemen sonra, bizzat Rufus Putnam, oradan geçen öncülere ağaç satabilmek için nehrin karşı kıyısına bir fidanlık dikmişti. Bunun şaşılacak yanı ise

Putnam'ın sattığı elmaların çekirdekten yetişme olmaması: bunlar aşılanmış ağaçlardı. Aslına bakarsanız bu fidanlık tanınmış doğu çeşitlerinden bir seçme sunuyordu –Roxbury Russetlar, Newtown Pippinler ve kolonyal New England'da adları zaten duyulmuş olan İlk Chandlerlar.

Bu da elbette John Chapman'ın elmalarının Ohio'daki ilk elmalar olmadıkları ve en iyisi olmalarının da mümkün olmadığı anlamına gelir; çünkü onunkiler sadece çekirdekten yetişen elmalardı. Chapman'ın aşılı ağaçlarla işi olmazdı. "Bu şekilde elmayı iyileştirebilirler," demiş olmalıydı, "ama bu sadece insan elinden çıkma bir şey ve ağaçları bu şekilde kesmek büyük kötülük. Doğru yöntem, iyi çekirdekler seçmek ve onları iyi bir toprağa dikmektir; elmayı sadece Tanrı iyileştirebilir."

Peki öyleyse Chapman'ın operasyonunu emsalsız kılan neydi ve niçin başarılı oldu? Çöğürlere neredeyse fanatikçe bağlılığı dışında, onun işini diğerlerinden ayıran taşınır oluşuydu: elma ağacı operasyonunu paketleyip, her daim değişen sınırın ritmini tutturacak şekilde hareket ettirmesiydi. Kurnaz bir emlâkçı gibi (ki onu böyle de tanımlayabiliriz), Chapman'ın bir sonraki kalkınma dalgasının tam olarak nerede patlayacağına ilişkin altıncı hissi vardı. Birkaç yılda ağaçları için kapısının eşiğinde bir pazar oluşacağı beklentisi içinde kendine güvenerek oraya gider ve çekirdeklerini su kenarında bir araziye (bazen parası ödenmiş, bazen ödenmemiş) dikerdi. Öncüler geldiğinde, tanesi altı buçuk sentten satacak iki ilâ üç yaşında ağaçları olurdu. Belli ki Chapman, Amerikan sınırında böyle bir strateji izleyen tek elmacıydı. Bunun hem sınır bölgesi, hem de elma açısından önemli sonuçları olacaktı.

⁂

Eğer bir insanın buna uygun bir mizacı varsa, aile kurmakla ya da kök salmakla ilgilenmiyorsa, sınırın değişen çizgisi boyunca elma ağacı satmak hiç de fena bir iş değildi. Elmalar sınırda kıymetliydi ve

Chapman da, çoğu yenilmeyecek mahsul verecek olsa da, çöğürleri için güçlü bir talep doğacağına emin olabilirdi. Herkesin istediği bir şeyi ucuza satıyordu –aslında Ohio'da herkesin kanunen ihtiyacı olan bir şeydi bu. Kuzeybatı Bölgesi'nde hükümet tarafından bağışlanan arazi, tapusunun şartı olarak bir yerleşimciyi "en az elli elma ya da armut ağacı dikmek"le yükümlü kılıyordu. Bu kuralın amacı, çiftlik evlerinde yaşayanların kök salmasını teşvik ederek emlâk spekülasyonunu azaltmaktı. Sıradan bir elma ağacının meyve vermesi normalde on yılı bulduğundan, bir meyve bahçesi yerleşimin kalıcı olacağına dair işaretti.

Meyve bahçesi aynı zamanda ormanın idealize edilmiş ya da evcilleştirilmiş bir versiyonuydu; bir yerleşimcinin başlangıçtan beri var olan ormanı denetimi altına aldığının görünür, hatta heyecan verici bir kanıtıydı. İlk yerleşimcilerin karşılarına çıkan eski ağaçların insanı huşu içinde bırakan görkemiyle kıyaslayınca bir elma ağacının tevazuu, ona verdiğimiz biçimlere yardımseverce bürünmesi, meyvesini ve çiçeklerini onca el altında bulundurması, sınırda muazzam bir konfor sağlamış olmalı.

Amerikan sınır bölgesinde bir meyve bahçesi kurmanın yerleşimin ilk törenlerinden birine dönüşmesinin bir nedeni budur; diğeri de, elmaların kendileridir. İki yüz yıl önce yaşayan insanlar için elmanın ne anlama geldiğini takdir edebilmek için, tarihsel hayal gücüne bir sıçrama yaptırmak gerekir. Eğer bir karşılaştırma yaparsak, elma bugün bizim gözümüzde hayli önemsiz kalır –popüler bir meyvedir (muzun ardından ikinci) ancak onsuz yaşamayı hayal edemeyeceğimiz bir şey değildir. Ancak tatlılık deneyimi olmaksızın yaşamayı hayal etmemiz çok daha zordur ve tatlılık, en geniş, en eski anlamıyla Chapman'ın döneminde elmanın bir Amerikalıya sunduğu şeydi; tatmin etmeye yardımcı olduğu arzuydu.

On sekizinci yüzyıl Amerika'sında şeker ender bulunur bir şeydi. Karayipler'de şeker plantasyonlarının kurulmasından sonra bile, şeker çoğu Amerikalının erişim alanı dışında lüks bir üründü. (Daha sonra şeker kamışı şekeri, köle ticaretiyle öylesine özdeşleşti ki, pek

çok Amerikalı prensip olarak bu şekeri almaktan kaçındı.) İngilizler gelmeden önce, hatta gelmelerinden sonra da bir süre, Kuzey Amerika'da lafı edilecek bal arısı yoktu. Bu yüzden bal da yoktu; kuzeydeki Kızılderililer, tatlandırıcı olarak akçaağaç şekerine bel bağlamıştı. Şekerin çok sayıda Amerikalı'nın hayatına girecek kadar bollaşması ve ucuzlaması ancak on dokuzuncu yüzyılda oldu. Ondan önce çoğu kişinin hayatındaki tatlılık duyumu, en çok meyvenin etli kısmından gelirdi. Ve Amerika'da bu genellikle elma demekti.

⁂

Tatlılık, tat duyumuyla dilde başlayan bir arzudur ancak orada sona ermez. En azından *etmeẓdi*; bir tatlılık deneyimi yaşamanın çok özel olduğu ve bu yüzden kelimenin kendisinin bir tür kusursuzluk metaforu vazifesi gördüğü o eski günlerde, iş burada bitmezdi. Jonathan Swift ve Matthew Arnold gibi yazarlar, en yüksek ideallerini adlandırmak için "tatlılık ve ışık" ifadesini kullanırken (Swift onlara "en soylu iki şey" derdi; Arnold ise, uygarlığın nihai amacı), tatlılık kelimesinin klasik dönemdeki anlamını kullanıyorlardı –bizim için büyük ölçüde kaybolmuş bir anlam. En iyi arazinin tatlı olduğu söylenirdi; en hoş sesler, en ikna edici konuşmalar, en güzel manzaralar, en incelikli kişiler ve Shakespeare'in ilkbahara "yılın tatlısı" demesinde olduğu gibi, herhangi bir bütünün en seçkin parçası da öyleydi. Dil vasıtasıyla tüm diğer duyu organlarına ödünç verilen "tatlı", *Oxford İngiliẓce Sözlüğü*'nün hayli arkaik anlatımıyla, "keyif veren ya da arzuyu tatmin eden"dir. Pırıl pırıl bir eşit işareti gibi, *tatlılık* kelimesi, insani bir arzuya uygun bir gerçekliğe işaret ediyordu: tatmin anlamına geliyordu.

O günden bu yana tatlılık gücünün çoğunu kaybetti ve birazcık... şey, sakarin oldu. Şimdi kim tatlılığı "soylu" bir nitelik olarak düşünür ki? On dokuzuncu yüzyılda bir ara, edebiyatta tatlılık kelimesinin ardına bir samimiyetsizlik iması takılmaya başladı; bizim zamanımızda ise çoğunlukla ya istihza ya da aşırı duygusallık tara-

fından gölgelenir. Aşırı kullanım kelimenin dildeki gücünü ucuzlatmaya yardımcı olmuş olabilir ancak bence Avrupa'da ucuz şekerin ortaya çıkışı ve belki de özellikle kölelerin ürettiği şeker kamışı şekeri, hem deneyim, hem de metafor olarak tatlılığı iskontoya uğratan faktörler oldu. (Son aşağılama ise, sentetik tatlandırıcıların icadıyla geldi.) Bence hem deneyimi, hem de metaforu itibarını iade etmeyi hak ediyor, başka bir neden olmasa da, elmanın eski gücünü takdir etme açısından.

Tatla başlayalım. Bal ya da şekerin dildeki duyumunun hayret uyandırdığı, bir nevi sarhoşluk yarattığı bir anı hayal edin. Benim, böylesi bir tatlılık duyumu en yakından tekrar yaşayışım ikinci elden oldu; buna rağmen bende güçlü bir izlenim bıraktı. Oğlumun ilk şeker deneyimini düşünüyorum: ilk doğum gününde, pastasının üstündeki şekerli krema. Elimdeki tek kanıt Isaac'in yüzü (o ve bu deneyimi şiddetle tekrar etmeyi istemesi), ancak şekerle ilk karşılaşmasının onu sarhoş ettiği açıktı –aslında kelimenin tam anlamıyla bir mest olma haliydi bu. Yani şekerin verdiği zevkle kendinden geçmişti; artık, zaman ve mekânda benimle birlikte değildi, burada değildi. Isaac, lokmalar arasında başını kaldırıp hayretle bana bakıyordu (kucağımdaydı ve ben de nefis yiyecekle dolu çatalı ağzına uzatıyordum). Sanki, "Dünyanızda *bu* mu var? Bugünden sonra hayatımı buna adayacağım" diye bağırıyormuş gibiydi. (Temelde yaptı da.) Ve bunun önemsiz bir arzu olmadığını düşündüğümü hatırlıyorum. Sonra da merak etmiştim: Tatlılık *tüm* arzuların prototipi olabilir mi?

Antropologların bulgularına göre, acı, ekşi ve tuzlu tatları sevip sevmeme konusunda değişik kültürlerde muazzam farklılık sergilenirken, tatlı sevmek evrensel görünüyor. Bu hayvanlar için de geçerli. Şaşırtıcı olmamalı aslında; çünkü doğa besin enerjisini şeker biçiminde depolar. Çoğu memelide olduğu gibi tatlılıkla ilk deneyimimiz anne sütüyle başlar. Onun tadını memede almış olabiliriz, ya da belki bize anne sütünü arzu ettiren, tatlı şeylere meyleden bir içgüdüyle doğmuşuzdur.

Öyle ya da böyle, tatlılık evrimde bir güç olduğunu kanıtlamış-

tır. Elma gibi meyve veren bitkiler, çekirdeklerini şekerli ve besleyici etli kısmın içine gömerek, memelilerin tatlıyla arasının iyi olmasından yararlanmanın mahirane bir yolunu bulmuştur: hayvanlar fruktoza karşılık çekirdeklere nakliye sağlar, böylece de bitkinin alanını genişletmesine fırsat verir. Bu büyük birlikte evrimsel alışverişin tarafları olarak, tatlıyı en fazla seven hayvanlar ile en büyük, en tatlı meyveleri sunan bitkiler birarada gelişip çoğalarak evrilmiş, bugün gördüğümüz ve olduğumuz türler halini almıştır. Bitkiler tohumlarını ortaklarının açgözlülüğünden korumak üzere çeşitli önlemler de aldı: çekirdekler tamamen olgunlaşana kadar tatlılık ve rengi geri planda tuttular (meyveler olgunlaşmadan önce yenilecek gibi değildir, renkleri de gösterişsizce yeşildir). Ve bazı durumlarda, *sadece* tatlı etli kısmın tüketilmesini garantiye almak için çekirdeklerinde zehir geliştirdiler (elmada olduğu gibi).

Öyleyse arzu, meyvenin yaradılışı ve amacına içten yerleşmiştir ve bu yüzden de sık sık bir tür tabu olmuştur. Sebze krallığının buna kıyasla görkem yoksulu olması (kim yasak sebze diye bir şey duymuş?), sebzelerin üretim stratejisinin hayvanları heyecanlandırmaya bağlı olmadığı olgusuyla açıklanabilir.

⁞⁞

Elmayı Kazak ormanlarından çıkartıp Avrupa'yı bir baştan öbür başa geçirten, Kuzey Amerika'nın kıyılarına ve nihayet John Chapman'ın kanosuna getiren şekere sunulan bu iltifatlardır. Ancak muhtemelen elma, insanların (ve belki de özellikle Amerikalıların) gözündeki cazibesini, gerçek tatlılığı kadar mecazi tatlılığına da borçludur. Marietta gibi yerlere ilk yerleşenler, eski evlerindeki konforlardan biri olarak gördükleri için yakınlarında elma ağacı istiyorlardı. New England Püritenleri dönemlerinden beri elmalar, yerleşik ve üretken bir araziyi simgelemiş, ona katkıda bulunmuştur. Bir Avrupalının gözünde meyve ağaçları, temiz su, işlenebilir arazi ve kara toprakla birlikte tatlı bir kır manzarasının temel özelliğini

oluştururdu. Toprağa "tatlı" demek, onun arzularımızı karşıladığını belirtmenin bir şekliydi.

Elmanın Cennet Bahçesi'ndeki o kader belirleyici ağaç olduğuna inanılması da, Amerika'nın ikinci bir Cennet vaat ettiğine inanan dindar bir halka onu salık vermiş olabilir. Oysa İncil, "bahçenin ortasındaki ağacın meyvesi"nin adını asla vermez ve dünyanın o tarafı da genelde elmalar için fazla sıcaktır. Ancak en azından Ortaçağ'dan beri kuzey Avrupalılar yasak meyvenin elma olduğunu varsaymıştır. (Kimi bilginler nar olduğunu düşünür.) Bu hata bana elmanın, kendisini her türlü insan çevresine kabul ettirme yeteneğinin bir başka örneği gibi geliyor; görülüyor ki, dindarlara bile. Elma, botanik bir Zelig gibi, Dürer ve Cranach ile sayısız diğer ressamın fırça darbeleri sayesinde Cennet imgemize sinsice sokulmuştur. Onların tablolarından sonra, vaat edilmiş toprakları bir elma ağacı olmaksızın Yeni Dünya'da yaratmak, düşünülemezdi bile.

Özellikle bir Protestan için. Kuzey Avrupa'da elmaya Protestanlığın faziletli meyvesi olma rolü düşerken, Latin Hıristiyan âleminin tümüne yayılıp serpilmiş olan üzümü Katolik Kilisesi'nin yozlaşmasına bağlamak gibi eski bir gelenek vardı. Şarap Aşai Rabbani ayinine dahildi; ayrıca Eski Ahit üzümün baştan çıkarıcılığı konusunda uyarıyordu. Fakat İncil ne elma hakkında, ne de elmadan üretilen güçlü içki hakkında tek bir kötü söz etmiyordu. Tanrı'dan korkan bir Püriten bile, elma şarabına teolojik bir izin verildiğine dair kendini ikna edebilirdi.

1885'te, Massachusetts Bahçecilik Derneği'nin toplantısında bir konuşmacı, "Hiçbir yardım elinin uzanmadığı, sadece varlığını sürdürme mücadelesi veren bir Püriten'in hayli kısa keyif listesine Pippin'i, kalbi ile karaciğerini neşelendirmek adına da ekşi 'elma şarabı'nı ekleme arzusu, talihli bir durum sayılmalıdır" demişti. "Belki de elma şarabına... kutsal kitabın hiçbir yerinde aleyhinde bir şey söylenmediği için meyletti." Bunun gerçek neden mi, yoksa olguya uydurulmuş gerekçe mi olduğu bir yana, Amerikalıların gerçekten de elma şarabına şiddetli bir eğilimi vardı; elmanın kolo-

nilerde ve sınır bölgesinde nasıl el üstünde tutulduğunu açıklayan bir meyil. Aslına bakarsanız, içecek pek başka bir şey de yoktu.

⁝

Elbette şekerin diğer büyük lütfu da alkoldür: bazı mayaları, bitkilerde üretilen şekerler ile kendilerine ziyafet çekmelerine teşvik etmek suretiyle yapılır. (Fermentasyon, bitkilerdeki glükozu etil alkol ve karbondiokside dönüştürür.) En kuvvetli içki en tatlı meyveden çıkar. Üzümlerin başarılıyla yetişmediği kuzeyde, bu meyve genellikle elmaydı. İçki Yasağı'na kadar Amerika'da yetiştirilmiş bir elmanın yenme ihtimali, kendini bir elma şarabı fıçısında bulmasından daha zayıftı. ("Sert" elma şarabı bir yirminci yüzyıl terimidir; modern soğutma sistemleri insanların tatlı elma şarabını tatlı tutmasına fırsat verene kadar bütün elma şarapları sert olduğu için, daha önce gerek duyulmayan bir kelimeydi.)

Mısır likörü ya da "beyaz şimşek", sınır bölgesinde elma şarabından birkaç yıl önce ortaya çıkmıştı fakat elma ağaçları meyve vermeye başlayınca elma şarabı –daha güvenli ve lezzetli olduğu ve görece kolayca yapıldığı için– tercih edilen alkollü içki haline geldi. John Chapman'ın sattığı tür çöğürlerden bir meyve bahçesi kurmanın tek nedeni, bir presi ile bir fıçısı olan herkesin elde edebileceği içki hasadıydı. Preste sıkıştırılmış elma suyunun birkaç hafta mayalanmaya bırakılmasının ardından şarabın yaklaşık yarı kuvvetinde, az alkollü bir içki ortaya çıkar. Daha kuvvetli bir içki için, elma şarabı damıtılarak brendi haline getirilir ya da sadece dondurulur; buza dönüşmeyi reddeden yoğun alkollü sıvıya elma rakısı denir. Sıfırın altında otuz dereceye soğutulmuş sert elma şarabı, 66 derecelik elma rakısı oluşturur.

Amerika'daki her çiftlik evinin, her yıl resmen binlerce galon elma şarabı üretilen bir meyve bahçesi vardı. Kırsal alanlarda elma şarabı yalnızca şarap ile biranın değil, çay, kahve, meyve suyu ve hatta suyun yerini almıştı. Gerçekten de pek çok yerde elma şarabı sudan daha rahatlıkla tüketiliyordu; hatta çocuklar tarafından bile,

çünkü iddiaya göre daha sağlıklı –çünkü daha hijyenik– bir içecekti. Elma şarabı kırsal yaşamın öylesine vazgeçilmez bir parçası oldu ki, alkolün kötülüklerine sövüp sayanlar bile elma şarabı için bir istisna yapardı ve ilk içki yasakçıları esas olarak içicileri tahıldan elma alkolüne geçirmeyi başarmıştı. Sonunda elma şarabına doğrudan saldıracak ve elma ağaçlarını kesme kampanyaları başlatacaklardı; ancak on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar elma şarabı, Püritenlerin onun için yarattığı teolojik bağışıklıktan yararlandı.

Elmanın sağlıklı olduğuna dair ün kazanması ancak yirminci yüzyılda oldu; "Günde bir elma doktoru uzakta tutar", içki aleyhtarlığının satışları azaltacağından kaygılanan yetiştiricilerin yarattığı bir pazarlama sloganıydı. 1900'de bahçe bilimcisi Liberty Hyde Bailey, "elmayı (içmek yerine) yemek artık daha doğru" diye yazdı. Ancak ondan önce iki yüzyıl boyunca bir Amerikalı, ister John Winthrop ya da Thomas Jefferson, ister Henry Ward Beecher ya da John Chapman olsun, ne zaman elmanın erdemlerini göklere çıkarsa, çağdaşları büyük ihtimalle bilmiş bilmiş gülümser, onların sözlerinde bizim kaçırma eğiliminde olduğumuz belirgin bir Dionysos yankısı duyarlardı. Örneğin Emerson, "toprak sadece yararlı mısır ile patatesi verip (de) bu dekoratif ve sosyal meyveyi esirgeseydi, insan daha yalnız, daha az dost sahibi olurdu, daha az destek bulurdu" diye yazdığında, okurları onun alkolün desteği ve sosyalliğinden söz ettiğini anlardı.

Amerikalıların "elma şarabına meyli", John Chapman'ın başarısını –Marietta'da yenilebilen meyve veren aşılı ağaçlar zaten satışa sunulmuşken, onun Ohiolu yerleşmecilere yenilmeyecek meyve veren fidanları satarak hayatını kazanışını– açıklamanın tek yoludur.

⁝

Ohio'daki Mount Vernon, klasik bir on dokuzuncu yüzyıl başı kasabasıdır; iki derenin buluştuğu yerden kısa bir yürüyüş mesafesinde, merkezdeki yeşil bir meydanın etrafında yer alan mütevazı bir sokaklar ağı. Meydandaki kütüphanede kasabanın 1805'te, yani par-

sellendiği yılda yapılmış bir haritası var. Eğer Owl Çayı'nın düzenli ağı bozacak şekilde kıvrıldığı yere, sol alt köşeye bakacak olursanız, her ikisi de 1809'da John Chapman tarafından toplam elli dolara satın alınmış olan 145 ve 146 no.lu parselleri görebilirsiniz. Çayı haritanın en sağdaki ucuna kadar izleyin, Chapman'ın fidanlıklarından birini temsil ettiği sanılan derli toplu bir elma ağaçları dizisi göreceksiniz.

Marietta'dan kuzeye doğru Muskingum ve kollarını izleyerek Mount Vernon'a, Ohio'nun önde gelen Johnny Appleseed uzmanı ile buluşmaya gelmiştim. William Ellery Jones elli bir yaşında, fon toplayan bir danışman ve amatör tarihçiydi. Bir hayali vardı: Mansfield dışındaki bir tepede bir Johnny Appleseed Mirası Merkezi ve Açıkhava Tiyatrosu kurmak. Bir ay önce Cincinnati'deki evinden onu telefonla aradığımda bana "Johnny Appleseed ülkesi"nde rehberli bir tur attırmayı cömertçe teklif etti. Jones önemli birtakım keşiflerde bulunduğunu ima etti; çeşitli Chapman mekânları ve hatıraları. Ve eğer kartlarımı doğru oynarsam, bazılarını görebileceğimi belirtti. Bu kadar şanslı olabileceğime inanmadım; tek bir telefonla Appleseed ülkesinde bir Virgil bulmuştum. Bu saplantılı, halim selim şahsın refakatinde Ohio'da arabayla dolaşarak geçirilen üç gün, bu değerlendirmemi doğruladı.

Miras Merkezi ve Açıkhava Tiyatrosu'nu duyunca uyanmalıydım aslında. El sıkıştıktan az bir süre sonra Bill Jones'un, Chapman'ın hayatının tam da kaçmak için batıya geldiğim versiyonuna derinden yatırım yaptığını görebiliyordum: Aziz Appleseed. Onu Chapman'ın hikâyesine neyin çektiğini sorduğum zaman bana büyük bir heyesle, "Chapman zamanımızın kahramanıdır" dedi. "Hayırseverliği, diğerkâmlığı, Hıristiyan inancı... John Chapman aynı zamanda Amerika'nın ilk çevrecisiydi. Sorarım size, çocuklarımız için daha iyi bir rol modeli *icat* edebilir misiniz?" Çocuk gelin ya da elma rakısı meselesini açmadan önce, biraz beklemeye karar verdim.

Jones açık mavi gözlü, ince, parşömen gibi cildi olan uzun boylu, zarif bir adamdı. Davul gibi gergin olduğu izlenimini uyandırıyordu, ironiden yoksundu ve kendi deyişiyle, başka bir dönemin insanıydı.

Günümüz Amerikası –popüler kültür, şiddet ve "ahlâki pusula olmayışı"– onu dehşete düşürüyordu. Ohio'nun sınır bölgesi geçmişi onun için canlı bir şimdiydi ve eski moda deyimleri hiç sıkılmadan kullanıyordu.

Bill hakkında ilk fark ettiğim şeylerden biri narin beyaz elleri ve evrak çantasında taşıdığı birkaç çift deri eldiveni oldu. Henüz Ekim olmakla birlikte Bill, benzin pompalarken ve hatta içeride, ona sıcak bir fincan kahve verildiğinde bile eldivenlerini takıyordu. Birbirimizi biraz daha yakından tanıdıktan sonra bana Chapman'ın da obsesif-kompulsif olduğundan emin olduğunu ve insanların Chapman'ın narin elleriyle alay ettiklerini söyledi. "O zamanlar parmakların başparmak kalınlığında değilse, insanlar efemine olduğunu düşünürdü."

Jones, Mount Vernon ile Fort Wayne arasında, 145 ve 147 no.lu parsellere doğru enerjik bir sabah yürüyüşüyle başlayan iddialı bir program hazırlamıştı. Chapman'ın Mount Vernon'daki iki arazisi, Owl Çayı kıyılarında, sokağın iki yanında karşı karşıya durur. Jones, şimdi bir araba lastiği bayiliğinin park yeri olan bu mevkinin tarihi bir yer olarak işaretlenmesi için eyalete başvurma aşamasında olduğunu söyledi. Owl Çayı, Jones'un tanımladığı gibi işlek bir su yolu olamayacak kadar sığ görünüyor ve ağır ağır akıyordu; rezervuar ve barajlar ile yerel dere ve nehirlerin çoğunun uzun zaman önce ıslahlaştırıldığından söz etti. Chapman'ın Mount Vernon'daki mülkünün, ona ait arazilerin tipik bir örneği olduğunu keşfedecektim: arazi bir dereyi kucaklıyor, bu dere önceleri çöğürleri için su, sonradan da satış trafiğini sağlıyordu ve bu toprak parçaları yeni bir yerleşimin kıyısında yer alıyordu. Chapman'ı olayların merkezinden kenarına doğru çeken bu özel yönelim, gerek adamın kendisinde, gerekse hayatının projesinde hep sabit kalmıştı.

Sonraki birkaç gün boyunca Bill bana Appleseed ülkesinin tümünü gösterdi ve bu sözde tarihsel yeri etkileyici bir biçimde canlandırdı. Chapman'ın eski fidanlıklarından bir düzine kadarında dolaştık. Bir tarihi yer işaretinde durakladık (Jones, bir süre önce işaretin pirinçten aluminyuma dönüşmesinden yakındı) ve sadece Bill'in

"kritik Appleseed mevkileri" olduğunu bildiği, bir avuç gösterişsiz sokak köşesinde durduk. Auglaize Nehri'nin kıyısında, Chapman'ın vaktiyle içinde yaşadığı meşhur Amerikançınarı kütüğünün yerini bulduk (bugün, bir çiftlik evinin önünde bulunan çimenlik bir alan). Chapman'ın küçük kız kardeşi Persis Broom'un evini ziyaret ettik; Mansfield'in ihmal edilmiş bir kısmında yer alan ev, Galloping Goose adlı bir içki dükkânı olmuş. Defiance'da, bir Appleseed fidanlığını engellenmeden görebilmek için bir su arıtım tesisinin tepesine tırmandık ve Loudonville'de, bir başkasına göz atabilmek uğruna, iki saat süreyle bir kanoda kürek çektik. Savannah dışındaki bir çiftlikte, belki Chapman tarafından dikilmiş, belki dikilmemiş antik, yarı ölü bir elma ağacının yanında durup birbirimizin fotoğrafını çektik.

Tüm bu süre boyunca Jones, Johnny Appleseed hikâyelerini muhabbetle anlattı, tarihi ve biyografik olgu parçaları serpiştirilmiş zengin bir efsane çorbası. Chapman hakkında bilinenlerin çoğu onu kulübelerine buyur eden, meşhur elmacı/vaize yemek ve yatacak yer sunan pek çok yerleşimcinin anlattıklarından gelir. Buna karşılık ev sahipleri de Chapman'ın haberlerini (Kızılderililere, Cennet'e ve kendi garip maceralarına ilişkin) ve elma ağaçlarını (minnetini belirtmek için genelde iki tane dikerdi) memnuniyetle kabul ederdi. Ayrıca, kendi devrinde resmen efsane olmuş bir misafiri ağırlamanın değerini de hesaba katmak gerek.

⁝

O gece, Miras Merkezi ve Açıkhava Tiyatrosu için destek toplamayı amaçlayan tek kişilik kampanyasının duraklarından birinde, Loudonville Tarih Derneği'nde Bill'in Chapman hakkındaki konuşmasını dinlemeye gittim. Çoğu emekli, elli kadar insan açılır kapanır iskemlelerde kahvelerini yudumluyor ve Jones'un davasını savunmasını kibar kibar dinliyorlardı: John Chapman çocuklarımızın kalleş bir dünyada yollarını bulmasına yardımcı olacak "örnek kişi"ydi; "buna rağmen kimse hikâyesini anlatmıyor"du. Bill konuşurken slayt

göstericisi de, onu Ohio'da tanımış bir kadının yaptığı ilk dönemden bir Chapman gravürü gösteriyordu. Derbeder ve yalın ayak, beline elbise gibi tutturduğu bir çuval bezi giyiyordu, başında tenekeden bir kap vardı ve bir elinde, kral asasıymış gibi bir elma fidanı tutuyordu. Adam tam anlamıyla zırdeliye benziyordu.

Bill'in konuşması, "Kimse onun hikâyesini anlatmıyor!"un gümbürdeyen nakarat vazifesini yerine getirdiği bir vaaz halini aldı. Chapman'ın yaşamını bir Hıristiyan kalıbına göre biçimlendirmeye kararlıydı; anlattıkları, onu azize dönüştürmeye yardımcı olacak türden hikâyelerdi. Öncü çevreci. Hayırsever. Çocukların, hayvanların ve Kızılderililerin dostu. Konuşması boş lafın ötesine geçmiyordu. Üstelik odada sabırsızlanan tek kişi de ben değildim; özellikle Jones, inanması zor ama, "sınır boyunda önemli bir C vitamini kaynağı" diye övdüğü elmalara geldiği zaman. Tam o sırada arkamdaki yaşlı bir adam komşusunu dürttü ve "Peki, elma rakısından hiç bahsedecek mi?" diye sordu.

Bahsetmedi. Bill, sınır boyu azizlerinin yaşamlarını anlatıyordu ve burada alkole yer yoktu (ya da mistisizme, romansa veya herhangi bir tür psikolojik tuhaflığa.) Elma şarabı, sadece "koruyucu madde olarak hayati önem taşıyan" elma sirkesiyle ilintili olarak geçti. (Demek John Chapman aslında *buymuş*, turşuculuğun piri!) Daha sonra, Bill'in üç ayaklı sehpaları ile dialarını toplarken, atladığı konuları sordum ona. Gülümsedi. "Hadi ama, bu bir aile gösterisi."

⁝

Nehir gezisinin ardından Bill Jones'un John Chapman'ına duyduğum ilgi sönmeye başladı. Bu da benim adıma iyi olmadı; çünkü burası ile Fort Wayne arasında daha kat edecek çok yolumuz vardı ve oradan da uçakla eve gitmeyi planlıyordum. Kendimi, sahip oldukları her şeyi bir yangında kaybeden aileye Chapman'ın yeni bir porselen takım alışına ilişkin dokunaklı bir hikâyeyi duymazdan gelirken buldum. Sanki bizimle birlikte arabada iki John Chapman vardı; Bill'in

Hıristiyan azizi ile benim pagan tanrım ve ön koltuk, ikisine birden küçük gelmeye başlamıştı. Bu da, Fort Wayne'e doğru yolculuğun uzadıkça uzamasına neden oldu.

Sonunda evime ulaştığımda yine Appleseed'i aramaya koyuldum; bu sefer kütüphanede. Hakkında sadece sıradan lise temel bilgisine sahip olduğum Dionysos hakkında bulabildiğim her şeyi okudum. Dionysos, insanlara üzümün suyunu nasıl mayalayacaklarını öğreterek, uygarlığa şarabı armağan etmişti. Johnny Appleseed'in sınır boyuna getirdiği de hemen hemen aynı armağandı: Amerikan üzümleri başarıyla fermente edilecek kadar tatlı olmadığından, elma, Amerikan üzümünün yerini tutmuştu; elma şarabı da Amerikan şarabı olmuştu. Fakat Dionysos mitini daha derinlemesine deştikçe, onun hikâyesinin çok daha başka yönleri olduğunu, bu tuhaf şekilde değişebilen tanrının John Chapman'a hayret verecek derecede benzediğini fark ettim. Ya da Dionysos'un Amerikalı oğlu olduğuna ikna olduğum "Johnny Appleseed"e.

Johnny Appleseed gibi Dionysos da akışkan kenar çizgilerin figürüydü; bakir doğa ile uygarlık, erkek ile kadın, insan ile tanrı, hayvan ile insan âlemleri arasında gidip geliyordu. Dionysos'un başından yapraklar fışkıran yabani bir adam, keçi, boğa, ağaç ve kadın olarak çeşitli şekillerde resmedildiğini keşfettim.

Friedrich Nietzsche, Dionysos'u doğa ile kültür arasındaki "sert ve düşmanca engellerin hepsini" ortadan kaldıracak biri olarak çizer.

Eski Yunanlılar Dionysos'a, net sınırların, düzenin, ışığın ve insanın doğa üstündeki sıkı kontrolunun tanrısı olan Apollon'un antitezi gözüyle bakardı. Dionysos'un cümbüşü, Apollon'un her hattını eritirdi; öyle ki Nietzsche, "yabancılaşmış, düşman ya da boyun eğdirilmiş doğa... kayıp oğluyla, insanla yeniden barışmasını kutlar" diye yazar. Atinalılar Dionysos'a taparak ve onun şarabıyla sarhoş olarak, geçici bir süreliğine doğaya, klasikçi Jane Harrison'ın "insanın düşüncesine göre o hâlâ bitki ve hayvanların kardeşidir" diye yazdığı bir zamana dönerlerdi. Dionysos'a hiçbir tapınak gerektirmeyen acayip, esrik tapınma, her zaman şehrin dışında gerçekleşir;

dini, başladığı ormana geri döndürürdü.

Ayrıca Dionysos'un başlangıçta insanlar ile bitkilerin evliliğinden sorumlu olan tanrı olduğunu da öğrendim ki, John Chapman'ın çift kütükten oluşan kanosu da benim için hep bunu simgelemiştir. James Frazer *Altın Dal*'da, asmaya ek olarak Dionysos'un aynı zamanda dikili ağaçların da hamisi olduğunu söyler ve özellikle de elmanın keşfini onun hanesine yazar. Aslında Dionysos evcilleştirmenin de tanrısıydı; "doğanın ta bağrından bilgelik" getirmiş (Nietzsche), insanlara sadece şarabı mayalandırmayı değil, öküzü sabana koşmayı da öğretmişti. Dionysos yabanıl bitkileri uygarlığın evine getirmişti. Fakat onun evcilleşmemiş varlığı insanlara, uygarlık evinin üzerinde –biraz sallantıda– durduğu evcilleşmemiş doğayı hatırlatmıştır. Anladım ki, aynısı Johnny Appleseed için de geçerliydi.

Dionysos'un bu ikili rolünün paradoksunu –ehli *ve* yabani güç olarak– en açık şekilde sunan üzüm ve şarapla olan ilişkisidir. Şarabın kendisi garip şekilde eşikte duran bir maddedir; doğa ile kültürün olduğu gibi, uygarlık ile vazgeçişin de kıyısındadır. Dokunulmamış doğanın –bir meyve!– insan algılamasını değiştirme gücüne sahip bir maddeye bu sanatsal dönüşümü, gerçekten de olağanüstü bir şey. Ancak şarap, ya sorgusuz sualsiz kabul etmeye ya da mahkûm etmeye yatkın olduğumuz uygarlığın başarısıdır; belki de özellikle, alkolün hep ahlâki bir problem sunduğu Amerikalılar için.

Zihinlerinde çelişen fikirleri bizden çok daha iyi şekilde taşıyan Eski Yunanlılar, sarhoşluğun –sihriyle baş etmek için gösterilecek özene bağlı olarak– ya ilahî ya da berbat, ya insan komünyonunun bir töreni ya da çılgınlık olabileceğini idrak edebilmişti. Platon, "Şarabın dümeni yoktur" diye uyarmıştı. (Onu suyla karıştırıp minik kadehlerde servis yapmayı tavsiye ediyordu.) Esriklikle başlayıp çoğunlukla kanla biten Dionysos usulü cümbüş de, bu hakikati bünyesinde barındırır: kısıtlama düğümlerini gevşeten ve doğanın en hayırsever yüzünü ortaya çıkaran şarap, aynı zamanda uygarlığın bağlarını çözebilir ve hâkim olunamayan tutkuların dizginlerini salıverir.

İşte bunun içindir ki, Euripides'e göre "Dionysos tüm tanrılar

içinde insanlar için en vahşi ve en tatlı olanıdır". Eğer Apollon yoğunlaşmış ışığın tanrısıysa, geceleri tapınılan Dionysos dağılmış tatlılığın tanrısıdır. Onun etkisiyle "toprak altımızdan akar da akar, sonra süt akar ve şarap akar ve nektar akar... alev misali." Dionysos'un ve onun şarabının büyüsü altında, doğanın tamamı arzularımıza cevap verir.

Dionysos dramının vahşi bölümüne gelince... Johnny Appleseed bu bölümde rol almadı. Cinsiyeti aynı ölçüde belirsiz görünse de, Dionysos'tan çok daha halim selim, cinselliği çok daha az öne çıkan biriydi. (Aslında düşününce, Chapman *da* seks âlemleri düzenlemişti –ama sadece elma ağaçları arasında). Amerika'da uygarlıktan kaçıp doğaya dönüş, yabanilikten ziyade bakir doğaya dair, yalnız ve dünya nimetlerinden elini eteğini çekmiş bir arayışa benziyor. Johnny Appleseed tam bir *Amerikan* Dionysos'uydu –masum ve mülayim. Böylece Amerikan kültüründe, deneyüstücü Concord'dan Aşkın Yazı'na uzanan Dionysos damarını tanımlayan müşfik, kötülükleri-görmeyen ruh halini yerleştirmeye yardımcı olmuş olabilir.

⁞⁞

Dionysos gibi John Chapman da evcilleştirmenin bir aracıydı. Bakir doğa, kurulmasına yardımcı olduğu her şaraplık elma bahçesiyle birlikte daha konuksever, daha yuvamsı bir hal alıyordu. (Bu Chapman'ın içinde yaşamak istemediği bir yuvaydı, o başka.) Ancak elma, John Chapman'ın kırsal kesime getirdiği pek çok Eski Dünya bitkisinden sadece bir tanesiydi; şifalı otlardan oluşan küçük bir stoku vardı, bir de epeyce yabani ot. Ohio'da, bir evi sıtmadan koruyacağı inancıyla gittiği her yere ektiği berbat kokulu rezene yüzünden Chapman'a hâlâ lanet eden insanlar tanıdım. (Bugün bile Ohiolular ona "Johnnyotu" der.) Ekim ve dikimleri, Yeni Dünya topraklarını daha aşina bir görünüşle yeniden yaratmaya yardımcı olurken, bu süreç içinde Amerika'nın, büyüklüğünü ancak takdir etmeye başladığımız ekolojik dönüşümüne katkıda bulundu.

Herkes Batı'da yerleşimin tüfek ve baltaya dayalı olduğunu bi-

lir. Ancak Avrupalıların Yeni Dünya'daki başarısını garantiye alma hususunda, tohumun da en az onlar kadar etkisi vardır. (Bugün John Chapman'ın Daniel Boone ve Davy Crockett gibi sınır boyu kahramanlarıyla birlikte anımsanması, belki bunu, tam anlamıyla kavramadan önce bile bildiğimize işaret ediyor.) Avrupalılar sınır bölgesine gelirken, alıştıkları hayat tarzını yeniden yaratmalarını sağlayacak bir tür portatif ekosistem getirmişti –çiftlik hayvanlarının serpilmesi için otlar, sağlıklarını korumak için şifalı otlar, rahat bir yaşam sürmeleri için Eski Dünya meyve ve çiçekleri. Batı'da bu biyolojik yerleşim, çoğu kez çizmelerinin tabanlarındaki çatlaklarda yabani ot tohumları, atlarının yem torbalarında ot tohumları ve kanlarıyla bağırsaklarında mikroplar getiren yerleşimcilerin kendilerinin de haberi olmaksızın devam ediyordu. (Ancak getirdiklerinin hiçbiri Amerikan Yerlileri'nin dikkatinden kaçmadı.) John Chapman milyonlarca çekirdeği ekerek sadece bu işi çoğundan daha metotlu bir şekilde yaptı. Chapman elmayı da değiştirdi –daha doğrusu, elmanın kendini değiştirmesini mümkün kıldı. Eğer Chapman gibi Amerikalılar sadece aşılı ağaçlar dikmiş olsalardı –eğer Amerikalılar elmalarını içeceklerine yeselerdi– elma kendisini yeniden yaratma ve bu sayede yeni evine uyum sağlama fırsatını ele geçiremezdi. Elmaya New England'da gelişmek için gerekli olan özelliklerin tam bileşimini deneme-sınama yoluyla keşfetme fırsatını çekirdekleri ile elma şarabı verdi. Chapman'ın büyük ölçüde ektiği isimsiz elma şarabı çekirdeklerinden, on dokuzuncu yüzyılın kimi en önemli Amerikan kültür bitkileri çıktı.

Bu açıdan bakılınca, klonlar yerine tohum ekmek, Amerikan topraklarına yönelik olağanüstü itimat dolu bir davranış; aşina ve Avrupalı olana karşı, yeni olan ve ne yapacağı önceden bilinmeyenin lehine kullanılan bir oy gibi görünüyor. Chapman böylece öncülerin klasik kumarını oynuyordu; kurtarıcı Amerikan topraklarına ekilmiş tohumlardan yeni ihtimaller çıkacağı bahsine giriyordu. Bu aynı zamanda doğanın da kumarı, çünkü melezleştirme, doğanın dünyaya yenilik getirme yöntemlerinden biridir. John Chapman'ın milyon-

larca çekirdeği ve binlerce kilometresi elmayı değiştirdi, elma da Amerika'yı. Johnny Appleseed'in tarihçilerle biyografi yazarlarını sarsıp mitolojimize kadar tırmanmış olmasına şaşmamak gerek.

⁞

Bildiğim kadarıyla John Chapman Geneva, New York'a hiç gitmedi ancak orada onun, benim en son ve birçok yönden en canlı görüntüsünü yakaladığım bir meyve bahçesi var. Burada, Seneca Gölü'nün kıyılarındaki mükemmel bir elma yetiştirme bölgesinde, Bitki Genetik Kaynakları Birimi adlı bir hükümet ekibi dünyanın en büyük elma ağaçları koleksiyonunu muhafaza ediyor. Dünyanın dört bir yanından yaklaşık 2 bin 500 çeşit elma toplanmış ve burada, sanki kıyıya vurmuş botanik bir Nuh'un gemisiymişcesine, çifter çifter dikilmiş. Yirmi hektarı aşkın bu ağaç arşivinin kart kataloğunda kadim bir İngiliz elması olan Adam's Pearmain'den Alman Zucalmagio'suna kadar, elma yetiştirme bilimi bütünüyle temsil edilmiş. Kataloğa göz gezdiren kişi bu ikisinin arasında, Roxbury Russet türü elma 1645'te Boston dışında bir şaraplık elma bahçesinde kendini gösterdi göstereli keşfedilmiş hemen hemen her çeşidi bulur.

Geneva meyve bahçesi, diğer pek çok şeyin yanı sıra, elmanın Amerika'daki altın çağı sergileyen bir müze. Ortabatı'ya yaptığım geziden birkaç hafta sonra buraya tek başıma seyahat ettim; koridorlarında Johnny Appleseed'in mirasından ne bulabileceğimi merak ederek. Bu meyve bahçesi ilk bakışta, demiryolları gibi ufka uzanan düzenli aşılı ağaç sıraları ile, herhangi bir meyve bahçesine benziyor. Ancak bu ağaçların hayret verici çeşitliliklerinin –renk, yaprak ve dallanma alışkanlığı olarak– çok geçmeden farkına varıyorsunuz ve böylece kütüphane benzetmesi yerine oturuyor: sadece dışarıdan bakıldığında birbirine benzeyen yüzlerce raflar dolusu kitap. Orayı ziyaret ettiğimde Ekim sonuydu ve ağaçların çoğu olgun meyvelerle bel vermişti; ancak daha da fazlası, halihazırda döktükleriyle çevre-

lerindeki toprağı çarpıcı tonlarda kırmızı, sarı ve yeşil pelerinlerle kaplamıştı.

Bir sabahın büyük kısmını yapraklı koridorları dolaşarak, hakkında okuduğum bütün o meşhur eski çeşitleri tadarak geçirdim – Esopus Spitzenberg, Newtown Pippin, Hawkeye ve Winter Banana. Bu klasik çeşitlerin çoğu, sponsorluğunu John Chapman'ın üstlendiği şaraplık elma bahçelerinde bulunan tesadüfi çöğürlerdi. Bu bahçede, Chapman'ın Pennsylvania, Ohio ve Indiana'da ektiği çekirdeklerden gelen elmaların da olduğuna şüphe yok; ancak hangilerinin onlar olduğunu bilmenin de yolu yok.

Sıralar arasındaki geçitlerde, koleksiyonun küratörü Phil Forsline'ın benim için çıkışını aldığı bilgisayarda hazırlanmış bir rehbere danışarak aşağı yukarı dolaşırken, "Amerikan" diye listeye geçmiş çeşitler üzerinde yoğunlaştım ve tam olarak ne anlama geldiklerini düşündüm. Chapman gibi Amerikalılar, onca elmayı çekirdekten ekerek ister istemez muazzam evrimsel bir deney yürütmüş; Eski Dünya elmasının resmen milyonlarca yeni genetik bileşim denemesine ve böylece de ağacın, şimdi kendini içinde bulduğu yeni çevreye uyum sağlamasına izin vermiştir. Bir elmanın Amerikan toprağında filizlenmeyi ya da serpilmeyi her beceremeyişinde, bir Amerikan kışının bir ağacı her öldürüşünde ya da mayıstaki bir soğuğun tomurcuklarını her donduruşunda evrimsel bir oylama yapılmış ve bu büyük ayıklamayı atlatan elmalar, biraz daha Amerikan olmuştur.

Bunun üzerine bir oylama daha yapılmış; meyve bahçelerini yetiştiren bahçıvanların, ayırımcı bakış açısıyla karar verdikleri, biraz farklı türden bir oylama. Adsız şaraplık elmaların ortasında büyüyen bir ağaç, şu ya da bu şekilde kendini her gösterdiğinde –yapısının dayanıklılığı, kabuğunun kırmızılığı, tadının mükemmelliği– hemen ona bir ad takılır, aşılanır, duyurulur ve çoğaltılırdı. Aynı anda meydana gelen doğal ve kültürel seçilim süreciyle elmalar, Amerika'nın düpedüz özünü kendilerine mal ettiler –toprağı, iklimi ve ışığı olduğu gibi, halkının arzuları ve ağız tatları ve hatta belki de Amerika'nın yerel yabani elmalarının birkaç genini de. Zamanla tüm bu özellikler

Amerika'da bir elmanın ayrılmaz parçası olup çıktı.

⁞

John Chapman'ın Ortabatı'ya düzenli seferlerle ticaretini icra etmeye başlamasından sonraki yıllarda, Amerika bazen Büyük Elma Hücumu denen bir olaya tanık oldu. İnsanlar, bir sonraki şampiyon meyve için kırsal bölgeyi köşe bucak taradı. Bir Jonathan, Baldwin ya da Grimes'ın keşfi servet, hatta bir miktar şöhret bile getirebilirdi. Şaraplık elma bahçesiyle ilgilenen her çiftçi, talih kuşunu yakalamak üzere aportta bekliyordu: köşeyi döndürecek bir elma. "Her yabani elma ağaççığı, beklentilerimizi böylesine alevlendiriyor," diye yazmıştı Thoreau, "her yabani çocuğun yaptığı gibi. Belki de, tebdil kıyafet gezen bir prenstir. İnsana ne ders ama!... Şairler, filozoflar ve devlet adamları böylece kırların çayırlarında peydahlanıyor ve özgün olmayan adam, sürülerinden daha kalıcı oluyor."

Ülke çapında sürdürülen elmasal deha avı, ki birine rastlama ihtimalinin seksen binde bir olduğu kabul edilir, benim şimdi tattıklarımın da aralarında olduğu abartısız yüzlerce yeni çeşidi ortaya çıkardı. Ancak Chapman'ın bu çocuklarının hepsinin seçkin olmadığını bildirebilirim: o sabah tattığım elmaların çoğu yenilmez türdendi. Wolf River, bu açıdan özellikle akılda kalır. Fazlasıyla yorgun bir Red Delicious'ın sarı, ıslak talaş tadındaki etli kısmına sahipti ancak güzelliğinin ufacık bir ışıltısı bile yoktu üstünde.

Amerikalıların, çöğürlerin altın çağında elmada keşfettikleri *niteliklerin* bolluğu bile şaşılacak bir şeydir; özellikle de o niteliklerin çoğu, o günden bu yana geçen yıllarda kaybolup gittiği için. Muz tadında elmalar buldum, ya da armut tadında. Baharatlı elmalar, yapışkan-tatlı olanlar, limon kadar hayat dolu elmalar ve yemiş gibi besleyici olanlar. Yarım kilodan fazla çeken elmalar topladım, bir çocuğun cebine girecek kadar derli toplu olanlar da vardı. Sarı elmalar vardı, yeşiller, noktalılar, kızıl kahverengiler, çizgililer, mor elmalar, hatta neredeyse mavi olan bir elma bile. Önceden cilalanmışa benzeyen elmalar, ya-

naklarına tozlu bir çiçek açmışlar... Bu elmalardan bazılarının benim için hiçbir anlam ifade etmeyen nitelikleri vardı, ancak bunlar vaktiyle insanlar için büyük anlam taşıyordu: Ekimden ziyade martta tatlı olan elmalar, çok iyi elma şarabı, reçel ya da yağ yapılanlar, yarım yıl depoda kalabilenler, fazlalıktan kaçınmak için kademeli olarak olgunlaşanlar, ya da hasadı kolaylaştırmak için anında olgunlaşanlar, uzun ya da kısa saplı, kabuğu ince ya da kalın elmalar, yalnızca Virginia'da tatları çok güzel olanlar ya da mükemmeliyete erişmek için şiddetli bir New England donuna ihtiyaç duyanlar, ağustosta kızaran elmalar, kendilerini kışa kadar tutanlar, hatta bir geminin Avrupa'ya gitmesi için gereken altı haftada bir fıçının dibinde durup, sonra da Londra'da yüksek bir fiyat talep edecek kadar parlak ve gevrek halde ortaya çıkanlar.

Ya bu elmaların adları! On dokuzuncu yüzyıl Amerikası kokan adlar; ki bunlar, çoğu kez iyi seçilmiş bir mecazın yardımıyla tanımlamaya girişen adlardı: şişe kadar yeşile Bottle Greening, Sheepnose (koyun burnu), Oxheart (öküz kalbi), Yellow Bellflower (sarı çançiçeği), Black Gilliflower (siyah şebboy), Twenty-Ounce Pippin (yirmi onsluk Pippin). Memleketlerinin gururuyla şişinen isimler de vardı; Westfield Seek-No-Further, Hubbardston Nonesuch, Rhode Island Greening, Albemarle Pippin (oysa aynı elma Newtown, New York yakınında Newtown olarak bilinir), York Imperial, Kentucky Red Streak, Long Stem of Pennsylvania, Ladies Favorite of Tennessee, King of Tompkins County, Peach of Kentucky ve American Nonpareille. Hakkı hak edene veren isimler vardı (ya da öyle varsayıyoruz): Baldwin, Macintosh, Jonathan, McAfee's Red, Norton's Melon, Moyer's Prize, Metzger's Calville, Kirke's Golden Reinette, Kelly's White ve Walker's Beauty. Sonra bir de, elmanın özelliğine işaret eden isimler vardı: Wismer's Dessert, Jacob's Sweet Winter, Early Harvest and Cider Apple, Clothes-Yard Apple, Bread and Cheese, Cornell's Savewell ve Putnam's Savewell, Paradise Winter, Payne's Late Keeper ve Hay's Winter Wine.

İnsan isimleriyle bildiğimiz kaç meyve var ki? Doğru, bir avuç ad takılmış armut ile bir-iki meşhur şeftali var, ancak tarihte hiçbir mey-

ve Chapman ve onun gibiler tarafından dikilmiş on dokuzuncu yüzyıl elmaları kadar çok sayıda her gün kullanılan isim – ve bunca şöhret– üretmemiştir. Spor takımları ya da politikacılar gibi her birinin kendi destek grupları vardır ki, bunlar, o elmanın ilk durduğu yarı kutsal noktanın yolunu gösterip (burası çoğunlukla bir anıtla işaretlenmiştir), size elmanın dehasının ilk kez nasıl tamamen tesadüf eseri keşfedildiğinin, neredeyse gözden kaçtığının, sonra da hakkının teslim edildiğinin hayret verici hikâyesinden oluşan biyografisini ezbere okur.

Bir Boston kanalının yanında büyüyen Baldwin'e çatmış olan kadastrocuya ilişkin bir hikâye vardı. Ya da her kış komşu oğlanların belli bir ağaçtan düşmüş olan elmalara cezbedildiğini gören çiftçinin hikâyesi ki, o ağaç da, "saklanmaya değer ağaçların kralı" York Imperial değil miymiş meğer? Bir de Jesse Hiatt'ın Peru, Iowa'daki meyve bahçesinde, ne kadar biçerse biçsin ağaç sıralarının arasında tekrar ortaya çıkan mucizevi çöğürünün hikâyesi var. Dini bütün çiftçi sonunda bunun bir işaret olması gerektiğini düşünmüş. Ve küçük ağacın yaşayıp meyve vermesine izin vermiş ve bu elmaların o güne kadar tattığı elmaların içinde açık arayla en iyisi olduğunu keşfetmiş. Hiatt elmaya Hawkeye adını verip 1893 yılında dört tanesini, Louisiana, Missouri'de bulunan Stark Biraderler Fidanlıkları'ndaki bir yarışmaya postayla yollamış. C. M. Stark da, Hawkeye'a hem birincilik ödülü vermiş, hem de ışıl ışıl yeni bir isim takmış: Delicious (leziz). (Doğuştan pazarlamacı olan Stark, bu ismi bir kâğıt parçasına yazılı olarak yıllardır cebinde dolaştırıyor, uygun elmanın gelip bunu talep etmesini bekliyormuş.) Şu işe bakın ki, Jesse Hiatt'ın giriş kartı o hayhuy içinde ne olduysa kaybolmuş ve Stark, sonunda dünyanın en popüler elması olacak elma için bir yıl sürecek hummalı bir arayış başlatmış.

Aşağı yukarı bu minval üzre onlarca başka elma hikâyesi olmalı; bir meyve üzerine fakirlikten servete geçiş hikâyeleri, örnek bir ağacı belli bir Amerikalı şahsiyete ve yere bağlayan hikâyeler... Bu öyküler sadece Amerika topraklarının, Henry Ward Beecher'ın mükemmel deyişiyle "mükemmellikten yana bereketli" olduğunu değil, Amerikalıların kendilerinde de büyük şansı fark edecek gözün olduğunu ve

Amerika'da liyakat sahibi olanın sonunda kazanacağını kanıtladı. Her nasılsa bu meyve, Amerikan rüyasının parlak bir mecazı haline geldi.

Fakat neden özellikle bu tür? Beecher'e göre elma, "gerçekten demokratik bir meyve." Her yerde memnuniyetle büyür, "ihmal de edilse, taciz de edilse ya da terk bile edilse, kendi başının çaresine bakabilir ve mükemmellikten yana bereketli olmayı başarır". Bir on dokuzuncu yüzyıl fidanlığından çıkan Horation Alger elması, bir anlamda, "kendi kendini yaratmış"tır, fakat pek çok başka bitki için bu söylenemez. Örneğin muhteşem gül, özenli yetiştirmenin, aristokrat anne-babadan bir amaçla melez alınmasının sonucudur –yetiştirici diliyle, "seçkin hat". Oysa muhteşem elma böyle değildir; kendini "özgün olmayan kalabalıklar"dan soy-sopa ya da yetiştirmeye bağlı kalmadan ayırır. Amerikan meyve bahçesi, ya da hiç değilse Johnny Appleseed'in meyve bahçesi, içinde kökeni ya da mirası göz önüne alınmaksızın, her elma çekirdeğinin aynı toprakta kök saldığı ve herhangi bir fidanın eşit bir muhteşemlik şansına sahip olduğu, tomurcuklanan, meyve veren bir meritokrasidir.

Elmanın botaniği Amerikan başarı hikâyesine yakışır bir şekilde, tarihinin gruplar, tipler, ya da soybağından çok kahraman bireylerin tarihi olacağı anlamına geliyordu. Örneğin, bu ismi taşıyan, ondan sonraki her ağacın aşılı bir klonu olduğu tek bir Golden Delicious var, ya da daha doğrusu vardı. Özgün Golden Delicious, 1950'li yıllara kadar Batı Virginia'daki Clay İlçesi'nde, bir tepe yamacında durdu ve altın yıllarını, hırsız alarmı takılı asma kilitli çelik bir kafes içinde geçirdi. (Kafes kurgusu, ağacı 1914'te o sıralar çok cömertçe sayılan bir fiyata, 5 bin dolara alan C. M.'nin kardeşi Paul Stark tarafından düzenlenmiş bir reklam kampanyasıydı.) Bugün, ilk Red Delicious'ın Jesse Hiatt'ın Iowa'daki çiftliğinde sıralar arasında büyüdüğü yeri, granit bir anıt gösterir. Bunlar, Andrew Jackson Downing'in "genç Amerikan meyve bahçesi" dediği yerde yürüyen, pek çok devden iki tanesiydi.

Peki öyleyse hangi yerel bitki fanatiği, bu ağaçların şimdi kendilerine Amerikalı deme hakkına karşı çıkmaya cesaret edebilir? Ataları

yarım dünya ötede evrilmiş olabilir; ancak bu elmalar, şimdiye kadar onları diken insanların geçtiği kültürel uyum sürecinin aynısından geçtiler. Aslında insanların yapıp yapabileceğinden daha ileri de gittiler, çünkü elmalar Yeni Dünya'daki yaşam için kendilerini yeniden yaratmak üzere genlerini bile yeniden kardılar.

Bu Amerikalıların bir kısmı o günden bu güne uzak ülkelerde de yuva buldu (Golden Delicious şimdi beş kıtada yetişiyor), fakat çoğu sadece Amerika'da serpilip gelişti ve bazen de tek bir bölgede yaşama uyum sağladı. Örneğin, Jonathan, kusursuzluğa ancak Amerikan Ortabatısı'nda ulaşır (ki Hudson Vadisi'nde keşfedildiğini düşünürsek, bu biraz şaşırtıcıdır). Benim tahminime göre, Jonathan kendini atalarının yurdu olan İngiltere ya da Kazakistan'da, tıpkı benim atalarımın yurdu olan Rusya'da hissedeceğim kadar yabancı hissederdi. Doğa tarihinin oku tersine çevrilemez: artık Jonathan da benim kadar Amerikalı.

⁂

John Chapman'ın korumaya yardımcı olduğu Amerikan elmalarının altın çağı Geneva meyve bahçesinde sürüyor; fakat sadece burada. Aslında bahçenin varlığının tek nedeni, genç Amerikan meyve bahçesinin bu sabık devlerinin (Appleseed'in elma çekirdeklerinin gerçek ve mecazi anlamda soyundan gelenlerin), ticari yönden önemli birkaç elmanın hâkimiyeti nedeniyle neredeyse köklerinin kazınacak olması –bu, ve neyin tatlı olduğu üzerine kısıtlı modern fikirlerimiz yüzünden. Yüzyıl başında elmanın fevkalade çeşitliliği çok daha acımasızca göz ardı edildi; içki yasağı hareketi elma şarabını yeraltına çekilmeye zorlayıp, yabanıllığını muhafaza eden o alanı, elma özgünlüğünün hovarda yetişme alanını, yani orijinal Amerikan şaraplık elma bahçelerini kestiği zaman. Amerikalılar, kısmen bir halkla ilişkiler sloganı sayesinde elmalarını içeceklerine yemeye başladılar: "Günde bir elma, doktoru uzakta tutar." Yine o sıralarda, soğutma sistemleri sayesinde elmalar için ulusal bir pazar imkânı doğdu ve üreticiler biraraya ge-

lip, az sayıda markayı dikerek ve tanıtarak, bu pazarı basitleştirmenin akıllıca olacağına karar verdi. Bu pazarın on dokuzuncu yüzyıl elmasının bünyesinde topladığı muazzam nitelik çeşitliliğine ihtiyacı yoktu. Artık o niteliklerin sadece iki tanesi önem taşıyordu: güzellik ve tatlılık. Bir elmada güzellik, genel olarak tek tip bir kırmızılık demek; bugün kızıl kahverengi bir renk, en lezzetli elmanın bile sonu olur.

Tatlılığa gelince; o kelimenin karmaşık mecazi tınısı artık önemini kaybetti. Bunun en büyük nedeni de ucuz şekerin kolaylıkla bulunabilmesi. Bir zamanların karmaşık arzusu, artık sadece şiddetli bir istek halini aldı –tatlı isteği. Bir elmanın tatlılığı şimdi sadece şekerli olması anlamına geliyor; işte basit gerçek. Ve bu kolay tatlılık kültüründe elmaların süpermarketteki her tür şekerli atıştırmalık gıdayla rekabet edebilmesi gerekiyor; elmanın tatlılığına boyut katan o asit çeşnisi bile artık makbul değil.* Ve böylece, ancak Stark kardeşlerin pazarlama dehası sayesinde bir ilintileri olan (ikisine de isim koymuş ve markalaştırmışlardı) Red ve Golden Delicious, Amerikan meyve bahçesinin dönüştüğü muazzam, aşılı monokültüre hâkim oldu. Abur cuburla bir tür tatlılık yarışına giren elma yetiştiricileri, bu iki elmanın genlerine güveniyor; ki bunlar, –Fuji ve Gala dahil– son birkaç yılda geliştirilmiş popüler elmaların çoğunda bulunuyor. Binlerce elma özelliği ve bu özellikleri programlayan genler ve Johnny Appleseed'in desteklediği elma çeşitliliğinin muazzam patlaması, bizim tatlılık ve güzellik konusundaki dar anlayışımızın iğne deliğinden geçebilecek bir avuççuk çeşite indirilince, tükendi bitti.

İşte Geneva meyve bahçesi bu yüzden bir müze. Kuratörü Phil Forsline, meyve bahçesinin uzak bir köşesine doğru birlikte yürürken bana (burada göstermek istediği sıra dışı bir şeyler vardı), "Günümüzün ticari elmaları, *Malus* gen havuzunun sadece küçük bir bölümünü temsil eder" dedi. Forsline elli yaşlarında, çarpıcı Kuzey mavisi gözleri ve kıra çalmaya başlamış saman sarısı saçlarıyla sırık gibi bir

* 1868'de Avustralya'da (Bayan Smith tarafından) keşfedilen nispeten ekşi elma Granny Smith biraz aykırı kalır ancak varlığını sürdürmesini muhtemelen pişirilebilmesine, rengine ve resmen yok edilemez oluşuna borçludur.

adam. "Yüzyıl önce ticaret alanında birkaç bin farklı çeşitte elma vardı. Şimdi elmaların çoğunu, aynı beş veya altı anaçtan yetiştiriyoruz: Red Delicious, Golden Delicious, Jonathan, Macintosh ve Cox'ın Orange Pippin'i. Yetiştiriciler aynı kuyuyu kullanıp duruyor, kuyu da giderek sığlaşıyor."

Forsline meslek hayatını elmanın genetik çeşitliliğini muhafazaya ve genişletmeye adamış. Elmanın modern tarihinin –özellikle de muazzam meyve bahçelerinde sayıları gittikçe azalan bir avuç klonlanmış çeşit yetiştirme uygulamasının– onu bir meyve olarak daha elverişsiz hale getirdiğine emin; bu da modern elmaların diğer tüm mahsüllerden daha fazla böcek ilacı gerektirmesinin nedenlerinden biri. Forsline bunun niye böyle olduğunu açıkladı.

Yabanıl doğada bir bitki ile zararlıları, sürekli olarak birlikte evrilir; nihai zaferi kimsenin kazanamadığı bir direniş ve fetih dansıdır onlarınki. Ancak aşılı ağaçlar ortamında birlikte evrim sona erer, çünkü bu ağaçlar kuşaktan kuşağa birbirinin tıpatıp aynıdır. Sorun basitçe şu: elma ağaçları artık cinsel olarak üremiyor (çekirdekten yetişmek, cinsel üremeye işaret ediyor). Cinsellik, doğanın taze genetik bileşimler yaratma yöntemi. Bu sırada virüsler, bakteriler, mantarlar ve böcekler faaliyetlerini hummalı bir şekilde sürdürüp cinsel olarak üreyor ve sonunda elmaların vaktiyle onlara karşı ne gibi bir direnişi var idiyse, tam da onun üstesinden gelecek genetik bileşimi yakalıyor. Bir bakıyorsunuz ki, zafer zararlıların oluyor –insanlar modern kimyanın araçlarını kullanarak ağaçların imdadına yetişmediği sürece.

Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, elmanın evcilleştirilmesi çok ileri gitmiş, türün doğada yaşamaya uyumluluğu (ne de olsa, hâlâ orada yaşıyor) tehlikeli bir şekilde rizikoya atılma noktasına varmıştır. Ağız tadımıza ve tarımsal alışkanlıklarımıza uyan, genetik olarak birbirinin eşi bir avuç klona indirgenen elma, cinsel üretimin balışettiği can alıcı çeşitliliğini –yabanıllığını– kaybetmiştir.

"Çözüm elmanın yapay olarak evrilmesine yardımcı olmamız" diye açıkladı Forsline; yani ıslah yoluyla taze genler katmak. John Chapman ve onun gibilerin Yeni Dünya'ya elma çekirdekleri ekerek

bu meyve bahçesinin temsil ettiği sayısız yeni çeşide yol açan elma seksi orjisini sağlama almasından bir buçuk yüzyıl sonra, bir başka genetik yeniden karıştırma şimdi gerekli olabilir. Olabildiğince farklı elma genlerini muhafaza etmek de işte bu nedenle bu kadar önemli.

Biz antika elmaların uzun sıraları arasında yürüyüp bir yandan da elmaların tadına bakarken Forsline, "Bu bir biyolojik çeşitlilik sorunu" diyor. Ben biyolojik çeşitliliği yabani türler açısından düşünürdüm hep, fakat bel bağladığımız evcil türlerin –ki şimdi de onlar bize bel bağlamış durumda– biyolojik çeşitliliği de bir o kadar önemli. Eski bir elma çeşidi artık yetiştirilmeyince, bir gen dizisi de –yani bir dizi tat, renk ve doku niteliği ile dayanıklılık ve zararlılara direnme niteliği dizisi– dünyadan silinip gider.

Herhangi bir türün en büyük biyolojik çeşitliliği tipik olarak ilk evrildiği yerde bulunur –doğanın bir elma, patates ya da şeftali olmanın bütün olanaklarını ilk kez denediği yerde. Elma için "çeşitlilik merkezi" –botanikçilerin böyle yerlere verdiği isim– Kazakistan'dadır. Forsline, son birkaç yılda meslekdaşları ile birlikte Kazak ormanlarından topladığı yabani elma genlerini muhafaza etme çalışmaları yürütüyor. Forsline bölgeye birkaç gezi yapmış. Dönüşte yanında binlerce çekirdek ve aşı dalı getirmiş; bunları Geneva meyve bahçesinin arkasına, iki uzun sıra halinde boydan boya dikmiş. İşte Forsline'ın bana göstermek istediği, Johnny Appleseed'in diktiği bütün elmalardan çok daha yaşlı ve yabani olan bu elmalardı.

⁝|⁝

Yabani elmanın cennetinin Kazakistan'da, Alma Ata civarındaki ormanlarda bulunduğunu 1929 yılında ilk saptayan, büyük Rus botanikçi Nikolay Vavilov oldu. (Ancak yöre halkı için bu yeni bir haber sayılmaz: Alma Ata, "elmanın atası" demek.) "İnsan muazzam genişlikte yabani elmaların şehri çevreleyen dağ eteklerini kapladığını görebilirdi," diye yazmış Vavilov. "İnsan bu güzel yerin, kültür elmasının kökeni olduğunu kendi gözleriyle görebilirdi." Vavilov sonun-

da Stalin'in genetiği toptan yadsımasının kurbanı oldu; 1943 yılında Leningrad'daki bir hapishanede açlıktan öldü. Keşfi de komünizmin düşüşüne kadar bilim için bir kayıp olarak kaldı. 1989'da, Vavilov'un sağ kalmış son öğrencilerinden biri olan Aimak Djangaliev adlı bir botanikçi, uzun Sovyet hâkimiyeti yılları boyunca çok sessizce incelediği yabani elmaları görsünler diye bir grup Amerikalı bitkibilimciyi buraya davet etti. Djangaliev o sıralar seksen yaşındaydı ve Amerikalıların, yabani *Malus sieversii* sıralarını, Alma Ata'dan çevredeki tepelere yayılan bir emlâk gelişimi dalgasından kurtarmaya yardımcı olmasını istiyordu.

Forsline ve meslektaşları, üç yüz yaşında, boyları on beş metreyi aşan ve meşeler kadar kalın ağaçlardan oluşan koskoca elma ormanları bulunca şaşıp kalmışlardı; bazılarında modern kültür çeşitleri kadar büyük ve kırmızı elmalar vardı. "Kasabalarda bile elma ağaçları kaldırımlardaki çatlaklardan yükseliyordu," diye hatırlıyor Forsline. "Bu elmalara bakıyordunuz ve Golden Delicious ya da Macintosh'un atasına baktığınızdan emin oluyordunuz." Forsline bu embriyonun mümkün olduğu kadarını kurtarmaya karar verdi. Kazakistan'ın yabani elmaları arasında bir yerde, hem hastalık ve zararlılara direnme genleri, hem de hayalhanemizin erişemeyeceği elma nitelikleri bulunabileceğinden emindi. Yabani elmanın yabanıl doğada varlığını sürdürmesi artık şüpheli olduğundan, yüz binlerce çekirdek topladı; Geneva'daki yeri yettiği kadarını ekti ve kalanını da dünyanın dört bucağındaki araştırmacılar ile yetiştiricilere vermeyi teklif etti. "İsteyen herkese çekirdek yollarım, yeter ki onları dikmeyi, ağaçlara bakmayı ve sonra da bir gün durumu bildirmeyi kabul etsinler." Yabani elmalar, kendi Johnny Appleseed'lerini bulmuştu.

⁞⁞

Ve işte oradaydılar; görüp göreceğim en tuhaf elmaların oluşturduğu, iyice allak bullak olmuş iki sıra. Ağaçlar bayağı sıkış sıkıştı. Aradaki geçitler, ağaçlar sadece altı yıl önce ekildikleri halde, gür

yaprak ve meyve cümbüşünü değil düzene sokmak, yerlerine sığdırmakta bile zorluk çekiyordu. Hiç çöğürlerden oluşan bir meyve bahçesi görmemiştim (bugünlerde pek az insan bunu yapabiliyor), ancak çeşitlilikten yana bu kadar çıldırmış bir başka meyve bahçesi hayal etmek de zor. Forsline şimdiye kadar Amerika'ya getirilmiş bütün elma genlerinin –Ohio Nehri'nden aşağı doğru, John Chapman'ın yanı sıra yüzen bütün genlerin– *Malus* genlerinin tamamının belki onda birini temsil ettiğini söyledi. Eh, geri kalanı da buradaydı işte.

Bu ağaçların içinde ne biçim, ne de meyveleri açısından birbirinin uzaktan yakından benzeri iki ağaç bile yoktu. Bazıları dümdüz güneşe uzanarak büyüyor, bazıları da toprak boyunca uzanıyor ya da alçak boylu ağaççıklar oluşturuyor ya da New York eyaletinin kuzeyindeki iklim hoşlarına gitmediği için yavaşça yok olup gidiveriyorlardı. Yaprakları ıhlamur ağaçlarının yapraklarına benzeyen elmalar gördüm, çıldırmış forzitya çalılarına benzeyenleri de. Ağaçların belki üçte birinin meyveleri vardı –ancak elmanın neye benzeyeceği konusunda Tanrı'nın ilk taslakları gibi görünen, tatları da öyle olan tuhaf, garip meyveler.

Işıl ışıl sarı masa tenisi topları ve gölgeli mor böğürtlenlerin yanı sıra, zeytinler ile kirazların rengi ve bolluğuna sahip elmalar gördüm. Çeşit çeşit beyzbol topları gördüm; yassı, konik ve mükemmel yuvarlaklıkta, kimi beyzbol sahası yeşili, ötekiler odun kadar donuk. Ve başka şeye değil de, tıpkı elmaya benzeyen büyük, parlak kırmızı meyveler topladım; ancak tatları... tatları başka bir şeydi işte. Dişlerinizi mayhoş bir patatese ya da deriyle kaplı, peltemsi bir Brezilya cevizine geçirdiğinizi hayal edin. İlk ısırışta bu elmalardan kimi dilde yüksek vaatler bırakarak başlar işe –Hah, *işte* bir elma!– ancak birden öyle derin bir acılığa doğru dümen kırarlar ki, hatırlayınca bile midem bulanıyor.

Bu tadı dilimden atmak için yakınlardaki daha uygar bir sıraya yöneldim ve yenecek bir şey kopardım –bir Jonagold'du sanırım; Golden Delicious ve Jonathan melezi ki, bana kalırsa modern elma yetiştiriciliğinin en büyük başarılarından biridir. Hem de ne başarı;

mayhoş bir patatesi insan gözü ve dili için bir haz haline getirmek. Bu meyve bahçesi bütünüyle evcilleştirmenin sihirli sanatlarının kutsal kitabı; bizim doğanın en yabanıl meyvelerini kültürün çeşitli arzularıyla evlendirme hünerimiz –Dionysos'ça hünerimiz. Ancak modern elmanın hikâyesinin de akla getirdiği gibi, evcilleştirmede de abartıya kaçılabilir; insanların doğanın yabanıllığını kontrol etme arayışında fazlasıyla ileri gidilebilir. Başka bir türü evcilleştirmek, onu kültürün çatısı altına getirmektir fakat insanlar çok uzun süreyle çok az sayıda gene güvenirse, bir bitki dışarıda kendi başına çevresine uyum sağlama yetisini kaybedebilir. 1840'lı yıllarda İrlanda'da patatese buna benzer bir şey olmuştu; şimdi de elmanın da başına gelebilir.

Patatesi bu afetten kurtaran, bilim adamlarının sonunda patatesin kendi çeşitlilik merkezi olan Andlar'da büyüyen yabani patateslerde buldukları dayanıklılık genleri oldu. Ancak biz yabanıl bitkilerin yaşadığı yabanıl yerlerin gitgide azaldığı bir dünyada yaşıyoruz. Yabani patatesler ile yabani elmalar yok olunca ne olacak? Dünyadaki en iyi teknoloji ne yeni bir gen yaratabilir, ne de kaybolmuş bir geni yeniden yaratabilir. İşte Phil Forsline bu yüzden, iş işten geçmeden önce iyi, kötü, önemsiz ve hepsinden önemlisi yabani elmaları kurtarmaya ve yaymaya kendini adadı. Ve işte bunun için John Chapman gibi çalışan tüm diğer yabani elma çekirdeği ekicileri ödüllendirilmeli; zaman zaman işin tadını kaçırıp iyi elmaların yanı sıra bazen pis kokulu rezeneler yaysalar da. Olabilecek bütün dünyaların en iyisinde, yabanıl alanların kendilerini muhafaza ederdik – örneğin elmanın Kazak bakir doğasındaki yuvasını. Ancak ikinci en iyi dünya, bakir doğanın niteliğini muhafaza edendir; evcilleşme –olacak iş mi!– her şeyden çok bakir doğaya bağımlı olduğu için. Bu, bizim için yeni bir haber belki, oysa Johnny Appleseed bilim adamlarından yüzyıl önce bu noktadaydı, Dionysos da ondan birkaç binyıl önce. Fakat ne kadar şanslıyız ki, bakir doğa bir tohumda varlığını sürdürebilir ve yetiştirilebilir –bir meyve bahçesinin düz hatları ve dik açılarında bile serpilebilir. Thoreau bir seferinde, "Dünyanın muhafazası bakir doğadadır" diye yazmıştı; yüzyıl sonra, artık yabanıl alanların çoğu yok

olup gittiğinde, Wendell Berry şu bariz sonuca vardı: "Bakir doğanın muhafazası insan kültüründedir."

⁂

Bir avuç yabani elma Geneva'dan benimle eve geldi; gözümü çelen büyük kırmızılardan iki, zeytinden büyük olmayan küçük yuvarlaklardan bir tane. Bu sonuncu tuhaf şey, birkaç hafta yazı masamda durdu ve sonunda kırışmaya başlayınca bir bıçakla dilimlere ayırdım ve çekirdeklerini çıkardım –içlerinde hayal dahi edilemez elma esrarları taşıyan beş adet cilalı abanoz çekirdek. Böyle çekirdeklerden nasıl elmalar çıkacağını kim bilebilir; ya da arılar onların genlerini bahçemdeki Baldwin ve Mac'lerinkine karıp melez ırk yarattıktan sonra *onların* çekirdeklerinden neler çıkacağını? Muhtemelen yemek, hatta bakmak istemeyeceğiniz bir elma. Peki, emin olabilir misiniz? Gülünç bir bahisti, kabul ediyorum, fakat yabani elma çekirdeklerinden birine bahçemde yine de bir yer verme kararı aldım –sanırım John Chapman'ın şerefine, ama bir de ne olacağını görmek için.

Bu yabaniden tatlı bir elma beklemek gerçekçi olmayabilir, ancak bahçeme bir katkısı olmazsa, şu ya da bu şekilde orasını şimdi olduğundan daha tatlı bir yer yapmazsa şaşarım. Bu kaba saba, garip biçimli ağacın hem de bir bahçede, belki de görüp görülecek hiçbir elmaya benzemediği halde elma gibi büyümesini ve her sonbaharda tuhaf, tanınmayan meyvelerden bir hasat vermesini hayal edin hele.

Bahçenin ortasında –yani, özellikle arzularımızı karşılamak üzere tasarlanmış bir peyzajın ortasında– böyle bir ağaç, her şeyden çok, kendi haline bırakılmış bakir bir doğaya tanıklık edecektir.

Wallace Stevens, Tennessee'de bir tepede duran tek bir kavanozun onu çevreleyen ormanı dönüştürme gücü üzerine bir şiir yazmıştı. Bu çok sıradan insan hüneri parçasının nasıl olup da "her yerde hâkimiyet kurduğu"nu, çevresindeki "derbeder bakir doğa"yı karanlıkta bir ışık gibi düzenlediğini tasvir etmişti. Acaba diyorum ki, düzenli bir peyzajın ortasına dikilmiş yabani bir ağaç bunun tersini

sağlayabilir mi; yani bu gergin bahçenin tellerini gevşetebilir mi ve çevresini saran kültür bitkilerinin şimdi sesi bastırılmış olan doğuştan yabanıllıklarının temiz notasını seslendirmelerine izin verir mi? Böyle bir ağaç bize bakir doğa olmazsa uygarlığın da olmayacağını hatırlatır; ekşimtrak karşıtı olmazsa tatlılık da olmaz.

Bahçemin sınırlarında sayıları azalan bir grup kadim, eğri büğrü Baldwin vardı; burayı yirmili yıllarda inşa etmiş olan çiftçi tarafından dikilmiş ve yerel efsaneye göre, gene onun tarafından kasabanın en lezzetli ve kudretli elma rakısı olmak üzere mayalanmışlardı. Hiçbir şey olmasa bile, adları konmuş ve dikilmiş torunları arasında büyüyen Kazak yerlisi elma ağacım, bu yaşlı Baldwinler'in şimdikinden daha tatlılaşmasına neden olacak. Ve bir gün elim değer de Baldwinler'imden bir fıçı elma rakısı yaparsam, bu isimsiz yabani elmaların birkaç tanesi içkiye aradığım tuhaflığı, keskin ve o özel tadı ekleyecektir. Bu da, başım üzerine.

2. BÖLÜM

Arzu: Güzellik

Bitki: Lale

(TULIPA)

Lale benim ilk çiçeğimdi, ya da en azından diktiğim ilk çiçekti. Sonrasında, uzunca bir süre, lalenin o sert, o görkemli güzelliğini gözlerim görmez oldu. O sıralar belki de on yaşındaydım ve kırklı yaşlarıma gelene kadar bir laleye tekrar gerçekten bakamadım. Bu uzun kış uykusunun –onlara bakmadan geçen onlarca yılın– bir nedeni de, çocukken diktiğim o lalelerdi. Triumph çeşidi olmalılar; bahar peyzajında, bir sopanın ucundaki boya damlacıkları gibi yığın yığın gördüğünüz (ya da aynı sıklıkta gözünüzden kaçan) uzun, küt, neşeli renklerdeki küreler. Lale, –gül ile şakayık gibi– değişen güzellik ideallerimizi yansıtmak için her yüzyıl civarında baştan yaratılmıştır. Lalenin yirminci yüzyıl hikâyesi esas itibariyle, seri imal edilen bu gözlere şenlik çiçeğin, yükseliş ve zafer hikâyesidir.

Annemle babam her sonbaharda örgü torbalar içinde bu soğanlardan satın alırlar (torba başına yirmi beş ya da elli tane) ve onları gölge sevdalılarının arasına gömmem için bana soğan başına birkaç peni öderlerdi. Büyük ihtimalle bahçede yaratmak istedikleri etki ormanımsı, doğal bir havaydı. Bu nedenle lale ekme işini on yaşında bir oğlan çocuğuna emanet edebilmişlerdi; gelişigüzel, amaçsız yaklaşımım, tam da peşinde oldukları etkiyi yaratacaktı. Avucumun

tabanı beyazlaşıp su toplayana kadar soğan dikiciyi bastırıp çevirerek köklerle dolup taşan toprağa sokardım. Çalışırken de dikkatle hesap yapar, giderek sayısı çoğalan soğanlardan kazandığım para ile bakkaldan şeker ya da koleksiyonum için kart alırdım.

Ekim ayında emek şeklinde yapılan yatırım, güvenilir dönüş sağlardı: baharın ilk renkleri –ya da belki ilk önemli rengi demeliyim, çünkü nergisler daha önce açardı. Ancak sarı renk, baharda hayli yaygın olmasının yanı sıra, bir çocuğun gözünde tam anlamıyla renk sayılmaz; kırmızı, mor ya da pembe –renkler *onlardı* işte ve laleler tüm bu renkleri somutlaştırırdı. Uzay programının ilk günleriydi; bu yüzden sağlam lale sapları bana, şişman, çok renkli yüklerinin altında fırlatılmaya hazır füzeleri anımsatırdı.

Bu laleler kesinlikle çocuklara göre çiçeklerdi. Çizimi en kolay olan onlardı ve basit renk tayfları, Crayola mum boya dizisinin dışına çıkmazdı. 1965 yılında bahçenin ortasında diledikleri gibi takılan laleleri kavramak ya da yetiştirmek, bir çocuk için ancak bu kadar kolay olabilirdi; her yerde bulunuyorlardı ve basit, karmaşıklıktan uzak çiçeklerdi. Fakat onlardan sıkılmak da aynı derecede kolaydı; çiftlik evimizin temeline dayanmış dar bir sebze tarhından oluşan kendi bahçemde borumu öttürmeye başladığımda, lalelerle işim kalmamıştı. O sıralar kendime genç bir çiftçi gözüyle bakıyordum ve çiçek gibi önemsiz bir şeye ayıracak vaktim de yoktu.

⁞

Üç buçuk yüzyıl önce, Batı'da hâlâ epeyce yeni olan lale yüzünden koca bir ulusu sarsan ve ekonomisini neredeyse mahveden kısa, toplu bir çılgınlık patlak verdi. Ne öncesinde ne de sonrasında bir çiçek *–bir çiçek!–* tarihin ana sahnesinde lalenin 1634 ile 1637 yılları arasında Hollanda'da oynadığı yıldız rolünü oynadı. Toplumun her düzeyinden insanı sarmalına emerek çeken, bir tür spekülatif çılgınlık olan bu olaydan geriye kalan tek şey, o günden bu yana geçen yüzyıllarda tozu alınmamış uyduruk bir yeni kelime: "Tulipomania

(lale çılgınlığı)." Ve tarihi bir bilmece. Neden orada? O heyecansız, eli sıkı, Kalvinist ülkede. Neden o zaman? Genel bir refah döneminde. Ve niye ille de bu çiçek? Kayıtsız, kokusuz ve biraz da mesafeli duran lale, en az Dionysos'ça özellikler taşıyan çiçektir; tutku uyandırmaktansa, hayranlığa yol açma ihtimali çok daha yüksektir.

Yine de bir şeyler bana, annemle babamın gölge sevdalılarının arasına diktiğim Triumph'ların, Semper Augustus'tan pek çok önemli noktada farklı olduğunu söylüyor. Semper Augustus, bir soğanı vaktiyle –çılgınlık tepe noktasına vurduğunda– on bin florine el değiştiren (Amsterdam'da bu paraya en muhteşem kanal evlerinden birini alabilirdiniz), çiçekleri karmaşık şekilde püsküllenmiş kırmızı-beyaz bir laleydi. Semper Augustus doğadan yitip gitti, ancak resimlerini gördüm (Hollandalılar, satın almaya güçlerinin yetmediği kıymetli lalelerin portrelerini ısmarlardı) ve modern lale, bir Semper Augustus'un yanında oyuncağa benziyor.

Bu sayfalarda işte bu iki kutup arasında gidip gelmek istiyorum: benim, çiçekleri anlamsız bulan çocuksu görüşüm ile Hollandalıların kısa bir süreliğine bu çiçeklere karşı hissettiği mantıksız tutku. Çocuk bakışının lehine olan, akılcılığın kasvetli ağır basışı: tüm bu işe yaramaz güzelliği, maliyet-fayda temelinde savunmak mümkün değil. Ancak güzellik söz konusu olduğunda, bu zaten hep böyle değil midir? Gerçi Hollandalılar sonunda aşırıya kaçacaktı. Fakat gerçek şu ki, geri kalanımız da –yani gerek tarihin, gerekse insanlığın büyük kısmı– on yedinci yüzyılda Hollandalıların yaşadığına benzer, mantıksız deneyimler yaşıyor: çiçeklere deli oluyoruz. Öyleyse bizdeki *ve* çiçeklerdeki bu yönelim de neyin nesi? Bitkilerin üreme organları olan çiçekler, nasıl oldu da insanların değer, statü ve Eros hakkındaki fikirlerine gitmeyi başardı? Ve insanoğlunun evvelden beri çiçeklerin cazibesine kapılıyor oluşu, güzelliğin daha derin esrarları hakkında –ki bir şair "tamamen karşılıksız bir lütuf" demişti– bize neler öğretebilir? Gerçekten öyle midir? Yoksa güzelliğin bir amacı var mı? Lalenin –en çok sevilen çiçeklerden biri, ancak tuhaftır, onu sevmek de zor– hikâyesi, bu tip sorulara yanıt aramak

için uygun bir yer gibi görünüyor. Konusunun doğası itibarıyla, bu araştırma düz bir çizgi boyunca açıla açıla ilerlemiyor. Daha çok dosdoğru gitmeye benziyor; yolda defalarca mola veren, *gerçek* anlamda bir dosdoğru gidiş bu.

⁞

Çiçeklere karşı kayıtsız kalmak mümkündür; ancak böyle olmuyor. Ruh doktorları bir hastanın çiçeklere karşı kayıtsızlığına klinik depresyon semptomu gözüyle bakar. Anlaşılan, açmış bir çiçeğin kendine özgü güzelliği, bir kişinin zihnindeki siyah peçeyi ya da saplantılı düşünceleri delip içeri giremez olduğunda, o zihnin duyumsal dünyayla bağlantısı da tehlikeli bir şekilde aşınmış oluyor. Böylesi bir durum, lale çılgınlığının zıt kutbu; "floraennui (çiçekusancı)" diyebilirsiniz. Ancak toplumların değil de, bireylerin başına bela olan bir sendrom.

Kendi tecrübelerimden bir sonuca varmak gerekirse, belli bir yaştaki erkek çocuklar, akıl sağlıkları ne durumda olursa olsun, çiçeklere aldırmaz. Benim için yetiştirilecek tek şey meyve ve sebzelerdi; hem de bana para bile verseniz yemeyeceğim sebzeler de buna dahil. Bahçeciliğe bir tür simya olarak yaklaşıyordum; tohumları, toprağı, suyu ve güneşi değerli şeylere dönüştüren sihirli bir sistem. Toprakta oyuncak ya da plak yetiştirmeyi başaramadığınız sürece, bu da aşağı yukarı manavda satılan sebze-meyve anlamına geliyordu. (Annemin patronluğunda mütevazı bir çiftlik tezgâhı işletiyordum.) O sıralar benim için (hatta şimdi bile) güzellik, Noel süsü gibi asılı parlak bir dolmalık biberin soluk kesici görüntüsüydü. Ya da bir sarmaşıklar düğümü içine yuvalanmış bir karpuz. (Daha sonra, kısa bir süreliğine, bir marihuana bitkisinin beş parmaklı yaprakları için de aynı şeyi hissettim, fakat bu ayrı bir konu.) Boş yeriniz varsa çiçekler tamamdı, fakat ne anlamı vardı ki? Benim bahçeme buyur ettiğim çiçekler bir anlamı *olan*, gelecek meyveyi haber veren çiçeklerdi: çok geçmeden şişip kızaracak bir çilek tomurcuğunun güzelim

sarı-beyaz düğmesi, sakız kabağının gelişini müjdeleyen biçimsiz sarı borazan. Onlara teleolojik çiçekler diyebilirdiniz.

Diğerleri, çiçek hatırına çiçekler, bana son derece entipüften geliyordu; yine pek değer vermediğim yapraklardan sadece bir basamak yukarıda –ikisi de, bir domatesin ya da bir salatalığın sırf var olarak bende yarattığı etkiye asla ulaşamamıştı. Laleleri bir tek açmadan hemen önce, çiçek henüz –harika, ağır bir meyve benzeri– kapalı bir kapsül olduğunda severdim. Ancak taç yaprakları büküldüğü gün esrarları da akıp giderdi; geride de zayıf, kâğıtımsı bir hayal kalırdı.

Fakat o zaman on yaşındaydım. Güzellikten ne anlardım ki?

⁞

Çiçeklerin güzelliği, insanlar neyi güzel saydıklarına dair kayıtlar bırakalı beri, hayal gücünden yoksun çocuklar, klinik depresifler ve birazdan sözünü edeceğim tek bir öteki istisna dışında, insanlar tarafından minnetle anılmıştır. Mısırlıların, ebediyete yaptıkları yolculuk sırasında ölülerinin yanında olmasını mutlaka sağladığı hazineler arasında açmış çiçekler de vardı; bunların bazıları, mucizevi bir şekilde muhafaza edilmiş halde piramitlerde bulunmuştur. Çiçek ve güzellik denklemi besbelli antik çağların bütün büyük uygarlıkları tarafından kurulmuştur; bazıları –özellikle de Yahudiler ile ilk Hıristiyanlar– çiçeklerin kutsanmasına ve kullanılmasına karşı çıksa da. Ancak Yahudiler ile Hıristiyanların çiçeklere yönelik bu heves kırıcı tavrı, onların güzelliklerine karşı kör olmalarından kaynaklanmıyordu; tersine, çiçeklere bağlılık, tektanrılılığa meydan okuma şeklinde algılanıyordu. Bastırılması gereken pagan doğa tapınımının parlak bir közüydü. İnanılmaz bir şekilde Cennet'te çiçek yoktu; ya da, Tekvin yazıldığında, çiçekler Cennet'ten ayıklanmıştı.

İnsanoğlunun tarih boyunca, oybirliği ile, çiçekleri hiç tartışmasız güzel bulması, dünyada güzelliğini insanların icat etmek zorunda kalmadığı sayılı şey olduğunu göz önüne alırsanız, dikkate değer.

Güneşin doğuşu, kuşların tüyleri, insan yüzü ve biçimi ve çiçekler: birkaç tane daha olabilir fakat o kadar işte, daha fazla değil. Dağlar daha birkaç yüzyıl öncesine kadar çirkindi (Donne onlara, bir fikir birliğinin yankısıyla, "dünyanın siğilleri" demişti); Romantikler itibarını iade edene kadar, ormanlar Şeytan'ın takıldığı "iğrenç" yerlerdi. Çiçeklerin de şairleri olmuştur; fakat çiçekler şairlere bu şekilde asla ihtiyaç duymadı.

Dünya kültürlerinin büyük kısmında –Doğu ve Batı, geçmişte ve bugünde– çiçeklerin rolünü incelemiş olan İngiliz antropolog Jack Goody'ye göre çiçek sevgisi tam anlamıyla olmasa da, neredeyse evrenseldir. "Tam olmama" durumu, Goody'nin *The Culture of Flowers* (Çiçek Kültürü)'nde dini törenlerde ve gündelik toplumsal ritüelde çiçeklerin hemen hemen hiçbir rol oynamadığını yazdığı Afrika'dan kaynaklanır. Afrikalılar ender olarak evcil çiçek yetiştirir; çiçek imgeleri de Afrika sanatı ya da dininde nadiren ortaya çıkar. Belli ki Afrikalılar eğer bir çiçek hakkında konuşur ya da yazarsa, bunu genellikle çiçeğin kendisi için değil, meyve vaadini göz önüne aldıkları için yapıyorlar.

Goody, Afrika'da çiçek kültürünün olmayışına ilişkin biri ekonomik, diğeri ekolojik iki muhtemel açıklama sunuyor. Ekonomik açıklaması, insanların yiyecek bulup karınları doyana kadar çiçeklere bakmaya ayıracak güçlerinin olmadığı yönünde. Gelişmiş bir çiçek kültürü, Afrika'nın büyük bölümünün tarih boyunca gücünün yetmediği bir lüks. Diğer açıklama ise, Afrika ekolojisinin çok miktarda çiçek, ya da en azından çok miktarda gösterişli çiçek sunmadığı yolunda. Dünya üzerindeki evcilleşmiş bitkilerin görece az bir kısmı Afrika'dan gelmiştir ve kıtadaki çiçek türleri yelpazesi, bir Asya'daki, hatta Kuzey Amerika'daki kadar bile yaygın değildir. Örneğin, Afrika'nın geniş çayırlarında karşınıza çıkan çiçekler, kısacık bir süreliğine açıp kuru mevsim boyunca yok olma eğilimindedirler.

Afrika'nın durumunu tam olarak neye yoracağımı bilmiyorum. Goody de bilmiyor. Acaba çiçeklere yakıştırdığımız güzelliğinin sahiden de bakanın gözünde olduğu anlamına gelebilir mi –bu da dağ-

ların yüceliği ya da ormanlarda hissettiğimiz ruhsal yükseliş gibi insanların kafalarında yarattığı bir şey mi? Eğer öyleyse, niye o kadar farklı halklar bunu o kadar farklı zaman ve mekânlarda icat etmiş? Belki de Afrika, kuralı kanıtlayan istisnadır sadece. Goody'nin de belirttiği gibi, başkaları sunduğunda Afrikalılar çiçek kültürünü çabucak benimsemişlerdi. Belki de çiçeklere duyulan sevgi tüm insanların paylaştığı bir tercihtir, fakat şartlar olgunlaşana kadar, kendi başına çiçeklenemiyordur –etrafta bir sürü çiçek ile durup onları koklayacak boş zaman olana kadar.

⁞

Böyle bir yatkınlıkla *doğduk* diyelim; yani insanlar da aynı arılar gibi içgüdüsel olarak çiçeklere doğru çekiliyor olsun. Arılar için doğuştan çiçeklerden hoşlanmanın ne faydası olduğu aşikâr; peki böyle bir yatkınlık, insanlara ne gibi makul bir çıkar sağlayabilir?

Kimi evrimci psikologlar bu soruya ilginç bir yanıt sunuyor. Varsayımlarını kanıtlamak mümkün değil; en azından bilim adamları insan tercihlerine ilişkin genleri tanımlayana kadar. Yine de, açıklamaları şöyle: Beyinlerimiz, doğal seçilimin baskısı altında, bizi iyi birer (yenebilir bitki-yemiş) toplayıcı yapacak şekilde geliştiği; ki insanoğlu, Yerküre üzerindeki yaşamının yüzde doksan dokuzunu toplayıcı olarak geçirdi. Çiçekler, çocukken benim bile idrak ettiğim üzere, gelecekte yiyecek olacağına işaret eder. Çiçeklerin çekimine kapılan, onları birbirinden ayırt edebilen ve daha sonra onları arazide nerede gördüğünü hatırlayabilen insanlar, çiçeklerin anlamını okuyamayan insanlara oranla çok daha başarılı toplayıcılar olurdu. Teorisini "*How the Mind Works* (Akıl Nasıl Çalışır)"da özetleyen nörobilimci Steven Pinker'a göre, doğal seçilim tercihini, çiçekleri fark eden, bitkileri tanıyan, kategorilere ayıran ve nerede yetiştiklerini hatırlayan atalarımızdan yana kullanacaktı. Zamanla tanıma anı –bir arzu nesnesini arazide gördüğünde insanın hissettiği heyecan gibi– zevk verecek, bunu anlamlı kılacak olan ise güzel olacaktı.

Fakat insanların çiçekleri unutarak sadece meyvenin kendisini tanıyacak şekilde programlanmış olması daha akla yakın değil mi? Belki de, ancak çiçekleri tanımak ve hatırlamak, bir toplayıcının, rekabet daha başlamadan *önce* meyveye ulaşmasına yardımcı olur. Geçen ay böğürtlen saplarının tam olarak nerede çiçek açtığını bildiğimden, bu ay meyvelere diğer insanlardan ya da kuşlardan önce ulaşma şansım yüksek.

Sanırım bu noktada son iddiaların herhangi bir bilim adamına değil, sadece bana ait olduğunu belirtmeliyim. Ancak şunu merak ediyorum; çiçeklere ilişkin tecrübemizin zaman duygumuza böylesine derinden gömülü olmasının bir anlamı var mı? Onların geçiciliği karşısında içimiz cız eder. İster umutla, ister hayıflanarak, geleceği aklımıza getirmeden açmış bir çiçeğe bakamayız. Belki de böyle olmasının iyi bir nedeni vardır. Belki, bazı böceklerle paylaştığımız bir yönelim söz konusudur; bizi çiçeklere yöneltiyordur. Ancak böcekler, büyük ihtimalle, açmış bir çiçeğe geçmiş ya da gelecek düşüncelerine kapılmadan bakabilir. Bunlar karmaşık insan düşünceleri; vaktiyle hiçbir işe yaramamış olmaları olası. Çiçeklerin daima bize zaman hakkında öğretecek önemli şeyleri olmuştur.

⁞

Biliyorum, bu tamamen spekülasyondan ibaret –ancak spekülasyonun kendisi de bazen bir çiçeğin varlığının ayrılmaz parçasını oluşturur. Bunu isteyip istemediklerini bilemiyorum, ancak çiçekler sıklıkla bizim yarattığımız anlamların gülünç ağırlığını omuzlarında taşımıştır. O kadar ki, bunu *istemiyorlar* diyemeyeceğim. Şunu göz önünde bulundurun: Doğal seçilim, çiçekleri bir anlam ifade etmeleri için tasarladı. Biz ortaya çıkmadan çok önce, onlar doğanın mecazıydı.

Doğal seçilim çiçekleri diğer türlerle iletişim kurmak üzere tasarlamıştır; belirli böcek ve kuşların, hatta belirli memelilerin dikkatini çekebilmek için bir dizi şaşırtıcı numarayı harekete geçirirler

–görsel, kokusal ve dokunsal. Hedeflerine ulaşmak için birçok çiçek sadece basit kimyasal sinyallere değil, işaretlere, hatta bazen bir tür sembolizme güvenir. Kimi bitki türleri tozlaşmayı sağlamak için, ya da böcek yiyen bitkiler söz konusuysa bir öğün yemek uğruna, başka yaratıkları ya da şeyleri taklit edecek kadar ileri giderler. Böcekkapan bitki, sinekleri kandırıp içine çekebilmek için (sinek orada enzimler tarafından hazmedilecektir), vişneçürüğü-beyaz renklerinde, damarlı, tuhaf bir çiçek geliştirmiştir –çürümüş ete meraklı değilseniz, çiçeğin cezbedici hiçbir yanı yoktur. (Çiçeğin leş kokusu da etkiyi pekiştirir.)

Ophryus orkidesi, benzeyecek başka bir şey bulamamış gibi, esrarengiz biçimde böceğe benzer –türüne bağlı olarak, ya arıya ya da sineğe. Victoria dönemi insanları bu taklidin amacının böcekleri korkutup kaçırmak olduğuna inanırdı; ki böylece çiçek, iffeti bozulmaksızın kendi kendine tozlaşabiliyordu. Bu insanların göz önüne almadığı nokta ise, Ophryus'un, böcekleri kendisine çekebilmek için böceğe benziyor olabileceğiydi. Çiçek, bazı erkek böcekleri çekebilmek için –hem de arkadan bakıldığında dişi olduğuna inandıracak şekilde– gereken doğru kavisleri, benekleri ve kıllılık desenlerini seçmiş. Botanikçiler erkek böceğin bunun bir sonucu olan davranışına "sözde çiftleşme" derken, bu davranışa esin kaynağı olan çiçeğe de "fahişe orkide" diyor. Bu birleşme girişimi hummasında böcek, orkide için tozlaşmayı garantiliyor. Çünkü giderek artan hayalkırıklığı onu, etrafta koşuşturarak birbiri ardınca bütün çiçeklere binmeye ve kendisininkileri olmasa da, orkidenin genlerini etkin bir biçimde yaymaya zorluyor.

Bu ise şu anlama gelir: çiçekler doğaları gereği bir tür metaforumsu değiş-tokuş içindedir. Bu yüzden de kır çiçekleriyle dolu bir çayır bile, insanoğlundan kaynaklanmayan pek çok anlamla dolup taşar. Ancak bahçede anlamlar katlanır; çünkü çiçekler, bahçede sadece arının, yarasanın ya da kelebeğin iyi ya da güzel gördüğü belirsiz kavramları değil, bizim kavramlarımızı da hedef alır. Çok uzun bir zaman önce çiçeğin metafor yeteneği bizimkiyle buluştu ve bu eşleşmenin

çocukları da –arzuların mucizevi ortak yaşamı– bahçedeki çiçeklerdir.

⁂

Bahçemde şimdi yazın göbeği. Temmuzun ortası ve bahçe çiçeklerle öylesine dolu, öylesine meşgul ve çeşit çeşit ki, insanda –kırların sakin bir köşesinden ziyade– bir şehrin sokağıymış duygusu uyandırıyor. Başta sahne sadece duyumsal bilgilerin göz korkutucu karman çormanlığını temsil ediyordu; vızıldayan böcekler ile hışırdayan yaprakların müziği eşliğinde, çiçeklerin renk ve kokularından oluşan bir keşmekeş. Fakat bir süre sonra odak noktasına tek tek çiçekler yerleşti. Onlar bahçenin oyunundaki karakterler. Her biri yaz sahnesinde kısa bir rol alıyor ve bu arada gözümüze çarpmak için elinden geleni yapıyor. *Gözümüze* mi dedim? Eh, yalnızca *bizimkine* değil –çünkü diğer izleyiciler de var; arılar, kelebekler, güveler, yaban arıları, pervaneler, sinekkuşları ve diğer tüm potansiyel tozlayıcılar.

Eski güllerin artık ekseriyetle sonu geldi, geride hüzünlü, yaşlı dallarla dolu yorgun çalılar bıraktılar; ancak tane mısır ve çaylar, renk pompalayarak dikkat çekmeyi sürdürüyor. Onların taç yapraklarına dolanmış ve görünürde kafayı bulmuş Japon böcekleri yemek yiyor ve ha gayret ilişkiye giriyor; bazen üç ya da dört tanesi aynı anda –çok Romavari bir sahne bu ve çiçekleri de sarhoş ediyor. Bahçe patikasında daha aşağıda sarı zambaklar beklentiyle öne eğilmişler. Minik yaban arıları daveti kabul edip nektar arayışıyla ta gırtlaklarının tepesine tırmanıyor; daha sonra böcekler, bir barı terk eden sarhoşlar misali sendeleyerek dışarı çıkıyor. Ancak açık havaya çıkmadan önce zambakların narin erkek organlarının bulunduğu oyuğu itip kakıyorlar; böylece üzerleri –daha sonra başka bir çiçeğin dişi organında silkeleyecekleri polenle– tozlanıyor.*

* Sarı zambaklar gibi, pek çok çiçeğin hem erkek hem de dişi organı bulunur; ancak bu çiçekler kendi kendilerini tozlamamak için ellerinden geleni yapar. Çünkü bu, çiçeğin amacına ters düşer ki, bu da genlerin karışmasıdır. Bunu çapraz tozlaşma sağlar. Bir çiçek kendi kendini tozlamaktan kimyasal yöntemle (tohum tomurcuğu ile polen tanesini bağdaşmaz kılarak), mimari yöntemle (erkek ile dişi organı temastan kaçınacak şekilde düzenleyerek), ya da zamansal yöntemle (erkek organın polen ürettiği ve dişi organın alıcı olduğu zamanları çakışmayacak şekilde düzenleyerek) kaçınabilir.

Her daim yeşil kalan bitki tarhının ön bölümünde yer alan tüylü çaylar, alçak, yumuşak, gri renkli çiçek başaklarından oluşan bir ormana benziyor. Ancak şimdi bir bal teknesine batırılmış gibiler: başakların üzeri tamamen kaplı, artık taç yaprağından çok kanat var, ve çiçek, tüm bu ilgi karşısında titreşiyor. Onların arkasından yükselen başka bir bitki minicik beyaz çiçek bulutları savuruyor; yakından bakınca, ince detaylarla işlenmişcesine tüylü ve bal arıları için dayanılmaz. Arılar ise sanki havada ve aralarında yüzüyor gibiler. Kokulu bezelyeler, narin gövdeler üzerinde kendilerini baştan çıkarıcı bir şekilde uzatıyor; ancak bir arı, kokulu bezelye büzülü dudaklarını açmadan çiçeklerine giremez –bu cilve dolu mimari, sanki burada arzusu tatmin edilen kokulu bezelye değil de arıymış gibi (yanlış) bir izlenim yaratır.

Arılar! Arıları kandırmak kolaydır. En gülünç pozisyonlara girmekten çekinmezler; bir devedikeninin koyu mor fırçasının içinden domuz gibi kendilerine yol açıp geçer, bir şakayığın sarışın Medusavari erkek organında çaresizce yuvarlanırlar –bu halleri bana Odysseus'un Kirke'ye köle olmuş mürettebatını hatırlatır. Cinsellikten mest olmanın heyecanı içinde kaybolmuş gibi görünürler gözüme, ancak bu da sadece bir projeksiyondur elbette. Çiçek ile arı arasındaki tutku dolu kucaklaşmanın insanların aklına –üstelik tüm bu polen yayma işinin gerçekten de seksle *ilgili* olduğunun anlaşılmasından binlerce yıl önce– seksi getirmiş olması da sadece bir rastlantı, *öyle mi*? Bir botanikçi arılara "uçan penisler" diyor. Ancak fahişe orkide gibi bir çiçeğin oluşturduğu ender istisnalar dışında, en azından böcekler için konu seks değildir; penisseler eğer, durumun farkında olmayan penislerdir onlar. Ancak arılar cidden kendilerinden geçmiş görünür ve öyle de olabilirler; ne var ki bunun nedeni, muhtemelen, ya şekerli nektardır ya da çiçeklerin arıların dikkatini dağıtmak için bazen kullandığı özel tasarım ilaçlar. Ya da, kim bilir, belki de sadece kendilerini tamamen işlerine kaptırmışlardır.

Bu sahneye arının gözünden baktım; fakat çiçeğin perspektifi, insan arzularının da bahçede büyük bir rolü olduğunu ortaya koya-

caktır. Aslında burası sırf *benim* gözüme çarpmak için –ve çoğu kez de kendi kendilerine tozlanmanın zararlarını göze alarak– evrilmiş türlerle doludur. Daha büyük, daha fazla ya da hiç olmayacak renkte çiçekler uğruna –bunlar, gözün her zaman egemen olmadığı polen taşıyıcıları krallığında büyük ihtimalle kabul görmeyen güzellik ideralleri– kokularından vazgeçmiş tüm o türler geliyor aklıma.

Birçok çiçek için şimdi hayatlarının aşkı insanoğludur. Beklentiyle ileri doğru eğilen o sarı zambaklar mı? Yüzleri sahiden de bize dönüktür; artık bizim yardımlarımız, onların başarısını herhangi bir böcekten çok daha fazla garantiye alır. O erkek organı müstehcen pubik kıllarına benzeyen şakayık mı? Bunun kabahatini Çinlilere bulun: binlerce yıldır şairleri –bahçede yin ve yang işaretlerini tespit etme adına– şakayık çiçeklerini bir kadının cinsel organına benzetmiştir (arı ya da kelebeği de erkeğinkine). Zamanla Çin şakayıkları yapay seçilim yoluyla, bu kibri tatmin etmek için evrildi. Bazı Çin ağaç şakayıklarının kokusu bile kadınsıdır; tuzlu, ter çeşnili bir koku –çiçekler şişeden çıkmış bir parfümden ziyade, insan cildinde vakit geçirmiş bir esans gibi kokar. Arılara halen çekici gelebilir, fakat artık kokunun ateşlemek istediği, bizim beyin sapımızdır.

⁂

Bu aydınlık peyzajda yürürken, çiçek açmış bir bahçeyi sıradan bir doğa parçasından neyin ayırt ettiğini saptamaya çalışıyorum. Başlangıç olarak çiçek açmış bir bahçe bilgi ile dolu olduğunu, hatta bir metropol kadar dolu olduğunu kişiye hemen hissettirir. Tuhaf bir şekilde dost çevresi geniş, kamuya açık bir yerdir ve türler burada birbirlerine günün saatlerini ayırmaya hevesli görünür; giyinir kuşanırlar, flört eder, uçuşur, ziyarette bulunurlar. Buna kıyasla bahçeyi çevreleyen orman ve tarlalar, çiçeklerin çoğunun göze çarpmadığı ya da kısa ömürlü olduğu ve bitkilerin çoğunun da başka türlerin yardımını geri çevirerek kendi cinsleriyle takıldıkları, kendi işlerine baktıkları, yeşil monotonluklar mırıldanan, görece uykuda bucaklardır.

İşleri de esas olarak fotosentezdir; doğanın rutin, fabrikasyon işi bu elbette. Cinsel üreme de olur ancak bunu gösterecek pek az şey vardır: Kozalaklı ağaçlar çiçek tozlarını rüzgâra boşalttığında kim fark eder ki bunu? Ya da eğrelti otların minik sporlarını? Nisandan ekime kadar geçen her gün buralarda aynı derecede güzel görünür. Bu güzelliğin büyük kısmı kasıtsız, amaçsız ve reklâmsızdır.

Bahçeye, hatta çiçeklenmiş bir çayıra geldiğinizde ise peyzaj hemen canlanır. Bugün burada neler oluyor böyle? En akılsız arı ya da oğlan çocuğu bile *bir şey* olduğunu hisseder. Özel bir şey vardır burada. Buna, güzelliğin verdiği heyecan deyin isterseniz. Doğada güzellik çoğu kez seksin civarında belirir –kuşların tüyünü ya da hayvanlar krallığının dört bir yanındaki çiftleşme ritüellerini düşünün. "Cinsel seçilim" –yani evrimin, bir bitki ya da hayvanın çekiciliğini ve böylece de üretkenlikteki başarısını artıran özellikleri tercih etmesi– tüylerle çiçeklerin, ve belki de spor arabalar ile bikinilerin de, başka açıdan mantıksız olacak aşırılığının en iyi açıklamasıdır. En azından doğada, güzelliğin bedeli genelde seksle ödenir.

Güzel olanla iyi olan arasında bir ilinti olabilir de, olmayabilir de; fakat güzel olanla sağlıklı olan arasında muhtemelen vardır. (Ki sanırsam, Darwin'in bakış açısıyla, bu onu *iyi* de yapar.) Evrimsel biyologlar birçok yaratıkta güzelliğin güvenilir bir sağlık endikatörü olduğuna ve bu nedenle de, bir eşi diğerine tercih etmek için son derece makul bir yol olduğuna inanır. Muhteşem tüyler, parlak kıllar ve simetrik hatlar, "sağlık belgeleri"dir; bir bilim adamının da belirttiği gibi, bir yaratığın parazitlere* direnmek için gereken genlerini taşıdığının ve başka türden bir stres altında olmadığının reklamlarıdır. Şahane bir kuyruk sadece sağlıklı olanların taşıyabileceği metabolik bir aşırılıktır. (Aynı şekilde şahane bir araba da sadece başarılı olanların karşılayabileceği mali bir aşırılık.) Bizim türümüzde de güzellik idealleri çoğunlukla sağlıkla ilintilidir: insanların genellikle yiyecek bulamayıp açlıktan öldüğü zamanlarda, insanlar vücuttaki yağı güzel

*Kuşlar arasında parazitlere en açık olan türler, tüyleri en şaşalı olanlardır –nedeni muhtemelen en çok bu türlerin sağlıklı olduklarını ispatlamak zorunda olmaları.

sayardı. (Gerçi artık hastalıklı gibi solgun, ipince modellerin tercih edilmesi, kültürün bazen evrimsel zorunluluklara baskın çıkabileceğini öneriyor.)

Peki ya bitkiler? Onlar eşlerini seçemiyor. Seçme işini onlar adına yapan arılar, neden bitki sağlığına zerre kadar aldırsın ki? Aldırmazlar, ancak farkında olmadan ödüllendirirler. En aşırı gösterişe ve en tatlı nektara gücü yetenler, en sağlıklı çiçeklerdir; bu yüzden de arıların en çok onları ziyaret etmesini ve böylelikle de hem en fazla cinselliği, hem de en fazla dölü garanti ederler. Yani bir anlamda çiçekler, arıları vekil olarak kullanmak suretiyle, eşlerini sağlık temeline göre seçer.

⁝

Cinsel seçilim yarışı başlamadan önce –çiçeklerden önce, tüylerden önce– doğanın tamamı bir fabrikaydı. Güzellik vardı, fakat tasarlanmış bir güzellik değildi; o zaman var olan güzellik, ormanların ya da dağların güzelliğiydi ve kesinlikle bakanın gözündeydi.

Eğer güzelliğin kökenine dair yeni bir mit oluşturmak isteseydiniz (ya da en azından tasarlanmış güzelliğin), bahçeden ve çiçeklerden başlamak fena fikir değil. Güzelliğin ilk ilkesinin –çevre ile tezat oluştur– ortaya çıktığı taç yaprağıyla başlayın; renkle gerçekleştirilen bir başarı. Dört bir yandaki yeşille uyuklamaya geçen göz, farkı kaydeder ve uyanır. Eskiden renk körü oldukları düşünülen arılar aslında rengi görür, ancak bizden farklı görür. Yeşil, gri olarak görünür ve kırmızıya –ki arılar kırmızıyı siyah olarak görür– onu en net şekilde patlatan bir fon rengi oluşturur. (Arılar tayfın bizim kör olduğumuz ultraviyole ucunu da görür; bu ışıkta bir bahçe arıların gözüne, ışıl ışıl yanmış, havada daireler çizen arıları nektar ve çiçek tozu iniş sahalarına yönelten renk kodlu, kocaman bir şehir havalimanı gibi görünüyor olmalı.)

Bir taç yaprağının rengi gerek arının, gerekse erkek çocuğun dikkatini çeker; bizi bir sonra gelecek olana hazırlar –ki o da, güzelliğin

söz konusu dünyaya ikinci kez şekil verdiği, biçim ya da desendir. Henüz tam gelişmemiş yeşil bir fonun önünde duran tezat bir renk, tek başına bir tür kaza olabilir (bir tüy, diyelim, ya da ölmekte olan bir yaprak), fakat simetrinin ortaya çıkışı, biçimsel örgütlenmenin güvenilir bir ifadesidir –maksadın, hatta niyetin. Simetri, bir yerde meseleye ilişkin bir bilgi olduğuna dair şüpheye mahal vermeyen bir işarettir. Çünkü simetri, doğada, her biri bizi yakından ilgilendiren görece az sayıda şeyin paylaştığı bir özelliktir. Doğadaki simetriklerin kısa aday listesine başka canlılar, insanlar (en dikkate değer olarak, insan yüzleri), insan eliyle yapılan şeyler ve bitkiler dahildir –ama özellikle çiçekler. Simetri aynı zamanda bir canlıda sağlık işaretidir, çünkü mutasyonlar ile çevresel stresler kolayca bunu bozabilir. Bu yüzden de simetrik şeylere kıymet vermek gayet mantıklıdır: simetri genellikle anlamlıdır.

Aynısı arılar için de geçerlidir. Nereden biliyoruz? Çünkü bir bitkide simetri, aşırılıktır (buna karşılık düz bir hat üzerinde hareket etmek isteyen hayvanlar onsuz yapamaz) ve eğer arılar bu çabayı ödüllendirmemiş olsaydı, doğal seçilim muhtemelen bu zahmete girmezdi. Şair ve eleştirmen Frederick Turner, "Çiçeklerin renk ve şekilleri, arıların neyi cazip bulduğunun tamı tamına bir kaydıdır" diye yazmıştı. Şöyle de devam ediyor: "arılar daha ilkel organizmalar diye bizim çiçeklerden aldığımız zevkle onlarınki arasında ortak hiçbir şey olamaz demek, insanmerkezci bir hata olurdu."

Ancak arılar ile insanların çiçeklerden aldığı zevkin ortak bir kökü varsa bile, çiçek güzelliği standartları bir noktadan sonra özelleşmeye ve farklılaşmaya başlar –sadece arı ile oğlan çocuğu arasında değil, arıyla arı arasında da. Çünkü farklı türde arılar, farklı türde simetriler tarafından cezbediliyor gibidir. Bal arıları papatyalar, yoncalar ve ayçiçeklerinin radyal simetrisini tercih ederken, yaban arıları orkidelerin, bezelyelerin ve yüksük otlarının bilateral simetrisini tercih eder.*

Renkleri ve simetrileri vasıtasıyla, yani bu en temel güzellik ilke-

* Her halükârda, simetri daha kusursuz oldukça çiçek daha sağlıklı – ve dolayısıyla daha tatlıdır.

leri vasıtasıyla (tezat ve desen) çiçekler, başka türleri kendi varlıkları ve önemleri konusunda uyarır. Aralarında yürüyün, size dönmüş yüzler göreceksiniz (ancak, sadece size değil); el sallayarak, selamlayarak, bilgi vererek, vaatte bulunarak – *kastederek*. Onun berisinde işler karışmaya başlar; bal arıları kendi genel güzellik kurallarını geliştirir, yaban arıları da kendilerininkini. Ve derken, bitkiler ile polen taşıyıcıların bu büyük dansına biz insanlar dahil oluruz; çiçeklerin anlamını her türlü mantığın dışında çözer, cinsel organlarını kendi mecazlarımıza döndürerek (ve çok daha başka şeylerinkine) evrimlerini bir Madame Hardy gülü ya da Semper Augustus lalesinin olağandışı, acayip ve tehlikeli güzelliğine doğru çeker ve süreriz.

⁝|⁝

Çiçekler vardır. Bir de başka bir tür çiçekler vardır ki, çevrelerinde koca kültürlerin türediği, geçmişlerinde bir imparatorluk değerinde tarih olan çiçeklerdir bunlar; biçim, renk ve kokuları, ve hatta genleriyle insanların tarih boyu fikir ve arzularının yansımasını, büyük kitaplar gibi taşıyan çiçekler. Bir bitkiden insan hayallerinin değişen renklerini üstlenmesini istemek çok fazladır ve bu da neden onlardan sadece birkaçının bu görev için yeterince esnek ve istekli olduğunu açıklayabilir. Gül, besbelli, böyle bir çiçektir. Şakayık da böyledir, özellikle Doğu'da. Orkide de kesinlikle bu tanıma uyar. Ve bir de lale vardır. Birkaç tane daha olduğu öne sürülebilir (belki zambak?), ancak ismini verdiğim bu birkaçı uzunca bir süredir bitkiler dünyasının Shakespeare'leri, Milton'ları ve Tolstoy'ları olmuştur –hacimli ve çok yönlü, modanın kararsızlıklarına yenik düşmeyerek kendilerini egemen ve yok sayılamaz kılmayı başaran seçkin çiçekler grubu.

Öyleyse bu çiçekleri, hadi o güzelim sayısız kır çiçeklerini bir yana bırakalım, fevkalade sevimli papatyalardan, tavşanağızlarından ya da karanfillerden farklı kılan nedir? Belki de her şeyden çok çeşitlilikleri. Son derece güzel bazı çiçekler ne iseler odurlar; kendine özgüdürler ve eğer kimliklerinde tamamen sabitlenmemişlerse, bunun

üzerinde yalnızca birkaç basit değişiklik yapabilirler: renk mesela, ya da taç yaprağı sayısı. İstediğiniz kadar teşvik edin, seçin ve melezleştirip yeniden yapılandırın, bir kozalak ile bir nilüferin yapıp yapmayacağı şey bellidir. Moda, böyle bir çiçeği bir süreliğine yükseltip sonra da bırakma eğilimindedir –mesela, Shakespeare zamanında tavşanağzı ya da kırmızı şebboy; Kraliçe Victoria devrinde sümbülün yaşadıkları– çünkü çiçek, ilk imajı gözden düşünce yeni bir imajla yaratılmasına izin vermez.

Bunlara kıyasla gül, orkide ve lale mucizeler yaratabilir; estetik ya da siyasi iklimdeki her değişikliğe uyacak şekilde kendilerini tekrar tekrar icat edebilirler. Elizabeth döneminde açılıp saçılan büyüleyici güzellikteki gül, Victoria döneminde kurallara uygun bir şekilde düğmelerini ilikledi ve resmi bir tavır takındı. Hollandalılar, canlı zıt renklerden oluşan mermer görünümündeki bir girdabın bir çiçeği güzel kıldığına karar verince, lalenin taç yaprakları adamakıllı "püsküllü" ve "alevli" bir hal aldı. Fakat İngilizler on dokuzuncu yüzyılda "halı görünümlü tarh"a fena halde merak salınca, laleler de uyum sağladı ve toplu ekime uygun, en parlak, en şişman saf pigment damlalarını barındıran bir boya kutusuna dönüştürülmesine izin verdi. Bunlar, en tuhaf fikirlerimizi bile memnuniyetle hazmeden türden çiçekler. Tabii insan medeniyetinin değişken oyununda rol almayı kabul etme konusundaki heveslerinin onları başarıya taşıyan son derece parlak bir strateji olduğu kanıtlandı; çünkü bugün pek çok yerde, insanlar onlarla ilk kez ilgilenmeye başladığı zamankinden çok daha fazla gül ve lale var. Bir çiçek için dünya egemenliği, insanlığın daima değişen güzellik ideallerinden geçer.

⁝|⁝

Lalenin bu saygıdeğer çiçekler grubuna dahil olduğu apaçık ortada olan bir şey değildir. Bunun nedeni, büyük ihtimalle, modern enkarnasyonunun son derece sade ve tek boyutlu bir çiçek olması ve ayrıca, bir zamanlar bundan çok daha fazlası olduğu o zengin tarihi-

nin büyük bir kısmının da kaybolması. Gül ya da şakayıkla mukayese edilince –ki bu çiçeklerin modern enkarnasyonlarının yanı sıra, tarihteki biçimleri de bugün varlığını sürdürüyor çünkü bu bitkiler hem çok daha uzun ömürlü, hem de sınırsız klonları alınabiliyor– laleyi Türklerin, Hollandalıların ya da Fransızların gözüne neyin güzel gösterdiği konusunda bize fikir veren tek şey onların çizmiş olduğu resim ve botanik illüstrasyonlar. Çünkü –soğanların her yıl geri gelme garantisi olmadığından– gözden düşen bir lalenin çok geçmeden nesli tükenir. Genelde bir hat düzenli olarak yeniden ekilmedikçe ayakta kalamaz. Bu yüzden de genetik devamlılık zinciri bir kuşak içinde kırılabilir. İnsanlar belli bir laleyi ekmeye devam etse bile, o cinsin zindeliği (ki zindelik, soğanın "filiz"lerini, yani tabanında oluşan küçük, genetik olarak birbirinin eşi soğancıkları söküp dikmekle artar) sonunda solar ve ortadan kalkar, yok olur. Yetiştiriciler şimdi harıl harıl yeni bir siyah lale arayışı içinde; çünkü günümüzde bu bayrağı taşıyan Gecenin Kraliçesi'nin büyük ihtimalle tükenmekte olduğunun farkındalar. Başka bir deyişle, laleler fani.

⁂

Lale, Ortaçağ halıresimlerinin çiçeklerle dolu bordürlerinde yer almaz. İlk "şifalı otlara dair kitaplar"da da –dünyanın bilinen bitkileri ve kullanımları hakkındaki Eski Dünya ansiklopedileri– sözü geçmez. Lalenin on yedinci yüzyılda Hollanda'da (ve daha az ölçüde Fransa ile İngiltere'de) serbest bıraktığı tutkunun şiddeti, çiçeğin Batı'da yeni oluşu ve aniden ortaya çıkmasıyla ilgili olabilir. O seçkin çiçeklerimizin en gencidir; gül de en yaşlısı.

Muhteşem Süleyman'ın sarayındaki Avusturya Hapsburg büyükelçisi Ogier Ghislain de Busbecq, 1554'te şehre geldikten kısa bir süre sonra İstanbul'dan batıya bir lale soğanı sevkiyatı yaparak laleyi Avrupa'ya tanıttığını iddia etmişti. (Batıdaki *tulip* kelimesi, Türkçedeki "türban" kelimesinin bozulmuş halidir.) Lalenin batıya yaptığı ilk resmi gezinin bir saraydan diğerine –krallar tarafından beğenilen

bir çiçek– olması, hızla yükselişine katkı sağlamış olabilir; çünkü saray modaları hayli bulaşıcıdır.

Lalenin hikâyesi, evinde takdir edilmeyen bir bitkinin erdemlerinin fark edilmesi için dünyayı dolaşması gerektiği cinsten bir öykü değildir: Busbecq'in sevkiyatına gelene kadar, lalenin halihazırda Doğu'da onu kült konumuna taşımış pek çok hayran grubu vardı. Ve bu kişiler çiçeği, doğadaki biçiminden hatırı sayılır bir mesafeye taşımıştı. Doğada lale kısa, sevimli, neşeli bir çiçektir; samimi, temiz yüzlü, altı taç yapraklı bir yıldızdır –çoğu kez tabanında, zıt renkte dramatik bir beneği vardır. Türkiye'deki lale türleri tipik olarak kırmızıdır, daha seyrek beyaz ya da sarıya rastlanır. Osmanlı Türkleri doğada yetişen lalelerin serbestçe melezleşmelerinin yanı sıra, şahane biçim ve renk değişiklikleriyle sonuçlanan mutasyonlara da tabi olduğunu keşfetmişti –tohumdan büyüyen bir lalenin çiçek açıp yeni renklerini göstermesi yedi yılı bulsa da. Lalenin değişkenliği, doğanın bu çiçeğe ötekilerden daha fazla değer verdiğinin bir işareti olarak kabul edilmişti. John Gerard 1597 tarihli şifalı otlara ait kitabında lale için, "doğa, bildiğim tüm çiçekler arasında en çok bu çiçek ile oynamayı seviyor" demişti.

Lalenin genetik çeşitliliği gerçekten de doğaya –ya da daha doğrusu, doğal seçilime– oynaması için fazlasıyla malzeme sunmuştur. Doğa, bir çiçeğin gerçekleştirdiği tesadüfi mutasyonlar arasından avantaj sunan nadir birkaçını muhafaza eder –daha parlak renk, daha kusursuz simetri, her ne ise. Milyonlarca yıldır bu tip özellikler lalenin polen taşıyıcıları –yani böcekler– tarafından seçiliyordu; ta ki Türkler gelip de kendi oylarını kullanmaya başlayana kadar. (Türkler, belli bir amaca dönük çaprazlama yapmayı 1600'lü yıllarda öğrendi; daha öncesinde, beğenilerini kazanan yeni bir lalenin kendi kendine "oluşuverdiğini" söylerlerdi.) Darwin bu tip sürece, doğalın aksine, yapay seçilim dedi; ancak çiçeğin bakış açısından bakıldığında bu anlamı olmayan bir ayrım: arzu eden ister arılar ister Türkler olsun, arzu edilen bir özelliği kendine eklemeyi başaran her bitki, bunu daha fazla döllenme ile yakalar. Biz insanlar kendimizi fazla-

sıyla önemseyerek evcilleştirmeye insanların bitkilere yaptığı bir şey gözüyle baksak da, bu aynı zamanda bitkilerin, kendi çıkarlarını ilerletmek adına bizi ve arzularımızı –hatta en nevi şahsına münhasır güzellik kavramlarımızı– kullandıkları bir stratejidir. Bir türün kendisini bulduğu çevreye bağlı olarak yapacağı adaptasyonlar işe yarayacaktır. Yabanda doğanın derhal reddedeceği mutasyonlar, insani arzular tarafından biçimlendirilmiş bir çevrede parlak adaptasyonlar olarak görülebilir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde bir laleyi en çok öne çıkartacak olan, uçları iğne gibi sivrilmiş, abartılı derecede uzun taç yapraklara sahip olmasıydı. Çizimlerde, resimlerde ve seramiklerde (Türkler'in laleye dair ideal güzellik anlayışının varlığını sürdürdüğü yegâne mecralar; insan coğrafyası istikrarsızdır), bu uzamış çiçekler sanki bir cam üfleyici tarafından mümkün olabildiğince uzatılmış gibi görünür. Taç yaprakların bu biçimi için tercih edilen mecaz, hançerdi. Başarılı bir Osmanlı lalesinin ayrıca renginin saf olması ve içindeki erkek organlarını saklayacak kadar sıkı sıkıya duran düzgün uçlu taç yaprakları olması gerekiyordu. Ve asla melez güllerde olduğu gibi, çok sayıda taç yaprağı olamazdı. Bu son özellikler doğadaki lalelerde de görülebiliyor. Ancak azaltılmış taç yapraklarına bakir doğada hiç rastlanmaz ki, bu da Osmanlıların gözündeki ideal lale güzelliğinin –zarif, keskin ve erkeksi– enteresan olduğunu, zor kazanıldığını ve doğada hiçbir avantaj bahşetmediğini ima eder. (Bitki ve hayvanların insanların övdüğü özellikleri, çoğu kez onların bakir doğadaki yaşama uyumunu azaltır.) Belli bir noktadan sonra, Osmanlılarla böceklerin laleye yönelik ideal güzellik anlayışları çakışmıyordu.

On sekizinci yüzyılda İstanbul'da bir dönem, Türklerin ideal anlayışına lâyık düşen lale soğanları altın karşılığında alınıp satıldı. Bu dönem, Sultan III. Ahmet'in saltanatı sırasında, 1703 ile 1730 yılları arasında yaşanan *Lale Devri* idi. Çiçeğe duyduğu tutku sultana hâkim olmuştu; öyle ki, Hollanda'dan milyonlarca lale soğanı ithal etmişti –kendi lale çılgınlıklarını atlatan Hollandalılar, geniş ölçekte soğan üretiminde ustalaşmıştı. Sultanın yıllık lale festivallerinde gösterdiği

aşırılık sonunda felâketine yol açtı; ulusal hazinenin aşikâr bir şekilde çarçur edilmesi, hükümranlığını sona erdiren isyanı ateşlemeye yardımcı oldu.

Sarayların bahçeleri her bahar birkaç hafta boyunca ödüllü lalelerle (Türk, Hollandalı, Farisi) dolardı. Taç yaprakları fazla esneyip genişlemiş olan laleler, elle bağlanan incecik ipliklerle kapalı tutulurdu. Soğanların çoğu toprakta yetişmişti ancak bunlara su şişeleri içinde binlerce kesilmiş çiçek eklenirdi; sunuşun boyutu, bahçeye stratejik olarak yerleştirilmiş aynalarla bütünlenirdi. Her bir çeşit, gümüş filigrandan bir etiketle işaretlenirdi. Her üç çiçeğin arasına, fitili lale boyunda kesilmiş bir mum yerleştirilirdi. Varaklı kafesler içindeki ötücü kuşlar müziği sağlar, sırtlarında mumlar taşıyan dev kaplumbağalar, sunumu biraz daha aydınlatarak bahçelerde hantal hantal dolaşırdı. Tüm misafirlerin lalelerin renklerini iyice ortaya çıkartan renklerde giyinmesi mecburiydi. Tayin edilen bir anda top patlar, haremin kapıları ardına kadar açılır ve sultanın gözdeleri, ellerinde meşaleler taşıyan haremağalarının arkasından bahçeye çıkardı. Sultan Ahmet'in padişahlığı süresince, lalelerin açtığı dönemde bu sahnenin tümü hemen her gece tekrarlandı.

⁂

Lalenin Hollanda'da yükselişinin ardında bir hırsızlık öyküsü yatar. Avrupa'ya ulaşan ilk laleleri satın alan kişilerden biri olan Carolus Clusius, kozmopolit bir bitki yetiştiricisiydi; yeni keşfedilen bitkilerin Avrupa'ya dağıtımında öncü bir rol üstlenmişti. Uzmanlık alanı soğanlar olan Clusius, terslaleler, süsen, sümbül, dağlalesi, düğünçiçeği, nergis ve zambağı tanıtan ya da yayan kişi olarak kabul edilir. Laleler Clusius'a ulaştı çünkü kendisi Viyana'daki İmparatorluk Botanik Bahçesi'nin yöneticisi idi. 1593'te yeni bir tıbbi bitkiler bahçesi kurmak üzere Leiden'a taşınınca, soğanların bir kısmını da yanında götürdü.

Anna Pavord'un kaleme aldığı lale tarihine göre, Clusius kente

geldiği zaman çiçek, pek fazla tantana yaratmamış olsa da, en azından bir Leiden bahçesinde halihazırda yetişiyordu. Ancak Clusius ender lalelere öylesine gösterişli biçimde sahip çıktı ki, Hollandalıların da onlara gıpta etmesine yol açtı –ki bu da koleksiyonu için istenmedik sonuçlar doğurdu. Bir çağdaşının açıklamasına göre, "Kimse onları elde edemiyordu, para karşılığında bile. (Bu yüzden) en iyi bitkileri, uzun planlamalar sonrasında bir gece çalındı. Bunun üzerine hem cesaretini, hem de onları yetiştirme arzusunu kaybetti; ancak laleleri çalanlar, tohumları ekerek onların sayısını artırma konusunda hiç vakit kaybetmedi ve bu sayede on yedi eyalette birden sağlam stoklar oluştu."

Bu hikâyenin dikkati çeken iki yanı var. Birincisi, çalıntı lalelerin tohumla çoğaltılmış olması. Elmalar gibi laleler de tohumdan çoğalmaz –dölleri ebeveynlerine pek benzemez. Bunun da anlamı şu; çiçeğin doğasında var olan çeşitliliği göz önüne alırsanız, Hollanda'nın on yedi eyaletinde "depolanmış" olan laleler, olağanüstü farklı şekil ve renkte lalelerdi. Lalelerin bu gelişigüzel tohumlanması, Hollandalıların çiçeğin gönlünü yaparak elde ettiği bunca şaşırtıcı çeşidin kaynağı olabilir. Bu botanik hazine, on yedinci yüzyılda milli gurur vesilesi olmuştu. Hollanda lalelerinin adı, ülkenin yenilmez donanması ve eşi bulunmaz cumhuriyet serbestisi ile aynı solukta anılırdı.

Hikâyenin dikkate değer ikinci noktası ise, Hollanda'nın lale ile olan uzun, şanlı ve yüz kızartıcı ilişkisinin kaynağına bir hırsızlık olayını yerleştirmiş olmasıdır. (Bu, hırsızlık eşliğinde yeni bir bitkinin ortaya çıkışının ne ilk, ne de son seferiydi; XVI. Louis'nin bahçelerinde benzer bir hırsızlık olayı yaşanmasaydı, patates Fransa'da asla gelişemezdi.) Mitlerde bir insan başarısının altında çoğu kez bir hırsızlık ve bunun sonucunda ortaya çıkan utanç yatar –Prometheus'un güneşten ateşi çalmasını ya da Havva'nın bilgi meyvesini tadışını düşünün. Bir şeyi başarıyla elde etmenin bedeli utançmış gibi görünüyor; özellikle de söz konusu olan, bilgi ya da güzelliği edinmekse. En azından Hollandalılar için, utanç, lalenin hikâyesini başından beri gölgelemiştir. Aynı gölgenin daha soluk tezahürleri çiçek kültürünün

hep yanıbaşında olmuştur; çiçeklerle sık sık bağdaştırdığımız müsriflik ve aşırılıkta vardır, onlardan aldığımız erotik zevktedir, onları doğal biçimlerinin, renklerinin ve çiçek açma zamanlarının ötesine gitmeye zorlayışımızdadır. Ve hatta, koparılıp eve getirilmiş bir çiçeğin çalınmışlığına eşlik eden minik sızıdadır.

Modern lale öylesine ucuz ve her yerde bulunabilen bir metaya dönüştü ki, vaktiyle çiçeğin göz kamaştırıcılığını anlayabilmek bizim için zor. Bu göz kamaştırıcılığın mutlaka Şark'taki kökenleriyle bir ilgisi vardı –Anna Pavord, laleyi çevreleyen "kâfirlerin sarhoş edici rayihası"ndan söz ediyor. Bir de ilk lalelerin değerli oluşu var; çiçeğin arzı, filizlenme yoluyla çok yavaş olarak artıyor ve biyolojinin bu tuhaflığı arzı talebin çok gerisinde tutuyordu. 1608 yılında Fransa'da bir değirmenci, değirmenini bir Mère Brune soğanıyla takas etti. Yine o günlerde bir damat, tek bir laleyi bütün drahomasına karşılık kabul etti; üstelik söylenene göre, memnuniyetle.

Ancak Fransa ve İngiltere'deki lale çılgınlığı, asla Hollanda'daki düzeye ulaşmadı. Özellikle bu halkın ve özellikle bu çiçeğin çılgın kucaklaşması nasıl açıklanabilir?

Hollandalılar, haklı gerekçelerle, doğayı buldukları gibi kabul etmekle yetinmemişti. Alçak Ülkeler'in alışılmış hoşluklar ve çeşitlilikten yoksun peyzajı, dikkat çekecek kadar düz, monoton ve bataklıktır. Bir İngiliz burayı "evrensel bir batak," diye tanımlamıştı, "dünyanın kalçaları." Hollanda'da mevcut olan her güzellik, büyük ölçüde insan çabasının ürünüdür: toprağın direnajını sağlamak üzere inşa edilmiş ark ve kanallar, arazinin üzerinde engelsiz esen rüzgârın önünü kesmek için dikilmiş değirmenler... Lale çılgınlığı üzerine yazdığı ünlü denemesi "Lalelerin Acı Kokusu"nda şair Zbigniew Herbert, "Hollanda peyzajının monotonluğu, türlü türlü, renkli ve sıra dışı flora rüyalarına yol açıyor" demişti.

Böylesi rüyalara kapılmak on yedinci yüzyıl Hollanda'sında hiç olmadığı kadar kolaylaştı, çünkü Hollandalı tacirler ve bitki kâşifleri, memleketlerine çeşit çeşit yeni, egzotik bitki türleri ile döndü. Bitki bilimi ulusal çapta, bizim bugün sporu takip ettiğimiz derecede

yakından ve hırsla izlenmeye başlandı. Botanik bir risalenin en çok satanlar arasına gireceği, Clusius gibi bir bitki adamının şöhretliler arasına katıldığı bir millet ve bir dönemdi bu.

Hollanda'da toprak böylesine az ve pahalı olduğundan, bahçeler hektardan ziyade metrekareyle ölçülen ve çoğu kez aynalarla büyütülen minyatür alanlardı. Hollandalılar bahçelerine mücevher kutusu gözüyle bakardı ve böyle bir alanda tek bir çiçek bile –hele lale gibi dimdik duran, özel ve çarpıcı renkleri olan bir çiçek– güçlü bir beyanda bulunabilirdi.

Bu tip beyanlarda bulunmak –kişinin ne denli sofistike olduğu ya da serveti hakkında– insanların bahçe kurma nedenlerinden biri olagelmiştir. On yedinci yüzyılda Hollandalılar Avrupa'nın en zenginiydi ve tarihçi Simon Schama'nın *Zenginlerin Utancı*'nda anlattığı gibi, Kalvinist inançları kendilerini gösterişli zevklere kaptırmalarına engel oluşturmuyordu. Egzotizmi ve pahalı maliyeti, laleleri bu amaca uygun kılmasına kılıyordu gerçi; ancak lalenin tüm çiçekler arasında en işe yaramazlardan biri oluşunun da bunda rolü vardı. Rönesans'a kadar yetiştirilen çiçeklerin çoğu güzel olduğu kadar yararlı da olmuştur; ilaç, parfüm, hatta yiyecek kaynağıydılar. Batı'da çiçekler sık sık çeşitli Püritenler'in saldırısına hedef olmuştur, ancak pratik yararları onları daima kurtarmıştır. Keşişlerin, Shaker'ların ve koloni Amerikası'nda yaşayanların bahçelerinde güle, zambağa, şakayığa ve diğerlerine küçük bir yer sağlayan güzellikleri değil, yararlılıkları olmuştu; yoksa bu çiçeklere ellerini bile sürmezlerdi.

Lale Avrupa'ya ilk geldiğinde insanlar onun için yararlı bir amaç oluşturmaya giriştiler. Almanlar soğanlarını kaynattı, şeker ekledi ve hiç de inandırıcı olmayan bir şekilde tatlı diye sundu; İngilizler zeytinyağı ve sirke ile lale servisi yapmaya kalktı. Eczacılar laleyi gaz tedavisi için önerdi. Ancak bu kullanımların hiçbiri tutmadı. "Lale kendisi olarak kaldı," diye yazıyor Herbert, "bayağı faydacılığa yabancı, Doğa'nın şiiri." Lale bir güzellik nesnesiydi; ne eksik, ne fazla.

Lalenin işe yaramaz güzelliği Hollandalıların gösteriş merakına uygun düşmüştü düşmesine, ancak aynı zamanda çağın, sanat ile din

arasına bir mesafe koymaya çalışan hümanizması ile de iç içe geçmişti. Gül ya da zambağın aksine, lale henüz bir Hıristiyan sembolü olarak kayda geçmemişti (lale çılgınlığı bu durumu sonunda değiştirecekti): vazoda duran bir lalenin resmini yapmak, ikonografi deposuna dalmak anlamına gelmezdi; doğanın harikalarına dalmak demekti.

Bence lale güzelliğinin bu kendine has özelliği, Hollandalıların mizacına da denk düştü. Genellikle kokusuz olan lale, çiçekler dünyasının en sakin karakteridir. Aslında Hollandalılar lalenin kokusuzluğunu bir erdem –çiçeğin iffeti ve ılımlılığının kanıtı– sayardı. Taç yaprakları, üreme organlarını saklamak üzere içe doğru kıvrılan lale, çiçekler arasında içe dönük bir tiptir. Biraz da mesafelidir –her sapa bir çiçek, her bitkiye bir sap. Herbert, "Lale ona hayran olmamıza izin verir," gözleminde bulunuyor, "ancak şiddetli duygulara, arzuya, kıskançlığa ya da erotik hummaya yol açmaz."

Bu niteliklerin hiçbiri gelecekteki çılgınlığa işaret etmiyor sanki. Ne var ki gerek Hollandalıların, gerekse lalenin görünürdeki ölçülü duruşu, içeride uyuyan başka bir şeyi saklıyormuş meğer.

⁝

Lale güzelliğinin –Hollandalıları, Türkleri, Fransızları ve İngilizleri sarhoş eden– can alıcı bir unsuru günümüzde artık yaşamıyor. Bu halklara göre lale, beklenmedik parlak renk patlamalarına yatkın olmasından dolayı sihirli bir çiçekti. Diktiğiniz yüz laleden bir tanesi öylesine çılgın renklerde olabilirdi ki, açıldığında taç yapraklarının beyaz ya da sarı fonu, sanki en ince fırça ve en kontrollü elle çizilmiş gibi, canlı tezat oluşturan bir renkte narin püsküllleri ya da alevleri açığa çıkarırdı. Bu olduğu zaman lale "kırıldı" denirdi ve eğer bir lale özellikle çarpıcı bir şekilde kırıldıysa –mesela, uygulanan rengin alevleri dosdoğru taç yaprağın dudağına ulaşıyorsa; pigmenti parlak ve safsa; deseni simetrikse– o soğanın sahibine piyango vurmuş demekti. Çünkü o soğanın filizleri, hem kalıtım yoluyla soğanın desen ve renk tonunu alacak, hem de şahane para getirecekti. Kırık lalelerin

bilinmeyen bir nedenle sıradan lalerden daha az sayıda ve daha küçük filizler üretmesi ise, fiyatlarının daha da yükselmesine sebep oldu. Semper Augustus, bu tip kırık lalelerin en ünlüsüydü.

Günümüzde kırık bir laleye en yakın olan şey, Rembrandtlar adıyla bilinen bir gruptur –Rembrandt, devrinin en hayran olunan kırık lalelerinden bazılarının resmini yaptığı için, onlara bu ad verilmiştir. Fakat bu sonradan çıkma laleler eskileriyle mukayese edilince hantal görünür; bir ya da daha fazla zıt renkli ağır desenleriyle, sanki kalın bir fırçayla aceleyle çizilmiş gibidirler. Özgün lalelerin resimlerinden bir karara varacak olursak, kırık lalelerin taç yaprakları kâğıt kadar ince ve mermerimsi görüntüde olabiliyordu; aşırı renk anaforları her nasılsa hem cüretkâr hem narin görünmeyi beceriyordu. En çarpıcı örneklerde –Semper Augustus'un saf beyaz fonunda serpiştirdiği tutku dolu parlak kırmızı gibi– rengin patlayışının lalenin düzenli, çizgisel biçimiyle biraraya gelmesi soluk kesici olabilirken, sıçrayan, ele avuca sığmaz desenler, taç yaprağın kıyısıyla ucu ucuna sınırlanıyordu.

Anna Pavord, Hollandalı yetiştiricilerin lalelerini kırmak için ne denli olağan dışı çarelere –bazen simyacıların tekniklerinden ödünç alarak– başvurduklarını naklediyor. Bahçıvanlar, beyaz lalelerin dikili olduğu bir toprağın üzerine istenen renk tonlarındaki toz boyaları cömertçe serpermiş; teorilerine göre yağmur suyu rengi köklere doğru akıtacak, soğan da buradan bu rengi kapacakmış. Şarlatanlar renkleri kıracağına inanılan sihirli reçeteler satarmış. Güvercin dışkısının etkin bir katalizör olduğu düşünülürmüş. Eski evlerin duvarlarından kazınan alçı tozlarının da. Adi metalleri altına dönüştürme çabaları mutlak başarısızlığa uğrayan simyacıların aksine, müstakbel lale değiştiricilerin bazen şansı rast gitmiş, herkese çabalarını iki katına çıkartmak için ilham kaynağı olmuşlardır.

Hollandalıların bilemeyeceği şey, kırık lalenin sihrinden bir virüsün sorumlu olduğuydu; keşfedilir keşfedilmez mümkün kıldığı güzelliği kaçınılmaz bir şekilde sonlanmaya mahkûm eden bir olgu. Bir lalenin rengi esas olarak birlikte çalışan iki pigmentten meydana

gelir –daima sarı ya da beyaz olan bir ana renk ile, antosiyanin denen bir ikinci kat renk; bu iki renk tonunun karışımı, gördüğümüz temel rengi tayin eder. Virüs antosiyanini kısmen ve düzensiz olarak bastırır ve böylece de alttaki rengin bir kısmı aradan görünür. Bilim adamları virüsün laleden laleye *Myzus persicae*, yani şeftali patatesi bitiyle bulaştığını ancak 1920'li yıllarda, elektron mikroskobunun icadından sonra keşfetti. Şeftali ağaçları, on yedinci yüzyıl bahçelerinin hepsinde yer alırdı.

1920'li yıllara gelindiğinde Hollandalılar lalelerine teşhir edilecek bir mücevherden çok, ticareti yapılacak meta gözüyle bakmaya başladı. Virüs, enfekte ettiği soğanları zayıflattığı için (kırık lale filizlerinin daha küçük ve sayıca az olmasının nedeni), Hollandalı yetiştiriciler tarlalarını enfeksiyondan temizleme işine girişti. Renk kırılmaları oluştuğu anda yok edildi; doğal güzelliğin bu çok özel tezahürü de, bir anda artık insanların sevgisini talep edemez duruma düştü.

İster istemez, virüsün lalenin ihtiyaç duyduğu bir şeyi sağladığını düşünüyorum; çiçeğin soğuk resmiyetinin bir anlığına kendini bırakması gibi. Belki kırık lalenin on yedinci yüzyıl Hollanda'sında bir nevi hazineye dönüşmesinin nedeni de budur: bir lalede iyi bir kırılmanın serbest bıraktığı asi renk, çiçeği kusursuz hale getiriyordu; bu işin sorumlusu virüs laleyi mahvetmeye girişse bile.

⁝

Yüzeysel bakıldığında, virüs ile lalenin hikâyesi, güzelliğin evrimsel açıdan anlamını baltalar. İnsanların gözündeki cazibesini artırmak adına sağlığını bozan bir enfeksiyonun çiçeğe ne gibi yararı olabilir? Sanırım virüsün, lale çılgınlığını körükleyerek, daha fazla kırılma bulma umuduyla, çok daha fazla lale ekilmesine yol açtığı iddia edilebilir. Ancak şu gerçek değişmiyor; insanların kendilerine özgü güzellik anlayışı yüzünden, laleler yüzlerce yıl boyunca onları hasta edip sonunda öldürecek bir özellik için seçildi.

Bu sanki doğal seçilimin bir çarpıklığı; doğa yasalarının ihlali.

Öyle gerçekten –lalenin açısından bakıldığında. Ancak ya soru lale yerine virüsün açısından ele alınırsa? Yasanın hâkimiyeti yeniden kurulur. Virüsün yaptığı, insanlar ile çiçekler arasındaki ilişkiye sızmak, kendi bencil amaçlarını gerçekleştirmek için insanların lale güzelliği hakkındaki fikirlerini istismar etmektir (ki, düşünecek olursanız, arılar ile çiçekler arasındaki eski ilişkiye ite kaka giren insanlarınkinden pek de farklı değildir). Enfeksiyonun yol açtığı kırılmalar daha da güzelleştikçe, Hollanda bahçelerindeki enfekte bitkilerin sayısı ve dolaşımdaki toplam virüs sayısı da arttı. Ne numara ama! Bir hayatta kalma stratejisi olarak virüsün planı çok parlaktı; insanlar neler olup bittiğini anlayamadığı sürece. Doğada başka nerede bir hastalık bir canlıyı daha güzel hale getirmiştir ki? Hem sadece daha güzel de değil, önceden hayal bile edilememiş derecede güzel –çünkü virüs, lale için, bizim gözlerimize daha güzel görünmenin yepyeni bir yolunu yaratmıştı. Virüs, bakanın gözünü değiştirmişti. Bu değişikliğin bakılan pahasına gerçekleştirilmiş olması da, doğada güzelliğin ille de sağlık anlamına gelmediğini gösterir; ya da mutlaka güzel olanın yararına olmadığı anlamına gelir.

⁞

Lalenin, mücevher değerinde bir çiçekten (virüssüz) bir metaya dönüşmesi, onu garip şekilde gözlerden uzaklaştırdı. Peyzajda toplu halde olduklarında, laleleri her şeyden çok saf renk enstantaneleri olarak görürüz; peyzajın lolipopları ya da rujları gibidirler. En azından ben böyle görmüşümdür; sadece göze hitap eden,

yeterince hoş, ancak içi boş şeyler. Yapım gereği öyle her şeyi fark eden biri değilim; annemle babamın bahçemize lale ekmek için para verdiği günlerden, bunları yazdığım bahara kadar geçen onca yılda lalelerin güzelliğinin –o kendine has güzelliğin– farkına varamadım. Ancak bu sorunun yalnızca bana özgü olduğunu sanmıyorum.

Eleştirmen Elaine Scarry, "Güzellik her zaman farklıda olup biter," diye yazmıştı, "ve farklı olan yoksa eğer, güzelliği görme ihti-

mali de azalır." Bir anlamda özel lalere rastlamak artık zor, çünkü çok ucuzlar ve her yerde hazır ve nazırlar. Nedeni kısmen bu, ancak bir başka neden de, biçim ve renklerinin çoğu çiçekten görece tuhaf şekilde soyut olması. Gerçek bir lale, bizim beynimizdeki lale resmine çok benzer; gerçek bir gülün ya da şakayığın benzeyişinden çok daha fazla. Artık lalenin parabolik kavisleri insan bilincine bir Coca Cola şişesininki kadar derinden kazınmıştır; insanın dünyada karşısına çıkan laleler, dikkat çekecek derecede (ve doğadaki bir şeyden çok bir meta için tipik olan) aslına bağlı kalarak, insanın kafasındaki lalelere uyar. Renk olarak da hangi tonda olma iddiasında iseler, ona öylesine sadık kalırlar ki (boya çipleri gibi), söz konusu tonu –sarı, kırmızı ya da beyaz *fikrini*– hemen kavrar ve bir sonraki görsel ikramı tüketmeye geçeriz. Laleler o kadar laleye benzer, platonik anlamda o kadar kendileridir ki, bir podyumdaki modeller gibi görüşümüzün yanından kayıp geçerler.

⁝|⁝

Bu bahar, lalenin o kendine has güzelliğini görmenin bir başka yolunu keşfettim; bir tanesini içeri getirip ona bakmak. Bence bu yöntem, daha eski ve egzotik çeşitleri dikmekten fazlasıyla yardımcı olacaktır; çünkü kitlesel pazarların örgü torbalarında satılan kimi Triumph'lar ile Darwin'lerin bile, eğer kesilip içeri getirilir ve sahiden bakılırlarsa, insanı şaşırtacak güce sahip olduklarını düşünüyorum. Botanik illüstratörleri ile fotoğrafçıların dikkatli gözlerini sık sık bu özel çiçeğin üzerine dikmeleri kazara değildir: lale, böyle bir özel bakışı başka hiçbir çiçeğin ödüllendirmediği gibi ödüllendirir.

Simdi o bakışı kısa bir süreliğine tek bir lalenin üzerine dikmek istiyorum –bu Mayıs sonrası sabahında, çalışma masamın üstünde, önümde duran Gecenin Kraliçesi'ne. Gecenin Kraliçesi'nin rengi aslında koyu ve parlak bordomsu mor olsa da, bir çiçek siyaha ne kadar yaklaşabiliyorsa o kadar siyahtır. Tonu o kadar koyudur ki, yansıttığından fazla ışığı emiyormuş gibi görünür; bir tür çiçek kara

deliği. Bahçede, güneşin açısına bağlı olarak, Gecenin Kraliçesi'nin çiçekleri olumlu ya da olumsuz boşluk, çiçek ya da çiçeğin gölgesi gibi görülebilir.

Bu özel etki, Hollandalılar tarafından ödüllendirildi ve gerçekten siyah olan bir lalenin arayışı –en azından dört yüz yıl sürmüş ve halen sürmekte olan bir arayış– lale çılgınlığının altmetinlerinden birine dönüştü. *Baba* Alexandre Dumas, on yedinci yüzyıl Hollanda'sında, ilk gerçek siyah lale yetiştirme yarışı üzerine koca bir roman –*Siyah Lale*– yazmıştı; yarışmanın esin kaynağı olduğu açgözlülük ve entrika (romanda Bahçecilik Derneği 100 bin florinlik bir ödül koymuştu), üç hayatı yok eder. "Sihirli lale" ortaya çıktığında, yetiştiricisi Cornelius, ödüllü çiçeğin kendisinin olduğunu iddia eden komşusunun bir tüyosuyla haksız yere hapse atılır. Cornelius, hücresinin parmaklıkları arkasından hayatının eserinin bitişini gözler: "Lale güzeldi, harikaydı, muhteşemdi; sapı yarım metre kadardı. Demir mızrak başları kadar düzgün ve dümdüz olan dört yeşil yaprak arasından yükseliyordu; çiçeğin tamamı simsiyah ve pırıl pırıldı."

Ama niye *siyah* bir lale? Belki de nedeni siyah rengin doğada (ya da hiç değilse, canlı doğada) çok ender bulunmasıdır. Ve lale çılgınlığı da aslında, botanik nadirliğin en ince noktaları üzerinde dengelenmiş muazzam, bıçak sırtında, gösterişli bir binadır. Siyah aynı zamanda kötülük çağrışımı da yapar. Ve bu çılgınlık, daha sonra, dünyevi olanın baştan çıkarıcılığı olarak görülecektir; bir halkın tamamının, ölümcül günah buketine, kendini mahvedecek derecede boyun eğdiği bir ahlâk hikâyesi. Siyah aynı zamanda, beyaz gibi, olup olabilecek her arzunun (ya da korkunun) yansıtılabileceği bir boşluktur. Dumas için siyah lale, lale çılgınlığının ta kendisi temsil ediyordu; sapkın anlam ve değerin, kısa bir an için felâket yaratacak şekilde odak noktasına yerleştiği, kayıtsız ve keyfi bir ayna.

İkinci bir hikâye var ki, bu hikâye muhtemelen doğru; çılgınlığın tepeye vurduğu günlerde, yoksul bir ayakkabıcı tarafından keşfedilen siyah bir lale hakkında. Zbigniew Herbert'ın kaleme aldığı versiyonda, Haarlem'deki çiçekçiler birliğinden hepsi siyahlara bürülü

beş centilmenin ayakkabıcıyı ziyaret ettiği ve lale soğanını satın almayı teklif ederek ona iyilik etme iddiasında bulundukları anlatılır. Ayakkabıcı, onların hırsını hissederek ciddi şekilde pazarlık yapmaya başlar. Hayli çekişmeli geçen pazarlığın ardından, iki taraf, soğan için bir fiyat üzerinde anlaşır: ayakkabıcı için beklenmedik bir miktar olan 1500 florin. Soğan el değiştirir.

"O anda beklenmedik bir şey oldu," diye yazıyor Herbert, "dramlarda, dönüm noktası denen şey." Çiçekçiler kıymetli soğanı yere atıp üzerinde tepinerek ezdi.

"Birden 'Seni budala!' diye bağırdılar serseme dönmüş ayakkabıcıya. 'Bizde de siyah lale soğanı var. Bizden başka dünyada kimsede yok! Hiçbir kralda, imparatorda ya da sultanda. Eğer soğanın için on bin florin ile üstüne iki de at isteseydin, tek kelime etmeden öderdik. Ve şunu da unutma. Talih sana hayatın boyunca bir daha gülümsemeyecek, çünkü mankafanın birisin.'" Dünyası başına yıkılan ayakkabıcı, sendeleyerek tavan arasındaki yatağına gider ve ölür.

Herbert'ın lale çılgınlığı üzerine görüşlerinin kendisi de baştan sona karadır. Ona göre Hollanda'da yaşanan hummanın güzellikle hiçbir ilgisi yoktu; yaşananlar sadece, sabit fikirlerin insanoğlunu tüketen kötülükler olmasıyla ilgiliydi –her an uygarlığın üzerine kurulu olduğu "mantık mabetleri"ni yıkabilecek bir fenomen. Herbert'ın lale çılgınlığı, ütopyacılık; özellikle de komünizm meseliydi. Bir noktadan sonra çiçeklerin kendisinin konu dışı kaldığı doğrudur –öyle bir an geldi ki, belli bir lale soğanını ezmek ya da henüz toprağın altında olan birinin "gelecekte teslim sözleşmesi" evrakını elde tutmak, görülmüş görülecek en güzel çiçekten daha fazla servet sağlardı.

Yine de unutmamak gerek; Hollanda'da çılgınlıkla sonlanmış olan bu hezeyan, çoğuna göre güzelliğin nispeten az bulunduğu bir yerde, güzelliğe duyulan arzu ile başladı. Burası aynı zamanda, hangi toplumsal sınıftan gelirse gelsin, herkesin şaşılacak derecede benzer giyindiği bir ülkeydi. Renk, bu gri tonlardaki Kalvinist ülkeyi akla hayale gelmeyecek bir kuvvetle çarpmış olmalı –ve lalelerin rengi de, insanoğlunun daha önce gözünün değdiği renklerin hiçbirine benze-

mezdi: diğer tüm çiçeklerinkinden daha koyu, parlak ve yoğun.

Semper Augustus'un, yani on yedinci yüzyılın büyük kısmının en meşhur ve en pahalı lalesinin hikâyesi ise, çılgınlığın altında güzelliğin imzası olduğunu anımsatır –en azından 1630'larda Hollanda'da, domuz eti, asla lalelerin yerini tutamazdı. Üzerinde oybirliğiyle anlaşılan husus, Semper Augustus'un dünyanın en güzel çiçeği ve bir şaheser olduğuydu. Laleyi Dr. Adriaen Pauw adlı bir şahsın bahçesinde gördükten sonra Nicolaes van Wassenaer, 1624'te, "Rengi beyaz," diye yazacaktı, "ve mavi bir temel üzerine parlak kırmızı, bozulmayan alevi ta tepesine varıyor." "Hiçbir çiçekçi bundan daha güzelini görmemiştir." Mevcut bir düzine civarında çiçek vardı ve Dr. Pauw hemen hepsine sahipti. Tutkulu bir lale meraklısı olan Dr. Pauw (yeni Doğu Hindistan Şirketi'nin müdürlerindendi), onları Haarlem yakınlarındaki malikânesi Heemstede'de yetiştiriyordu; kıymetli çiçeklerin etkisini artırmak için, bahçesine süslü ve aynalı bir kameriye yerleştirmişti. 1620'ler boyunca Dr. Pauw, Semper Augustus soğanlarını satması için çılgınca göklere vuran teklif bombardımanına uğramıştı; ancak fiyatı ne olursa olsun, onlardan ayrılmayacaktı. Teklifleri reddedişinin temelinde –ki birden çok tarihçi tarafından çılgınlığı ateşleyenin bu durum olduğu belirtilmiştir– Wassenaer'in söylediği üzere, bu lale erbabının bir Semper Augustus'a bakma zevkini, herhangi bir kâra çok daha üstün bulması gerçeği yatıyordu.

Spekülasyondan önce bakmak vardı.

⁞

Burada, çalışma masamın üzerinde duran kendi siyah laleme, Gecenin Kraliçesi'ne baktığımda, bir lalenin klasik biçimine sahip olduğunu görüyorum. İki dizi halinde düzenlenmiş altı taç yaprak (üç taç yaprağı içe kıvrılmış, dışarıdaki üç tanesi ise dışa) var. Taç yapraklar çiçeğin cinsel üreme organları etrafında dikdörtgen bir boşluk kubbesi oluşturuyor; onların hem reklamını yapıyor, hem de

gözden uzak tutuyor. Her taç yaprak, hem bir bayrak, hem de çekilmiş bir perde. Taç yaprakların tıpa tıp birbirinin eşi olmadığını da görüyorum: içerideki taç yaprakların tepelerinde küçük, narin yarıkları varken, daha sağlam olan dış taç yapraklar, çentikli kenarları ustura gibi keskin, fasıla verilmemiş ovaller meydana getiriyor. Taç yapraklar yumuşak ve ipeğimsi görünür; oysa öyle değiller: dokununca ele beklenmedik şekilde sert gelirler, orkidelerin taç yaprakları gibi. Ve bu sayfadan daha ipeksi de değiller. Altı adet dışbükey taç yaprak biraraya geldiğinde biraz ısmarlama, az süslü bir çiçek oluşturur. Ne dokunulmaya, ne de koklanmaya davetiye çıkartan bu çiçek, benden ona belli bir mesafeden hayran kalmamı ister. Gece Kraliçesi'nin fark edilir bir kokusu olmaması mantıklı: bu, kesinlikle gözün hazzı için tasarlanmış bir deneyim.

Gecenin Kraliçesi lalemin uzun, kavisli sapı, hemen hemen desteklediği çiçek kadar güzel. Zarif, ancak son derece erkeksi bir şekilde. Bu bir kadın boynunun zarafeti olmaktan ziyade, taş bir heykelin ya da bir asma köprünün kavislenen çelik kablolarının zarafeti gibi. Kavis ekonomik, amaçlı; zamanla değişse bile, yapısal mantığında kaçınılmaz görünüyor. Bahçıvanlık eğilimleri olan bir matematikçi şüphesiz benim lalemin sapını türevsel bir denklemde temsil etmeyi başarırdı.

Gün ısındıkça sapın kavisi gevşiyor ve taç yapraklar geriye doğru çekilerek çiçeğin içini ve organlarını ortaya çıkarıyor. Lale hakkındaki başka her şey gibi bunlar da açık ve mantıklı. Altı erkek organı –her taç yaprak için bir tane– sağlam, dik bir kaide çevresinde daire çiziyor ve her biri, heyecandan titreyen damatlar gibi pudramsı sarı bir buket uzatıyor. Botanikçilerin "boyuncuk" adını verdikleri merkezdeki kaidenin üstünde, polen taneciklerini almak üzere dengelenmiş tepecik var. Hafifçe eğri duran büzülmüş dudaklar serisinden oluşan tepecik, bu dudakları aşağıya, çiçeğin tohumluğuna doğru yöneltiyor. Bazen, şimdi olduğu gibi, tepeciğin dudağında pırıldayan tek bir damlacık (nektar? çiğ?) beliriyor; çiftleşmeye hazır olduğunu ima ediyor.

Lalelerin üreyişinde her şey düzenli ve anlaşılır görünüyor; örneğin, Bourbon gülünün ya da katmerli şakayığın cinselliğine eşlik eden doğaüstü esrar yok. Bu iki çiçek, bir yaban arısının karanlıkta önünü göremeden, sarhoşça sendeleyerek, sayısız taç yapraklarına dolaşıp takılarak yolunu bulmaya çalıştığı türden çiçeklere benziyor. Tabii, onların amacı da tam olarak bu. Ne var ki, lalenin amacı bu değil.

Sanırım laleyi diğer çiçeklerden ayrı kılan kişiliğin anahtarı burada yatıyor –her ne kadar çiçek güzelliğinin genel doğasına uymasa da. Diğer seçkin çiçeklerle mükayese edildiğinde, lalenin güzelliği romantikten çok klasiktir. Ya da, Eski Yunanlıların çizdiği bir dikotomiyi ödünç alırsak, lale, genelde Dionysos'un liderliğindeki bahçe tanrıları mabetinde ender rastlanan Apollon'ca bir güzellik figürüdür. Gül ve şakayık elbette Diyonisosvari çiçeklerdir; derinden şehvetlidirler ve bizi görme duyusuyla olduğu kadar, dokunma ve koklama duyuları vasıtasıyla da esir alırlar. Taç yapraklarının tamamen mantık dışı çoğalışı (bir Çin ağaç şakayığının üç yüzden fazla taç yaprağı olduğu söylenir), net bir görüşe ve aklıselime açıkça meydan okur; katların bolluğu muhteşem, sarhoş edici bir tutarsızlık etkisi yaratır. Eğilip bir gül ya da şakayığın soluğunu içimize çekmek, akılcı benliklerimizden bir anlığına ayrılmak, ancak unutulması zor bir kokunun bizi kendimizden geçirebileceği gibi kendimizden geçmektir. Esrimeden kasıt da budur: kendi benliğimizin ötesine geçebilmek. Bu tip çiçeklerin sunduğu rüya biçimsel değildir; kendini bırakışın hayalidir.

Buna karşın lale Apollon'ca duruluk ve düzenden ibarettir. Çizgisel, sol-beyinli türde bir çiçektir. Hiçbir şekilde doğaüstü değildir; biçimsel kuralları ve düzenlemeleriyle (altı erkek organına karşılık altı taç yaprak) belirgin ve mantıklıdır. Ve tüm bu akılcılığını mümkün olan tek yoldan aktarır: göz vasıtasıyla. Sade, çeliksi sap, o tek çiçeği biz hayran kalalım diye havada tutar; açık seçik biçimini, ne yapacağı belirsiz kaygan toprağın üstüne ve tepesine yerleştirir. Lalelerin çiçekleri doğanın karmaşası üzerinde süzülür; vadeleri dolduğunda bile zarafetle ölürler. Taç yaprakları tükenmiş bir gülünkü

gibi lapaya, ya da şakayığınki gibi kullanılmış kâğıt mendile dönüşmez; lalenin altı taç yaprağı etrafı pisletmeden kurur ve çoğu kez aynı anda dağılır.

Friedrich Nietzsche, Dionysos'a kıyasla Apollon'u "bireyleşmenin ve adil sınırların tanrısı" diye tanımlamıştı. Kitleler halinde duran çiçeklerin aksine, bir lale peyzajda veya vazoda tek bir birey olarak durur: bitki başına bir çiçek; hepsi, sapının üstüne tıpkı bir baş gibi tünemiş. ("Tulip" kelimesinin Türkçe "türban"dan geldiğini hatırlayın.) Bu figürün daha aşağısında uzamış yapraklar vardır; çoğu botanik örneklerde tam olarak iki tanedirler ve genelde kol-bacak gibi yerleştirilmişlerdir. Lalenin, kültür bitkilerine isim verilen –ve birey isimleri verilen– ilk çiçek olması sürpriz değil.

Ancak kadın isimleri ya da dişil isimler taşıyan çoğu diğer çiçeğin aksine, lale isimlerinde (Gecenin Kraliçesi'ne rağmen) büyük adamların, özellikle de general ve amirallerin adları öne çıkar. Eski Yunan düşüncesinde, Dionysos'ça olan çoğu kez dişi ilkeyle (ya da hiç değilse androjenlikle), Apollon'ca olan ise erkeklikle bağdaştırılırdı. Çinliler, başka her şey gibi, çiçekleri de yin (dişi) ve yang (erkek)'e bölmüşlerdi. Çin düşüncesinde yumuşak ve savurganca taç yapraklanmış şakayık çiçeği, yin'in özünü temsil eder (ancak daha çizgisel sapları ve kökleri yang sayılır.) Biyolojik açıdan çoğu çiçek (laleler dahil) biseksüeldir; hem erkek hem de dişi organlar taşır. Fakat hayalhanemizde şu ya da bu yana meylederler. Biçimleri aklımıza eril ya da dişil güzelliği, hatta bazen erkek ya da dişi organları getirir. Bahçemde görebileceğiniz en soluk pembe renkte, düzensiz bir şekilde katlı bir gül var; Fransızların Cuisse de Nymph Emue dedikleri –anlaşılan bu baştan çıkarıcı çiçeği bir "superisinin uyluğu"na benzetmek yetmemiş, bu yüzden de adı "tahrik olmuş superisinin uyluğu" olmuş. Herhangi bir bahçede dolaşıp iki tarafı seçebilirsiniz: oğlan, kız, oğlan, kız, kız, kız... Seçkin çiçeklerin hemen hemen hepsi bana dişiymiş gibi görünür –yani, belki de çiçeklerin en erkeksi olanı hariç: lale. Eğer bu konuda kuşkunuz varsa, önümüzdeki nisanda bir lalenin başını zorlayarak topraktan çıkarışı-

nı, başın yükseldikçe kademe kademe rengini alışını izleyin. Gövde boyunca toprağı kazın, düzgün ve yuvarlak, fındık gibi sert soğanını bulursunuz; botanikçilerin, daha tasvirsel bir terim önerdikleri bir biçim: "testis şeklinde".

⁞|⁞

Tabii doğayı düzene sokma ve kategorize etme yolundaki tüm (Apollon'ca) çabalarımız gibi bu da, ancak bir yere kadar gider; gerçekte neyin ne olduğunu belirleyen kaçınılmaz (Dionysos'ça) çekiminin devreye girişine kadar. Çalışma masamın üstündeki Gecenin Kraliçesi'nin taç yapraklarının ve erkek organlarının düzenli dizilişinden söz etmiştim. Ancak bir tane daha kesmek üzere bahçeye gittiğimde (bahçemde abartı sayıda Gecenin Kraliçesi var), ilk olarak tarhın, hemen göze çarpmayan sapkınlıklarla dolup taştığını fark ettim. Burada dokuz, hatta on taç yapraklı, üç yerine altı dudaklı tepeciği bulunan mutasyona uğramış Gecenin Kraliçeleri vardı. Ve bir tanesinin yaprağında koyu mor bir çizgi yer alıyordu; sanki donuk yeşiline tepedeki renkle taç yaprakları nüfuz etmiş, pigmentleri bir şekilde, boya ya da ilaç misali, bitkinin gövdesinden sızmış gibi.

Çok sayıda lale yetiştiren herkesin bildiği gibi, laleler bu tip biyolojik anlamda mantıksız patlamalara yatkındır –tesadüfi mutasyonlar, renk kırılmaları ve "hırsızlık" olayları. Lale yetiştiricileri, tarlada belli çiçeklerin ana-babalarının biçim ve rengine dönmesine neden olan esrarengiz fenomene "hırsızlık" diyor.

Benim Gecenin Kraliçeleri tarhında tanık olduğum şey, mucizevi bir tutarsızlık örneğiydi; ki bu durum, doğanın lalelerle diğer tüm çiçeklerden daha çok oynamayı sevdiğine dair inancın esin kaynağı olmuştur.

⁞|⁞

Birkaç hafta önce Manhattan'daki Grand Army Plaza'nın yanın-

dan geçtim; Beşinci Cadde'nin yakınlarına kocaman bir çiçek tarhı dikilmişti –geçit alanı ciddiyetiyle düzenlenmiş binlerce, tombul sarı Triumphlar... Bunlar annemle babamın bahçesine diktiğim resmi havalı, ana renkteki lalelerin tıpa tıp aynısıydı. Okuduklarıma göre – lale yetiştiricilerin tarlalarını virüsten uzak tutmak için harcadığı tüm çabaya rağmen– günümüzde bile çiçekler zaman zaman kırılıyor. Ve o amansız, tekdüze tarhın ortasında bir tanesini saptadım: iffetli bir kanarya rengi taç yaprağında vahşi bir kırmızı patlaması. En yakışıklı kırılmalardan biri değildi; ancak o çiçeğin tabanından yukarı sıçrayan parlak kırmızı alaz, konformistlerin ağında taşkın bir soytarı gibi duruyordu –bu çiçek tarhı ile temsil edilmeye çalışılan düzen rüyasının altındaki halıyı çekiveriyordu.

Ve bunun heyecan verici bir yanı da vardı, ne kadar şanslı olduğuma inanamıyordum. O kayıtsız kırmızı sıçraması, mucizevi bir ziyaretten farksızdı; lalenin uzak tarihinin, ısrarla bastırılan o virüsün dönüşüydü bu; fakat başka bir şeyin de dönüşü –beni kendisine doğru çeken, yeniden canlanan bir yeraltı gücünün dönüşü sanki. Kapsamı genişletirsek, tüm şehrin düzenli ağı, o tek bir mest olmuş, ele avuca sığmaz hayat nabzıyla sorgulanıyordu sanki. (Yoksa ölüm müydü? Sanırım ikisi de denebilir.)

Daha sonra tanık olduğum şeyi o gece rüyamda gördüm; ağırbaşlı sarı topluluk ile tek başına duran kırmızı joker. Rüyamda kırık lale ön sırada görünüyor ve hemen sağında fiyakalı bir dolmakalem duruyordu; bir Montblanc. (Tüm bunlar uydurulamayacak kadar utanç verici.) Kişiliğime hiç de uymayan çevik bir hareketle ikisini de kapıyorum, kırılmış lale ile dolmakalemi, ve Beşinci Cadde'den yukarı cin çarpmış gibi koşuyorum. Plaza ve Pierre otellerinin dönen kapılarından uçarcasına geçerken, Pierre'in dışında nöbet bekleyen iki kapıcının dikkatini çekiyorum. Kim olduğum ve ne yaptığım konusunda en ufak bir fikirleri yok, ancak yerlerinden sıçrıyor ve bu abartılı komedi kovalamacasına katılıyorlar. Caddeden yukarı kendimi paralayarak koştuğum sırada yalandan bağırtıları –"Dur! Hırsız!"– kulağıma çalınıyor. Ve ben, lalem ile dolmakalemimi sıkıca tu-

tupbütün bunların saçmalığı karşısında isterik bir şekilde gülüyorum.

⁝

Beşinci Cadde'de gördüğümden çok daha güzel renk kırılmaları, spekülatif bir çılgınlık olan lale çılgınlığını ateşlemeye yardımcı olmuştur. Bu çılgınlık, en iyi şekilde, gerek lalenin gerekse Hollanda burjuvazisinin son derece katı Apollon'ca dünyasında, Dionysos'ça bir patlama olarak görülebilir –belki de kırılmaların kendisi gibi. En azından ben, lale çılgınlığının artık böyle bir şey olduğunu düşünüyorum; bir Dionysos festivali –hem esrik, hem yıkıcı; orman ya da tapınaktan, pazar yerinin düzenli alanına getirilip dikilmiş.

Lale çılgınlığı, toplumun istikrarlı düzeninin, kısa bir (Fransız tarihçi Le Roy Ladurie'nin sözleriyle) "orgazmik ara" için tepetaklak olduğu bir ortaçağ karnavalının tüm izlerini taşıyordu. Karnaval, onaylı bir çılgınlık ve kapıp koyuverme ritüelidir –bir toplumun, Dionysos'ça dürtülerine geçici olarak kendisini bırakmasına izin veren bir yöntem. Devam ettiği sürece, herkesin kimliği, kim kaparsa onun elinde kalacak şekilde karnavalın anaforuna kapılır: köyün delisi kral olur, yoksul adam aniden zenginleşir ve zengin adamsa aynı hızla yoksullaşır. Günlük roller ve değerler bir anda, heyecan verici şekilde askıya alınır ve böylece muazzam yeni olasılıklar doğurur.

Spekülatif bir çılgınlığın sancılarını çeken kapitalizm de, toplumun kendisi kadar etkilenir: tüm değerleri altüst olur –tutumluluk, sabır, paranın değeri, çabaya karşılık ödül... Karnaval süresince kapitalizmin mantık kuralları feshedilir ya da yeni çizgiler üzerinde yeniden biçimlendirilir; bir sonraki sabahın soğuk ışığında gülünç görünse de, spekülatif kabarcığın hummalı boşluğunda kusursuz ölçüde akılcı çizgilerdedir.

Hollanda'daki balonun tam olarak ne zaman oluştuğunu kesin tarihlemek zor, ancak 1635 sonbaharı, bir dönüm noktası olmuştu. Bu tarih, soğanların kendileri üzerinden yapılan ticaretin yerini senetlere bıraktığı tarihtir: söz konusu çiçeklerin ayrıntılarının listesini

çıkaran, teslim edilecekleri tarihi ve fiyatlarını bildiren kâğıt parçacıkları. Daha önce lale piyasası sezonun ritminin izinden giderdi: soğanlar, sadece topraktan çıkarıldıkları haziran ayı ile yeniden dikilmeleri gereken ekim ayı arasında el değiştirirdi. 1635'ten önceki piyasanın, her ne kadar çılgın görünse de, ayakları yere basıyordu: fiili çiçekler için nakit para. Şimdi ise *windhandel* başlamıştı –rüzgâr ticareti.

Lale ticareti birden, bütün yıl süren bir iş olup çıkmıştı. Çiçeklere gerçekten ilgi duyan meraklıları ile yetiştiricilere, çiçekleri umursamayan yeni peydahlanmış bir "çiçekçiler" sürüsü katıldı. Bu adamlar sadece birkaç gün önce marangoz, dokumacı, oduncu, cam üfleyici, demirci, ayakkabıcı, kahve dövücü, çiftçi, tüccar, çerçi, papaz, öğretmen, avukat ve eczacı olan spekülatörlerdi. Amsterdam'da evleri soyan bir hırsız, lale spekülatörü olabilmek için mesleğinin araç gereçlerini rehine vermişti.

Kaybetme riski az olanı yakalamak için acele eden bu insanlar işlerini sattı, evlerini ipotek etti, ömür boyu tasarruflarını, gelecekteki çiçekleri temsil eden kâğıt parçalarına yatırdı. Tahmin edileceği gibi, piyasadaki taze sermaye seli, fiyatların görülmedik düzeye yükselmesine yol açtı. Bir ay içinde kırmızı ve sarı çizgili Gheel ende Root van Leyden'in fiyatı 46 florinden 515 florine çıktı. Kırmızı püsküllü sarı bir lale olan Switsers'in fiyatı ise 60 florinden 1800 florine yükseldi.

En civcivli günlerinde lale ticareti "kolej"lerdeki çiçekçiler tarafından yürütülüyordu –meyhanelerin haftanın iki ya da üç günü bu yeni işe tahsis edilen arka odaları. Kolejler –kulağa, düzenli bir menkul kıymetler borsası protokolü ile bir içme yarışının karışımı gibi gelen– bir dizi ritüeli çabucak geliştirdi. Sık rastlanan ve *met de borden*, ya da "tahtalar ile" denen bir işlem serisine göre, iş yapmak isteyen bir satıcı ya da alıcıya yazı tahtaları verilir, onlar da bunun üzerine söz konusu lale için bir açılış fiyatı yazardı. Sonra da tahtalar bir çift vekile verilir (esas olarak, tacirlerin görevlendirdiği hakemler), onlar da iki açılış teklifi arasında bir fiyatta karar kılardı;

yazı tahtalarını teklifi yapan kişilere geri vermeden önce de, üstüne bu fiyatı yazarlardı. Tüccarlar, ya bu rakamı olduğu gibi bırakarak anlaştıklarını gösterir, ya da silerlerdi. Eğer ikisi de fiyatı silerse, anlaşma sağlanmazdı; ancak sadece bir taraf teklifi geri çevirirse, çiçekçinin koleje bir ceza ödemesi gerekirdi –işi bağlamaya yönelik bir teşvik. Anlaşma sağlandığında alıcının *wijnkoopsgeld* (şarap parası) denen küçük bir komisyon ödemesi gerekirdi. Karnaval havasına uygun olarak bu cezalar ve komisyonlar, herkese şarap ve bira ısmarlamak için kullanılırdı –anlaşmaya varılması için bir başka teşvik. Bu sahneyi tasvir eden hiciv dolu bir kitapçıkta, bir eski toprak, acemi arkadaşına içmesini tavsiye ediyordu: "Bu ticaretin sarhoş kafayla yapılması lazım. Ne kadar cüretkâr olursan, o kadar iyi."

⁞|⁞

Lale çılgınlığına yol açan balon mantık, o günden bu yana bir isim edindi: "daha da büyük budala teorisi". Ne şekilde ölçerseniz ölçün, bir lale soğanı için (ona bakarsanız, İnternet hisse senedi için de) binlerce lira ödemek delilik olsa da, eğer daha fazlasını ödemeye hazır daha büyük bir budala var ise, bunu yapmak dünyanın en mantıklı işidir. 1636'ya gelindiğinde meyhaneler işte böyle insanlarla doluydu ve Hollanda, gittikçe artan daha budalalar sürüsünün –ani servet arzularıyla gözleri kör olmuş insanların– yuvası olmayı sürdürdükçe, asıl budalaca olan, lale ticaretinden uzak durmak olurdu.*

Böyle de olsa, *windhandel* basit bir rüzgardan fazlasıydı. Çünkü lale çılgınlığı, bu cinnetten çok daha uzun sürecek gerçek bir işin –Hollanda soğan ticaretinin– doğmasına yol açtı. (Aynı şey zamanımızın İnternet balonu için de söylenebilir: spekülasyon köpüğünün altında, yeni ve önemli bir sanayi yatıyor.) Joseph Schumpeter'e göre, yeni bir endüstrinin doğumuna –genç sanayinin hayli abartıl-

* Bazı Kalvinist Hollandalılar, servetlerinden dolayı hissettikleri mahcubiyetin kefaretini ödeme yöntemi olarak da paralarından ayrılmayı seçmiş de olabilir: pis akçelerini, bir çiçeğin saf güzelliği ile değiş-tokuş ediyorlardı.

mış vaadiyle gözleri kamaşmış sermaye de oraya üşüşürken– spekülatif bir balonun eşlik etmesi, hiç de sıra dışı değildir.

Her balon er ya da geç patlar –daimi olan karnaval, toplumsal düzenin sonu demektir. Hollanda'da çöküş, hâlâ tam anlaşılamayan nedenlerle, 1637 kışında gerçekleşti. Gerçek laleler topraktan çıkmak üzere olduğu için, ticari senetlerin ve vadeli işlem sözleşme hesaplarının kapatılması gerekiyordu –çok geçmeden gerçek soğanlara karşı gerçek para ödenmeliydi. Piyasa fazlasıyla gerildi.

2 Şubat 1637'de Haarlemli çiçekçiler her zamanki gibi meyhane kolejlerinden birinde soğan müzayedesi yapmak üzere toplandı. Bir çiçekçi, bir miktar lale için (bir ifadeye göre Switserler) fiyat vermeye, 1250 florinden başladı. Alıcı bulamayınca, bu sefer 1100'ü, daha sonra da 1000'i denedi... ve birden odada bulunan her adam –daha birkaç gün önce benzer laleler için benzer miktarlar ödemiş adamlardı bunlar– havanın değiştiğini anladı. Haarlem soğan ticaretinin başkentiydi ve alıcı bulunamadığı haberi bütün ülkeye sıçrayarak yayıldı. Birkaç gün sonra lale soğanları hiçbir fiyata satılamaz olmuştu. Hollanda'da, artık daha büyük bir budala bulunamıyordu.

Olayın ardından pek çok Hollandalı kendi deliliği için çiçeği suçladı; sanki lalelerin kendileri, deniz kızları gibi, aslında aklı başında olan adamları kandırıp felâkete sürüklemişcesine. Lale çılgınlığını şiddetle eleştiren kitapçıklar en çok satanlar arasına girdi: *Büyük Bahçe Fahişesi Habis Tanrıça Flora'nın Düşüşü; Flora'nın Soytarı Külahı, ya da bir Budalanın bir diğerini yumurtladığı, İşsiz Güçsüz Zenginlerin servetini, Bilge Adamların da aklıselimi kaybettiği Hayret Verici 1637 Yılından Sahneler; Putperest ya da Türk Lale Soğanlarına Saldırı.* (Flora, tabii ki, Roma çiçek tanrıçasıydı; âşıklarını iflas ettirmesiyle tanınan bir fahişe.) Hummanın kırılmasından birkaç ay sonra, Leiden Üniversitesi'ndeki bir botanik profesörü, Clusius'un eski kürsüsünde oturan Fortius adlı bir adam, şehrin sokaklarında devriye gezerek rastladığı her laleyi bastonuyla döverken görüldü. Bir ortaçağ karnavalının sonunda, temsili kuklası asılan, bizzat karnaval kralı oldu. Tıpkı, kadim Dionysos festivallerinde tanrının kendisinin

yok edilişi, sakatlanışı ve de kurban edilişi gibi.

⁂

Şunları hatırlamakta fayda var. Lale çılgınlığı, bir tüketim ya da zevk çılgınlığı değildi; mali spekülasyon çılgınlığı idi. Ve büyük tutkulara açık bir ülkede yaşanmadı; tersine, dönemin burjuva kültürünün en vurdumduymaz şekilde yaşandığı bir ülkede gerçekleşti. Lalenin Dionysos'ça patlamaları görecedir; başka bir deyişle, aykırılıklarıyla doğru orantıda etki yaratır.

Grand Army Plaza'da saptadığım renk kırılması da aynen bu şekildeydi; sanki tek renkli bir fonun üzerine inatla boya sıçramıştı. İçinde tesadüfen patladığı, titizlikle düzenlenmiş çevresi olmasa, fark edemeyeceğim bir aşırılık. Etimolojik olarak, aşırı kelimesi yoldan çıkmak ya da çizgiyi geçmek anlamına gelir –sözü geçen çizgiler, düzenli çizgiler, elbette; Apollon'un özel alanı olduğu için. Burada hem lalenin süregelen gücüne, hem de belki güzelliğin doğasına ilişkin bir ipucu yatıyor. Lale, doğada en zarif hatları çizen ve sonra da aşırılık spazmları ile kaygısızca onları aşan çiçektir. Aynı ilkeye göre, senkop, düzenli, dört dörtlük ölçüde müziği canlandırır, artlama da beşli ölçünün haşmetli mısraını. Öyleyse işte bize çiçek tarafından sunulan, arzulanan şeylere eklenecek üçüncü bir güzellik bileşeni: önce tezat geldi, sonra kalıp (ya da biçim) ve nihayet değişim.

Fazlasıyla bariz kalıpları kırmaktan aldığımız keyif, kırık lalelerin neden bize bu kadar çekici geldiğini açıklayabilir; Rembrandtlar ile papağanların (bir tür lale; sanki üzerine tam oturan kıyafeti patlamış ve fırfırlı eteğe dönüşmüş) da. Tabii bir de siyah lale var; lalenin eril dünyasındaki gotik femme fatale. Gecenin Kraliçesi'nde, esrarengiz bir şekilde sığ olan renk tonu, çiçeğin güneş gibi açılan biçimine ters düşer. Gözlerimiz ve kulaklarımız Apollon'ca katı düzenlerden hemencecik sıkılır; sınırların aşılmasını, kuralların dışına çıkılmasını bekler.

Aynı şekilde, üst üste devrilen bol miktardaki taç yaprakları, bir

tür biçim ya da çerçeve ile kontrol altında tutulan bir gül ya da şakayık, en nefes kesici olandır; en ufak bir simetri iması –bir kürenin ya da bir çay fincanının biçimi– çiçeği gevşemekten kurtarır. Eski Yunan inanışına göre, hakiki güzellik (sadece sevimliliğin aksine), sanat tanrıları Apollon ile Dionysos'un kişileştirdiği iki karşıt eğilimin birleşmesinden doğardı. Büyük sanat, Apollon'ca biçim ile Dionysos'ça kendini kaybetme olgusu dengelendiğinde, düzen ile kendini bırakış biraraya geldiğinde doğar. Ötekinden bihaber bir eğilim, sadece soğukluk ya da kaos getirebilir –bir Triumph lalesinin resmi havası, bir yaban gülünün gevşekliği. İşte bu yüzden de, herhangi bir çiçeği Apollon'ca ya da Dionysos'ça (ya da erkek veya dişi) olarak tasnif edebildiğimiz halde, en güzel çiçekler –Semper Augustus ya da Gecenin Kraliçesi gibi– karşıt unsurları da barındıranlardır.

Bildiğim güzellik efsaneleri arasında en ikna edici olan Eski Yunanlılara aittir; bizi güzelliğin kökenine götürür. Yolun tamamını olmasa da, çoğunu kat eder; efsaneye göre güzelliğin kökeninde insanoğlunun beynindeki eğilimler ile göğsünde yatanların kaynaşması yatar. Ancak güzellik bundan da önce doğmuştur; Apollon ile Dionysos'tan önce, insani arzulardan önce –çoğunlukla yapraktan oluşan dünyada, ilk çiçeğin açtığı zaman.

⁝

Bir zamanlar –biraz daha kesin konuşmak gerekirse, iki yüz milyon yıl önce– hiç çiçek yoktu. Bitkiler vardı elbet; eğrelti otları, yosunlar, kozalaklı ağaçlar ve sikaslar –fakat bu bitkiler ne çiçek açıyor, ne de meyve veriyordu. Bir kısmı aseksüel ürüyordu; çeşitle yöntemlerle kendilerini klonluyorlardı. Cinsel üreme görece ketum bir olaydı, genelde çiçek tozlarının rüzgâr ya da suya savrulmasıyla halloluyordu. Bunların bir kısmı, tamamen şansa bağlı olarak, türün başka üyelerinin izini bulurdu ve sonuçta minik, ilkel bir tohum ortaya çıkardı. Bu çiçek-öncesi dünya bizimkinden daha yavaş, daha basit; uykuda bir dünyaydı. Evrim daha yavaş ilerlerdi, çünkü çok

daha az cinsellik vardı ve var olan cinsellik de, birbirine yakın ya da yakından bağlantılı bitkiler arasında gerçekleşiyordu. Üremeye karşı böylesine muhafazakâr bir yaklaşım, biyolojik olarak daha basit bir dünya demekti; çünkü görece az yenilik ya da değişim yaratıyordu. Dünyada yaşam genel olarak daha yerel ve doğuştandı.

Çiçeklerden önceki dünya bizimki ile karşılaştırıldığında uykudaydı; meyvelerin ve büyük tohumların yokluğunda, pek çok sıcakkanlı yaratık beslenemiyordu. Sürüngenlerin hüküm sürdüğü bu dünyada, hava soğuduğu zaman yaşam iyice yavaşlıyordu; geceleri pek az şey oluyordu. Şimdi olduğundan daha yeşil olsa da, daha sade görünen bir dünyaydı –çiçekler ile meyvelerin renk ve desenlerinden (kokuların sözünü etmiyoruz) yoksundu. Güzellik henüz yoktu. Yani, görünüşlerin arzuyla hiçbir ilişkisi yoktu.

Çiçekler her şeyi değiştirdi. Botanikçilerin verdiği isimle kapalı tohumlu bitkiler, –yani önce çiçek, sonra da kapalı tohum oluşturan bitkiler– Kretase (Tebeşir) Dönemi'nde ortaya çıktı ve akılalmaz bir süratle tüm dünyaya yayıldı. "Menfur bir esrar" diye tanımlamıştı Charles Darwin, bu aniden gelişen olayı. Artık bir bitki, genlerini taşımak için rüzgâr ya da suya bağımlı değildi; bir hayvana, büyük çaplı bir birlikte evrimsel anlaşma teklifi götürebilir ve hayvanın yardımını temin edebilirdi: ulaşıma karşı beslenme. Çiçeğin ortaya çıkmasıyla birlikte dünya yeni bir karmaşıklık boyutuna geçti; daha fazla birbirine bağımlılık, daha fazla bilgi, daha fazla iletişim, daha fazla deney.

Bitkilerin evrimi bu yeni motive edici gücün ışığında yol aldı: farklı türler arasında çekim. Artık doğal seçilim, polen taşıyıcıların dikkatini çekecek çiçekleri, yiyecek toplayıcılara cazip gelen meyveleri tercih ediyordu. Diğer yaratıkların arzuları, bitki evriminde büyük önem taşıyan bir unsura dönüştü; nedeni basit –bu arzuları tatmin etmeyi başaran bitkilerin daha fazla dölü olacaktı. Güzellik, varlığın sürdürülmesi adına bir strateji olarak ortaya çıkmıştı.

Yeni kurallar evrimsel değişikliklerin hızını da artırdı. Daha büyük, parlak, tatlı ve hoş kokulu: tüm bu nitelikler, yeni rejimde he-

men ödüllendiriliyordu. Bunlara uzmanlaşma da dahil. Çiçek tozunu yanlış adrese (ilgisiz bir türün çiçekleri gibi) taşıyacak bir böceğe teslim etmek israf olduğundan, tek bir taşıyıcının tüm dikkatini daha iyi çekebilmek adına mümkün olduğu kadar farklı görünmek ve kokmak, bir avantaja dönüştü. Hayvanların arzusu böylece ayrıştırıldı ve bölündü; bitkiler bu ayrımlara göre uzmanlaştı ve olağanüstü bir çeşitlilik patlaması yaşandı –bunların büyük kısmı, birlikte evrim ve güzellik başlıkları altında toplandı.

Çiçeklerle birlikte meyveler ve tohumlar da geldi ve bunlar da Yerküre'deki yaşamı yeniden yarattı. Kapalı tohumlu bitkiler, tohumlarını dağıtsınlar diye hayvanların aklını çelmek için şeker ve proteinler üreterek, dünyanın besin enerjisi deposunu birkaç katına çıkardı ve sıcakkanlı büyük hayvanların yükselişini mümkün kıldı. Çiçekler olmasaydı, yapraklı ve meyvesiz bir dünyada işleri yolunda giden sürüngenler, muhtemelen hâlâ dünyaya hâkim olurdu. Çiçekler olmasa, biz olmazdık.

⁝

Böylece çiçekler bizi yarattı, en büyük hayranlarını. Zamanla insanın arzusu çiçeğin doğa tarihine girdi ve çiçek her zaman yaptığını yaptı: bu hayvanın gözünde kendisini daha da güzelleştirebilmek için, varlığına en olmayacak fikirlerimiz ile kaprislerimizi de katlayıp koydu. Sonra, tahrik olmuş superilerine benzeyen güller, hançer şeklinde lale taç yaprakları, kadın gibi kokan şakayıklar geldi. Biz de üzerimize düşeni yaptık; çiçekleri mantığın ötesinde çoğalttık, tohumlarını gezegenin bir ucundan diğer ucuna taşıdık, ünlerini yaymak ve mutluluklarını sağlama almak için kitaplar yazdık. Çiçek için bu malum hikâyeydi; istekli, biraz çabuk kanan bir hayvanla bir başka büyük birlikte evrimsel pazarlık –genel anlamda iyi bir alışveriş, ancak daha öncesinde arılarla yapılan alışveriş kadar iyi değil.

Peki ya biz? Biz bundan ne kazandık? Çiçeği mahcup etmedik. Elbette, duyulara yönelik zevkler, meyve ve tohumlarıyla beslenme,

muazzam yeni mecazlar söz konusu. Ancak biz, çiçeğe daha bir derinlemesine baktık ve başka bir şey bulduk: sanatın olmasa da, güzelliğin beşiği; hatta belki de hayatın anlamına anlık bir bakış. Çünkü bir çiçeğe bakın, ne görürsünüz? Doğanın ikili doğasının ta kalbi –yani yaratış ve çözünmenin çekişen enerjileri, karmaşık biçimin doruğuna doğru yükseliş ve oradan gelgit dalgası gibi geriye çekiliş... Apollon ve Dionysos, doğanın bu iki yüzüne Eski Yunanlıların verdiği isimlerdi. Ve doğada hiçbir yerde onların arasındaki çekişme, bir çiçeğin güzelliğinde ve çabucak ölüşünde olduğu kadar sade ya da dokunaklı değildir. Orada, her şeye rağmen düzenin başarısı ve kaygısızca kendini bırakışı var. Orada, sanatın kusursuzluğu ve doğanın kör akışı var. Orada, nasılsa, hem aşkınlık hem de gereklilik var. Olabilir mi –oracıkta, bir çiçekte– hayatın anlamı?

3. BÖLÜM

Arzu: Sarhoşluk

Bitki: Marihuana

(CANNABIS SATIVA x INDICA)

Yasak bitki ve onun yoldan çıkarıcı etkileri Cennet'ten daha eskidir; tarihi, insanoğlunun da öncesine uzanır. Tadına varacak yaratığa verdiği sözler de öyle, ya da savurduğu tehditler; yani, bilgi vaadi ile fanilik tehdidi. Eğer bu sözlerim kulağa yasak bitkiler ve bilgi üzerine mecazi bir konuşma gibi geliyorsa, niyetim o değil. Hatta artık, Tekvin'in yazarının da niyetinin bu olduğunu sanmıyorum.

Canlı yaratıklar her daim çiçeklerin, sarmaşıkların, yaprakların, ağaçların ve mantarların var olduğu yabanıl bir bahçe içerisinde yol almak zorunda kalmıştır –bunlar sadece yiyecek sunmaz; ölümcül zehirler de içerir. Bir yaratığın varlığını sürdürmesi için hiçbir şey, neyin ne olduğunu bilmekten daha önemli değildir. Ancak Tekvin'de Tanrı'nın da keşfettiği gibi, bahçenin ortasına parlak bir çizgi çizmek çoğu zaman işe yaramayacaktır. Zorluk şurada; hayatı sadece devam ettirmenin ya da sona erdirmenin ötesinde, daha garip şeyler yapan bitkiler de vardır. Kimileri şifa verir, sakinleştirir, ya da bedenin acısını azaltır. Fakat tüm bunlar arasında en etkileyici olanı, gerçekliğin bilinç dediğimiz öznel deneyimini değiştirecek güce sahip moleküller üreten bitkilerdir.

Peki ama neden? Evrim neden böyle bir sihre sahip bitkiler üretsin? Bu bitkileri kullanmanın bedeli hayli yüksek olabildiği halde, insanoğlu ve başka birçok yaratığın gözünde onları dayanılmaz kılan nedir? Kenevir gibi bir bitkinin sunduğu bilgi nedir? Ve neden yasaktır?

⁞⁞

Tüm yaratıkların yapması gerektiği gibi, parlak çizgiyle işe başlayalım. İnsanoğlu, tehlikeli bitkilerle ona sadece besin sağlayanları nasıl ayırt eder? Tat, ilk tüyodur. Yenilmek istemeyen bitkiler, çoğu kez tadı acı olan alkaloitler üretir. Aynı şekilde –elma gibi– yenilmek isteyen bitkiler de, çoğu kez çekirdeklerinin etrafındaki etli kısımda aşırı miktarda şeker üretir. Böylelikle, genel bir kural olarak, tatlı iyidir, acı da kötü. Ne var ki bu acı, bu kötü bitkilerin bazıları, en güçlü sihri içerir –bilincimizin dokularını ve hatta içeriğini değiştirme arzumuzu karşılayan sihri. Oradadır işte, sarhoş olma anlamına gelen *entoksikasyon* kelimesinin tam ortasında; saklı ama, yine de göz önünde: *toksik* (zehirli). Besin ile zehir arasındaki parlak çizgi bizi durdurmaya yetebilir, fakat zehir ile arzu arasındaki çizgi durduramaz.

⁞⁞

Bahçenin çok sayıda ve hemen göze çarpmayan tehlikeleri (ki bir yaratığın tat duyusu, bu tehlikelere karşı olsa olsa kabaca bir harita sunar), esas olarak bitkilerin kendilerini hayvanlara karşı savunmak üzere geliştirdikleri stratejilerin meyvesidir. Bitkilerin sahip olduğu maharetlerin çoğu –yani, milyarlarca yıllık deneme-yanılma şeklindeki evrimsel çabaların sonuçları– biyokimya sanatlarını öğrenmeye (daha doğrusu, icat etmeye) adanmıştır. Ki bitkiler, bu konuda insanların hayal bile edemeyeceği noktalara ulaşmıştır. (Bugün bile, insanların ilaç üretimi konusunda sahip olduğu bilgilerin çoğu bitki kaynaklıdır.) Biz hayvanlar hareket etme

ve bilinç gibi konularda ustalaşmaya uğraşırken, bitkiler, parmaklarını bile oynatmadan, bu konu üzerine hiç kafa yormadan, sadece son derecede karmaşık molekülleri nasıl sentez edeceklerini keşfederek bir dizi olağanüstü güç edindiler –ki bu güç, bazı durumlarda şeytani olabiliyor. Bu moleküllerin (hiç değilse bizim açımızdan) en etkileyici olanları, hayvanların özellikle beyinlerini etkileyenler, bazen dikkatlerini çekenler (bir çiçeğin kokusunda olduğu gibi), ama en çok da, onları geri püskürtecek ve hatta bazen mahvedecek şekilde tasarlanmış olanlardır.

Bu moleküllerden bazıları düpedüz öldürmek için tasarlanmış zehirlerdir. Ancak birlikte evrilmenin büyük derslerinden biri de (ki bu dersi yakın zamanda zirai ilaç ve antibiyotik geliştiren kesimler de bizzat öğrendi), bir türün diğerine karşı topyekûn zaferinin çoğu kez büyük kayıplarla elde edilen bir zafer olduğudur. Çünkü güçlü, ölümcül bir toksin, hedeflediği nüfus üzerinde öylesine selektif bir baskı yaratabilir ki, çabucak etkisiz hale getirilir; püskürtmek, etkisiz kılmak ya da kafa karıştırmak daha iyi bir strateji olabilir. Bu durum, belki de, bitki zehirlerinin –kapalı tohumlu bitkilerin yükselişiyle birlikte Kretase (Tebeşir) Dönemi'nde ilk kez çiçeklenen o muazzam kimyasal tuhaflıklar ve korkular kataloğunun– hayret verici yaratıcılığını açıklayabilir. Aynı evrimsel dönüş noktası –Darwin'in "menfur esrar"ı– çiçeklerin göz kamaştırıcı cazibesini içeri buyur ederken, kimyasal karanlıklara da kapıyı aralamış oldu.

Nikotin gibi bazı bitki toksinleri onları yutan zararlıları ya sarsar, ya da kaslarını felç eder. Kafein gibi diğerleri ise böceğin sinir sistemini bozar ve iştahını kapatır. Boruçiçeğindeki (ve banotu ile diğer pek çok halüsinojendeki) toksinler, bitkiye musallat olan yırtıcıları çıldırtır; yaratığın aklını, yemeğini unutturacak kadar dikkat dağıtıcı ya da korkunç vizyonlarla doldurur. Flavonoid isimli bileşimler, bazı hayvanların dilinde bitkinin tadını değiştirir; bitkinin tasarımına bağlı olarak, en tatlı bitkiyi ekşi ya da en ekşi bitkiyi tatlıya dönüştürür. Yabanturbu gibi türlerde mevcut olan ışığa duyarlaştırıcı maddeler, bitkiyi yiyen hayvanların güneşte yanmasına neden olur; bu bileşim-

lere maruz kalan kromozomlar, ultraviyole ışığın altında kendiliğinden mutasyona uğrar. Bir ağacın özünde var olan bir molekül, yapraklarının tadına bakan tırtılların kelebeğe dönüşmesini önler.

Hayvanlar deneme-yanılma yoluyla (bazen sonsuza dek sürer bu, bazen tek bir ömür boyunca) hangi bitkileri yemenin güvenli olduğunu, hangilerinin yasak olduğunu çözer. Evrimsel karşı stratejiler de doğar: zehrin etkisini gideren sindirim süreçleri, tehlikeleri asgariye indiren beslenme stratejileri (örneğin keçi, pek çok farklı türden bitkiyi, kendisine zarar vermeyecek miktarlarda, azar azar yer) ya da gücü arttırılmış bir gözlem ve hafıza becerisi. Özellikle insanların ustası olduğu bu son strateji, bir yaratığın bir diğerinin hataları ve başarılarından ders almasını sağlar.

"Hatalar" –biz yapmadığımız sürece elbette– bilhassa öğreticidir; aslında kendi hatalarımızdan da öğreniriz, yeter ki öldürücü olmasınlar. Çünkü büyük miktarları öldürücü olan bazı toksinler, görece küçük miktarlarda ilginç işlere imza atar –hayvanlar için olduğu kadar, insanlar için de. Hayvanlarda zehirlenme konusunu inceleyen farmakolog Ronald K. Siegel'e göre, hayvanların kendi istekleri ile bitki toksinlerini denemesi sıkça rastlanan bir olgudur. Sarhoş edici bir maddeye rastladığında, bazen talihsiz sonuçlar söz konusu olsa bile, hayvan o kaynağa tekrar tekrar döner. Ölümcül sonuçları olabilmesine rağmen sığırlar tatulanın tadına dayanamaz; iri boynuzlu koyunlar, halüsinojenik bir likeni kayalardan kopartabilmek için dişlerini öyle bir gıcırdatır ki, sonunda dişler işe yaramaz çıkıntılara dönüşür. Siegel'a göre, bu maceracı hayvanlardan bazıları, psikoaktif bitki bahçesindeki Virgil'larımız. Kahveyi keşfetme onuru muhtemelen her şeyden bir parça deneyen keçiye aittir: onuncu yüzyılda Habeş çobanlar, çalılığın parlak kırmızı meyvelerini kemirdikten sonra hayvanlarının yerlerinde duramadığını gözlemişti. Kenevir tohumlarıyla hülyalara dalan güvercinler (pek çok kuşun favori besini), eski Çinlilere (ya da Arilere veya İskitlere) bitkinin özellikleri hakkında tüyo vermiş olabilir. Bir Peru efsanesine göre kinini puma bulmuştur: Kızılderililer, kınakına ağacının kabuğunu yedikten sonra hasta kedi-

lerin çoğu kez sağlıklarına kavuştuğunu gözlemlemişti. Amazon'daki Tukano Kızılderilileri, (normalde otobur olmayan) jaguarların yaje sarmaşığının kabuğunu yediklerini ve halüsinasyon gördüklerini fark etmişti. İpucunu takip eden Kızılderililer, yaje sarmaşığının onlara "jaguar gözü" verdiğini söyler.

⁞⁞

Ne zaman böyle bir şey okusam merak ederim; bir jaguarın halüsinasyon gördüğünü nasıl anlarsınız? Sonra aklıma merhum asabi kedim Frank gelir; halüsinasyon görmek için, uyuşturucu ot kullanmayı alışkanlık haline getirdiğinden eminim. Her yaz akşamüstü saat beş sıralarında Frank, *Nepeta cataria*, ya da kedi nanesinden bir "happy-hour" ısırığı almak üzere ağır adımlarla sebze bahçesine çıkardı. Önce kokusunu burnuna çeker, sonra da dişleriyle yaprakları çekiştirir ve bana cinsel bir esrime gibi görünen ani bir nöbete kapılarak yerde yuvarlanmaya koyulurdu. Gözbebekleri ip gibi kısılır, hafif tehditkar bir bakış edinirdi; görünmeyen düşmanların ya da – kim bilir?– âşıkların üstüne atlama hazırlığı mahiyetinde... Havalanan Frank yere mecburi iniş yapar, şöyle bir toparlanır, yana doğru komik bir adım atar ve sonra tekrar saldırırdı. Tüm bunlar bitkin düşene dek sürerdi. Sonra da, otun etkisini üzerinden atmak için, domateslerin gölgesinde uyurdu.

Meğer kedi nanesi, kedilerin flört sırasında idrarlarında ürettikleri feromonu taklit eden, "nepetalakton" adlı kimyasal bir bileşim içeriyormuş. İşe bakın ki bu kimyasal anahtar –başka hiçbir yere değil de, sadece ve sadece– kedimin beynindeki afrodizyak bir kilide uyuyor. Bir bitkinin kedimi delirttiğini görmek eğlenceliydi, fakat aynı zamanda tedirgin de olmadım değil; çünkü Frank, kısa bir süreliğine de olsa, bahçede kendinden geçmişcesine sarsak sarsak dolanıyordu. Ama ertesi gün yine orada. Ve tuhaftır, asla saat beşten önce değil. Sanırım, alışkanlığını kontrol altında tutabilmek için onu bir nevi ritüele dönüştürdü; ya da, sihirli bitkinin nerede olduğunu hatırlamak

gününün çoğunu alıyordu.

Kedi nanesi ekerken aklımda sadece Frank'i mutlu etme düşüncesi vardı. Ancak şimdi geriye dönüp bakıyorum da, acaba bu bitkiye bahçemde yer vermemin nedeni başka bir bitkinin yerini tutması için miydi; kendim için yetiştirebilmeyi dilediğim o yasak bitkinin. Kenevirden söz ediyorum. Hem sarhoş edici bir bitki, hem bir ilaç, hem de elyaf (itiraf edeyim ki, bu son kullanımı hiçbir şekilde ilgimi çekmiyor) olan kenevir, buralarda yetiştirilebilecek en güçlü bitkilerden biridir. Aynı zamanda da, yazar olduğum için, bahçemde yetiştirebileceğim en tehlikeli bitkidir. Frank'in "happy-hour" ritüeli bana her gün, bahçemin besin ya da güzellikten çok daha fazlasını üretme yetisine sahip olduğunu, beyin kimyası ile oldukça etkileyici bir şekilde oynayabileceğini ve bunu yaparak, daha karmaşık başka arzulara cevap verebileceğini anımsatıyordu.

⁝

Bazen, bahçelerimizin sansürlenmesine izin verdiğimizi düşünüyorum. Bahçenin gücü ve sunabileceği tüm olasılıklar güzel bitkiler uğruna feda edildi; ki bu güzellik, bizimki de dahil olmak üzere, doğa hakkındaki tartışmalı gerçekleri gözlerden ırak tutuyor. Bu hep böyle süregelmedi. Kimbilir, belki biz de bir gün dönüp günümüzün sebze ya da çiçek bahçelerine baktığımızda, Victoria dönemi mekanları gibi baskı altında yaşayan, tutucu yerler göreceğiz onları.

Tarihlerinin büyük bölümünde bahçeler, bitkilerin güzelliğiyle değil, gücüyle ilgilenmiştir –bizi yeri geldiğinde hayrımıza, yeri geldiğinde şerrimize değiştiren bir güç. Antik çağlarda dünyanın dört bir yanındaki insanlar, kutsal bitkiler (ve mantarlar) yetiştirir ya da toplardı. Bu bitkiler, vizyonlara esin kaynağı olma ya da insanları başka dünyalara götürme gücüne sahipti. Bu insanların bazıları (ki onlara "şaman" da deniyor), koskoca dinleri oluşturan türden ruhsal bilgilerle döndü. Ortaçağın şifalı bitki bahçesi estetiğe pek aldırmazdı; onun yerine şifa veren, sarhoş eden ve kimi zaman da zehirleyen

türler üzerine odaklanırdı. Cadılar ve büyücüler, "büyü yapma" gücü olan bitkiler yetiştirirdi –günümüzdeki deyişle, "psikoaktif bitkiler". İksir reçeteleri boruçiçeği, afyon çiçeği, güzelavratotu, haşhaş, gelin mantarı (*Amanita muscaria*) ve kurbağa derisi (ki, güçlü bir halüsinojen olan DMT'yi içerebilir) gerektiriyordu. Bu malzemeler, kenevir yağı bazlı bir "uçan merhem" ile karıştırılırdı. Ve daha sonra cadılar, özel bir alet kullanarak –bu da, bu kadınların seyahat etmek için kullandığı söylenen "süpürge"ydi– bu merhemi cinsel organlarına sürerdi.

Cadılarla simyacıların ortaçağ bahçeleri zorla söküldü ve unutuldu (ya da artık tanınmayacak kadar üstleri örtüldü), fakat onlardan sonra gelen görece tehlikesiz süs bahçeleri bile, doğanın daha karanlık, daha esrarengiz yüzünü onurlandırmaktan vazgeçmedi. Örneğin, İngiltere ile İtalya'daki Gotik bahçelerde her zaman fanilik imalarına –ölü bir ağaç ya da melankolik bir mağara– ve bazen de ürperti yaratacak korku sembollerine yer ayrılmıştır. Bu bahçeler de insan bilincini değiştirmeye çalışıyordu; ancak uyuşturucudan ziyade bir korku filmi edasında. Fakat modern çağda, sanayi devriminin tamamlanmasının ardından (ki vaktinden biraz öncedir), doğanın güçleri artık kendi başına güç olamadı ve bahçelerimiz, eski tehlikelerinin –ve ayartmaların– kovulduğu iyi huylu, güneşli ve çevresel açıdan "doğru" yerlere dönüştü.

Ya da, kovulmadıysa da eğer, neredeyse bile bile unutuldu diyelim. Çünkü büyükannenizin bahçesinde boruçiçeği, gündüzsefası (ki kimi Kızılderililer tohumlarını kutsal bir halüsinojen olarak kullanır) ve afyon çiçeği bulabilirsiniz. İşte size potansiyel bir cadı merhemi ya da eczacı toniği. Ancak vaktiyle bu güçlü bitkilere eşlik eden bilginin neredeyse tümü uçup gitmiştir. Ve bu bilgi bilince geri döner dönmez –örneğin bir zat, uyuşturucu özsuyunu akıtmak için bir afyon çiçeğinin başını kesmeye niyetlenir niyetlenmez– tabusu da dönüyor. Tuhaf ama Amerika'da *Papaver somniferum* yetiştirmek yasal; eğer bir uyuşturucu yetiştirdiğinizi bilerek yapmıyorsanız. Ancak bunun farkındaysanız, aynı fiziksel edim hayli sihirli bir şekilde ağır bir suç

oluveriyor. Besbelli Eski Ahit de, günümüz ceza yasası da, yasak bitkiler ile bilgi arasında bir bağlantı kuruyor.

⁝

Ben de vaktiyle bahçemde afyon çiçeği yetiştirmiştim –evet, hainceye bir niyetle. Marihuana da yetiştirdim; bunun öyle aman aman önem taşımadığı günlerde. Bugün halen üzüm ile şerbetçi otu yetiştiriyorum; ki ikisinden de (satmadığım sürece), sarhoş edici yasal maddeler üretilebilir. Ve ot bahçemde de kılıçotu (antidepresan), papatya ve kedi nanesi (ikisi de hafif sakinleştirici) yer alıyor.

Bu bitkilere duyduğum ilgiden söz etmeliyim sanırım. Bu ilgi hiç değilse başlangıçta –uyuşturucu kullanmaya duyduğum ılımlı düzeyi asla aşmayan ilgiden ziyade– çoğu bahçıvanın paylaştığına inandığım bir dürtüyle bağlantılıydı. Aslında, birkaç kenevir tohumu ektiğim 1980'lerin başında artık hiç içmiyordum –esrar, beklendiği üzere beni paranoyak ve aptal yapmıştı. Fakat kısa süre öncesinde bahçe işleriyle uğraşmaya başlamıştım ve ne olursa olsun, denemeye istekliydim –bir Bourbon gülünün ya da bir domatesin sihri ile bir psikoaktif bitkinin sihri arasında fark görmüyordum. (Hâlâ böyle hissederim.) Bu yüzden de kız kardeşimin sevgilisi, "gerçekten şahane Maui"lerden seçtiği birkaç tohumu ekmek isteyip istemediğimi sorunca, denemeye karar verdim –başka her şeyin yanı sıra, acaba yetiştirebilir miyim diye.

Bu yaptığım, başka bir bahçıvana tuhaf görünmeyecektir. Çünkü biz bahçıvanlar böyleyiz; muhtemel olmayanı denemeye meraklıyız (sadece iyi bir hikâyenin hasadını yapmak için bile olsa) –buralarda enginar yetiştiremez miyizi ya da mor kozalaklarımızın köklerinden ev yapımı koni çiçeği çayı kaynatamaz mıyızı görmek için. İçten içe pek çok bahçıvanın kendilerini küçük çaplı simyacılar olarak gördüğünden şüpheleniyorum; ne de olsa, pek bir değeri olmayan gübreyi (ve su ile güneş ışığını), ender değerde, güzellikte ve güçteki maddelere dönüştürüyorlar. Belki de bir açıdan hâlâ eski bahçe-

lerin gücüyle temas içindeyiz. Bahçıvanlığın cazip yanlarından biri de sunduğu bağımsızlıktır –manava, çiçekçiye, eczacıya ve bazıları için de uyuşturucu satıcısına tabi olmamaktır bu. Ulusal ekonomik sistemin dışına çıkarak, kendi ihtiyacını karşılama zevkini tatmak için tam anlamıyla "toprağa dönme"ye de gerek yoktur. Bu yüzden, evet, Connecticut'taki bahçemde bir miktar "gerçekten şahane Maui" yetiştirip yetiştiremeyeceğimi merak etmiştim. Bu sanki, gerçekten etkili bir tür simyayı temsil ediyordu. Ancak sonunda marihuana yetiştirme tecrübemin marihuana içme tecrübemden farklı olmadığı ortaya çıktı; geçerli tabirler, paranoyak ve aptaldı yani.

⁂

Nemli bir kâğıt havlu üzerinde bir avuç Maui tohumunu çimlendirdiğimde sanırım 1982 ilkbaharıydı; bir kaç gün içinde iki tanesi filizlenmişti. Hava ılınınca fideleri dışarı diktim; bahçenin içine değil de, evin arkasındaki dökülen bir ağılın gerisine, daha önce buranın sahibi olan mandıra çiftçisinden bana miras kalan eski mi eski bir inek gübresi öbeğinin içine.

Sonrasında bitkileri adeta unuttum; birkaç ay sonra neler olduğunu görmek üzere oraya gidene kadar. Bir çift Noel ağacına benziyorlardı; yaz sonu çıkan yabani otların üzerine yükselmişlerdi ve boyları en azında iki buçuk metreydi –seyrelen eylül ışığında hırsla büyüyen gür, yeşil yapraklı, zümrüt rengi çalılıklar. Kimse marihuananın güzel olduğunu iddia edemez (esrik bir fotosentez humması içinde güneşe uzanmış, yaprağımsı ellerden oluşan bir kule), ancak bir bahçıvan bu bitkinin halis yeşil taşkınlığına hayran kalmaktan kendini alamaz. Bitkide bir yaban otunun şevki var.

Donun eli kulağında olduğu halde (burada 15 Eylül gibi erken bir tarihte domates kaybetmişliğim vardır), koca bitkiler çiçeklenmeyi düşünüyor olduklarına dair işaret vermiyordu. Hayalkırıklığına uğradım ancak ortada trajik bir durum da yoktu; çünkü o günlerde insanlar hâlâ kenevir yapraklarını içerdi. (Tabii bugünlerde sadece

–sinsemilla denen– tozlanmamış dişi çiçekler içilmeye değer bulunuyor; yetiştiriciler, yapraklar ile sapları organik gübre yığınına atıveriyor.) Durum böyle de olsa, birkaç tomurcuk alıp alamayacağımı görmek için birkaç hafta daha beklemeye karar verdim.

Bitkiler endişe verici bir hızla büyümeyi sürdürdü; her hafta boyları ile enlerine neredeyse kırk santim eklediler. Öyle ki, Eylül sonunda evimin bulunduğu arazinin herhangi bir yerinden göze çarpar hale gelmişlerdi. Oradaydılar işte, ağılın gerisinde pusuya yatmış bir çift neşeli yeşil dev. Ve ben de sürekli bir endişe ve korku hissi içindeydim. Gazetelerde eyalet polisinin marihuana bahçelerinin yerini saptamak için bazen keşif yaptıklarını okumuştum; ne zaman üzerimizde uçan küçük bir uçağın tekdüze sesini duysam, uçuş yolu bitkilerimin üzerinden geçecek mi diye görmek için bir koşu dışarı çıkardım. Evimin yolu üzerinde herhangi büyük bir sedan arabanın yavaşladığını görmek, titrememe yetiyordu. O sonbahar boyunca, her gün, göze aldığım riskleri tartıp durdum; yakalanma olasılığı ile öldürücü bir dona karşılık, birkaç tomurcuğun sunabileceği bir ödül.

Kılpayı kurtulduğum bir olay, marihuana çiftçisi olarak meslek hayatımı sona erdirdi. Kasabada el ilanlarını gördüğüm bir adama üç buçuk metreküp odun siparişi vermiştim. Bir cumartesi sabahı erken saatlerde siparişin yarısıyla çıkageldi. Asker tıraşlı, iri kalıplı, sağlam görünüşlü bir adamdı. Odunları nereye yığmak istediğimi sordu. İki taraftan da hava şartlarının etkisine açık olduğu halde, yıkık ağılın hiç değilse sağlam bir çatısı vardı; burasının odun yığmak için en iyi yer olduğu konusunda anlaştık. Çalışmaya başlamadan önce de adamla sohbete giriştik; birlikte kamyonun ılık kaputuna dayanmış, ayaz ekim sabahının keyfini çıkarıyorduk. Oradan buradan laf ederken, geçinmek için odun mu satıyorsun diye sordum. Hayır, diyerek güldü. Odun işini yan iş olarak yapıyordu. Bir başka yan işi de, kışın kardan kapanan yolları açmaktı.

"Dokuzdan beşe, New Milford'un polis şefiyim."

Bir an bacaklarım boşaldı. Dudaklarımdaki kaslara bizzat emir vermeden cümle kuramadığını fark ettim. Anlıyorsunuz ya, ağıl sa-

dece tahtalardan oluşan bir kabuktan ibaretti ve onun içinde duran bir polis memurunun, arka duvardaki açıklıktan iki yeşil devi görmemesi mümkün değildi. Ama başka ne yapabilirdim ki? Odunları ağıldan başka bir yere yığmak da saçmaydı.

Ne yazık ki sersemlemiş beynime saçma olmayan bir çözüm de gelmiyordu. Fikrimi değiştirdiğimi, bütün yükün araba yolunun ortasına boşaltılmasını istediğimi söyledim. "Orası gayet uygun, teşekkürler."

"Aptallık etme," dedi polis şefi, kamyonun sürücü koltuğuna tırmanmak üzere dönerek. "Hiç zahmet olmaz. Yükü ağıla geri geri götürürüm."

"Ah . . . hayır!" Sesimin nasıl çıktığını hayal edebiliyorum.

"Tam burası, burası mükemmel. Eve yakın... hemencecik yakarım."

"Tamam belki *bir kısmını*, ama hepsini değil." Kamyonun motoru kükreyerek canlandı.

"Evet! Hepsini! *Buraya*!" Artık haykırıyor olmalıydım. "Tam da burada istiyorum!" Ve daha o vitesi geri alamadan, arka çamurluğun üstüne sıçradım ve kütükleri kudurmuş gibi omuzumun üstünden savurmaya başladım; araba yoluna ve kamyonun arkasındaki çimenliğe –ağıla giden yolu kapatacak her yere. Adam aşağı indi, gözlerini kısıp hayretler içinde bana baktı ve sonunda, şükürler olsun ki, omuzlarını silkti. "Nasıl istersen!" kelimeleri, kulağa hiç bu kadar güzel gelmemiştir.

Odunun boşaltılmasının hemen ardından polis şefi ikinci partiyi getirmeye gitti. Ben de balta aramak için âlet edevat kulübesini darmaduman ettim. Cezam geçici olarak tecil edilmesine edilmişti; ancak hâlâ büyük bir panik içindeydim. Tek bir tomurcuk bile olmayacaktı. Gövdeleri kolumun dirsekten aşağısı kadar kalın olan iki bitkiyi kestim, dallarını yonttum, mis gibi kokan yaprak kitlesini bir çift battal boy çöp torbasına tıktım, torbayı da sürükleye sürükleye tavan arasında emekleyerek girilen bir yere taşıdım –tüm bunları yapmam yaklaşık dört dakikayı buldu. Hasadım, kuruduğunda eski

çorap gibi kokan bir kilo kadar yaprak verdi. Onları içtiğinizde bir şeyler oluyordu ama kafayı bulmaktan çok, sinüzitten başağrısı çekmeye benziyordu.

⁞

Tahmin edeceğiniz üzere, marihuana yetiştirdiğim günlerin hikâyesini birkaç kez daha anlattım; dostlarla yenen bir yemeğin ardından, kahkahalarla karşılanacağı belliydi. Hikâyenin hafif komedi niteliklerine sahip olmasının bir nedeni, mutlu sonla bitmesi. Diğer neden ise, gerçek bir gerilim yaşamakla birlikte, bunun aslında hayati bir mesele de olmayışı. Eğer polis şefi bitkilerimi görmüş olsaydı, işler benim adıma rahatsızlık verici bir hal alırdı almasına, fakat hapse girecek de değildim. 1982'de küçük çaplı bir marihuana yetiştiricisinin gözünü korkutacak olan sadece bileğe atılacak yasal bir tokat ve belki de bir miktar mahçubiyetti. (Annemle babama ne derim? Ya patronuma?) Ne de olsa bu aksilikten daha birkaç yıl önce, bir Amerika Başkanı –Jimmy Carter– marihuananın suç olmaktan çıkarılmasını önermişti (oğulları ve hatta ülkede uyuşturucu trafiğini kontrol etmekten sorumlu *görevliler* bile içiyordu). Ve Bob Hope da, televizyonun en çok izlendiği saatlerde esrarlı sigara hakkında zararsız espriler yapıyordu. O sıralar marihuana zararsızdı, komikti ve herkesin gözünde toplumsal kabulün eşiğindeymiş gibi duruyordu.

O günden bugüne geçen yıllarda, Amerika'nın kenevir konusundaki tutumu ciddi boyutta değişti. O onyılın sonunda ya bitki birden bire olağanüstü yeni güçler edindi, ya da böylesi güçler ona yakıştırıldı. Tüm bunlar –ve başka bir şeyler daha– hikâyemi bir daha tekrarlanması mümkün olmayan, "evvel zaman olur ki" cinsinden bir masala dönüştürdü. Birkaç olgu ile değişimin resmini çizeyim: 1988'den beri bu eyalette bir kilogram marihuana (aşağı yukarı, benim hasatımın boyutu) ekip biçmek, beş yıllık hapis cezası getiriyor ki, bu cezanın hafifletilmesi de mümkün değil. (Öteki eyaletlerde cezalar daha da sert: Oklahoma'da *herhangi* bir miktarda marihuana

yetiştirmek, bir bahçıvana müebbet hapis getirir.)

Marihuana yetiştirmeyi yeniden denemek gibi bir budalalık etseydim, tek kaygım hapis de olmazdı. Eğer New Milford polis şefi, bahçemde marihuana yetiştiğini bugün tespit etseydi, dava sonunda hüküm giysem de giymesem de, evimle arazime el koyacak güce sahip olurdu. Çünkü, mülklerin kaybedilmesine ilişkin federal yasaların biraz mantıkları zorlayan akıl yürütmesine göre, ben değilsem bile, *bahçem,* uyuşturucu yasalarını ihlal etmekten suçlu bulunabilir. Bu yasalara dayandırılarak açılan dava isimleri, Amerikan hukuğu uygulamalarından çok, ortaçağ animizmine benziyor: *Birleşik Devletler Bir 1974 Cadillac Eldorado Sedan'a Karşı.* Eğer polis şefi böyle bir dava açsaydı (*Connecticut Halkı Michael Pollan'ın Bahçesine Karşı*), New Milford Emniyet Müdürlüğü adına bahçeme el konması –ve onu istedikleri gibi kullanmaları– için yapması gereken tek şey, bahçemin bir suç esnasında kullanıldığını kanıtlamaktı. Amerika'da işler bugün öyle bir hal arz ediyor ki, yasak bir bitkinin ayartmasına kapılmak sizi sadece geçici olarak bahçenizden sürmekle kalmıyor, onu ebediyen kaybedebiliyorsunuz.

Havadaki bu ani değişiklik –daha yirmi yıl önce genel kabulün eşiğinde duran bir bitkinin şeytana dönüştürülmesi– geleceğin tarihçilerinin aklını karıştıracağa benzer. Merak edecekler; 1980'ler, 90'lar ve 2000'lerin "uyuşturucu savaşı" muharebelerinin büyük çoğunluğu neden marihuanayı hedef aldı?* Bu dönemde Amerikalılar neden, tarihteki tüm ülkelerden daha fazla sayıda vatandaşını hapse attı ve neden hapisteki her üç kişiden biri uyuşturucu nedeniyle, yaklaşık elli bin tanesi sadece marihuanaya ilişkin suçlar nedeniyle orada? Ve bu bitkiye karşı verilen mücadele söz konusu olduğunda Amerikalılar, onca zahmetle kazandıkları hürriyetlerinin büyük bir kısmından

* Uyuşturucunun neden olduğu tutuklamalar arasında, marihuana kaynaklı tutuklamaların sayısı diğer uyuşturuculara ilişkin olanlardan fazladır: 1988'de 700 bin; bunların yüzde 88'i bulundurma nedeniyle. Marihuana davalarında el konulan mallar, emniyet güçlerinin en çok bel bağladığı bütçe kaynakları arasındadır. Okullardaki uyuşturucuyu önleme çabalarının, işyerlerinde uygulanan uyuşturucu testlerinin ve uyuşturucu hakkındaki kamu hizmeti reklamlarının ilk hedef noktası, marihuanadır.

vazgeçmeye neden bu kadar hevesli? Çünkü yirminci yüzyılın son yıllarında, özellikle marihuanaya ilişkin bir dizi Yüksek Mahkeme davası ve hükümet icraatı, Haklar Bildirgesi pahasına, hükümet gücünde hatırı sayılır bir artışa yol açtı.* Kenevire karşı açılan savaşın bir sonucu olarak, Amerikalılar bugün bariz biçimde daha az özgürdür.

Geleceğin tarihçileri şu sorulara yanıt arayacak: bunca uyuşturucu arasından neden marihuana seçilip, Amerikan uyuşturucu savaşının odağına oturtuldu? Ve neden yasak çizgisi, koka ya da afyon çiçeğinin önüne değil de, ille de bu bitkinin önüne çekildi? Kamu sağlığı için ciddi bir tehdit mi oluşturuyordu, yoksa hırsla savaşmayı mazur gösterecek kadar geniş kullanımda olan kanun dışı tek uyuşturucu marihuana mıydı?** Ne olursa olsun, bitki halihazırda güçlü bir sembol olmasaydı, bu yeni yasak toplumda kabul görmezdi. Marihuananın karşıkültür ile yakından özdeşleşmesi, onu uyuşturucu savaşı için cazip bir hedef haline getirdi –ki bu savaş, altmışlı yıllara karşı siyasi ve kültürel bir tepkinin de parçasıydı. Hangi nedenle olursa olsun, yirminci yüzyılın sonunda bitki ve tabusu, Amerikan hayat tarzını bir kere değil, iki kere değiştirdi. İlkinde, altmışlı yıllarda marihuananın popülerliği

* 1988'de meslektaşlarıyla fikir ayrılığına düşen bir Yüce Divan hakiminin, üzülerek, "uyuşturucu üzerine yeni bir Anayasal istisna" dediği şey, büyük ölçüde marihuana davalarına dayanıyordu. Örneğin, Illinois, Gates'e Karşı isimli davada (1983) Yüce Divan tamamen mantıksız araştırmalara dayanarak, hem Dördüncü Yasa Değişikliği'ne geniş kapsamlı yeni istisnalar koydu, hem de Altıncı Yasa Değişikliği'nin kişiyi, suçlayanlarla yüzleşme hakkından yoksun kıldı. Birleşik Devletler Silahlı Kuvvetleri'nin A.B.D. topraklarını denetlemede kullanılamayacağına hükmeden evladiyelik posse comitatus ilkesi, marihuanaya karşı savaş sırasında Başkan Reagan tarafından askıya alındı. Reagan, özellikle kuzey California'da yetiştiricileri bulmak için askeri birlikleri harekete geçirdi. Birinci Yasa Değişikliği de aynı şekilde zarar gördü: marihuana yetiştiricilerine yönelik dergiler taciz edildi ve hatta bir tanesi (Sinsemilla Tüyoları) basılıp kapatıldı. 1998'de federal hükümet, Birinci Yasa Değişikliği haklarını kullanarak hastalarla marihuananın tıbbi yararları konusunda konuşan doktorları, lisanslarını iptal etmekle tehdit etti. Aynı yıl Kongre, Columbia Bölgesi'ne, tıbbi marihuana üzerine bir referandumda yurttaşların oylarını sayınama emri verdi. Kenevire karşı savaşın, Altıncı Değişiklik'ten doğan yargılanma hakkını olduğu gibi (çünkü aşırı ağır hükümler, çoğu marihuana sanığını itiraf ederek ceza indirimi almayı kabule zorluyordu), masumiyet önkabülünü de (çünkü mülke el koyma, hükümetin suçu kanıtlamadan mal ve hakları müsadere etmesine izin verir) yıprattığı su götürmez bir gerçek.

** Uyuşturucunun neden olduğu tutuklamalar arasında, marihuana kaynaklı tutuklamaların sayısı diğer uyuşturuculara ilişkin olanlardan fazladır: 1988'de 700 bin; bunların yüzde 88'i bulundurma nedeniyle. Marihuana davalarında el konulan mallar, emniyet güçlerinin en çok bel bağladığı bütçe kaynakları arasındadır. Okullardaki uyuşturucuyu önleme çabalarının, işyerlerinde uygulanan uyuşturucu testlerinin ve uyuşturucu hakkındaki kamu hizmeti reklamlarının ilk hedef noktası, marihuanadır.

yaygınlaştığında, nispeten hafif bir değişiklik yaşandı. Daha sonra ikinci değişiklik geldi. Bu kez sanki daha bir etkindi: uyuşturucuya karşı açılan savaşta, *casus belli* (savaş nedeni) rolündeydi.

⁞⁞

Kısa süren yetiştiricilik kariyerimden bu yana geçen günlerde, marihuananın hikâyesi dramatik şekilde bir kez daha değişti; bu sefer değişen bitkinin kendisiydi. Kenevirin doğa tarihi yazıldığında, en önemli bölümlerden biri Amerika'daki uyuşturucu savaşı olacaktır; kenevirin Afrikalı köleler tarafından Amerika kıtalarına tanıtılışı, ya da eski İskitler'in kendir otunun içilebildiğini keşfedişi kadar önemli*. Çünkü günümüzde marihuananın yasaklanması, bitkinin hem genetiğinde, hem de kültüründe doğrudan doğruya bir devrime yol açtı. Bu durum, uyuşturucu savaşının görece zengin ironilerinden biridir; marihuanaya karşı güçlü, yeni bir tabunun yaratılışı, doğrudan doğruya daha güçlü yeni bir bitkinin ortaya çıkmasını sağladı.

Marihuananın yakın zamandaki doğa tarihini kaleme almak, toplumsal tarihini yazmaktan çok daha zordur; çünkü büyük bir kısmı yeraltında, gözlerden uzak gerçekleşti –bu bitkinin dört bir yana dağılmış Johnny Appleseed'leri, anonim kalmayı tercih ediyor. Fakat birkaç yıl önce, benim zavallı gayretlerimden bu yana geçen yıllarda, marihuana yetiştiriciliğinin ne kadar geliştiğini ve Amerikan esrarının etkisinin ne denli arttığını öğrenince (bir arkadaşın arkadaşından), söz konusu kişilere ulaşmak istedim. Görüştüğüm kişi vaktiyle bir dizi son model "yetiştirme odası"nın tasarlanıp monte edilmesine yardımcı olmuştu. Bir akşam işi üzerine anlattıklarını dinledim; sodyum ve metal halojenür ışıkların göreceli faydalarını, kilovat başına dikilmesi gereken en uygun klon sayısını ve *indica* ile *sativa*'ları

* Bildiğimiz şekliyle tütün içmek, Kolomb'un Amerika kıtalarından dönerken yanında getirmesine kadar Avrupa'da bilinmiyordu ancak İskitler, İ.Ö. 700 civarlarında benzer bir şey icat etmişti. Herodot'a göre İskitler, kor taşların üzerine yerleştirdikleri kenevir tomurcuklarının dumanını tutması için tasarladıkları küçük çadırlara başlarını sokardı –"ta ki kalkıp dans etmeye ve şarkı söylemeye başlayana kadar."

melezleştirmenin tüm inceliklerini açıkladı. Ve birden fark ettim ki, benim kuşağımın en iyi bahçıvanları bunca yıldır *bunu* yapıyordu: yeraltında keneviri kusursuzlaştırıyorlardı.

⁂

1920'lerde bir yazar için Paris ne idiyse, bir marihuana yetiştiricisi için 1990'ların Amsterdam'ı da odur: ülkelerinde kendilerini dışlanmış hisseden insanların yerleşmeyi seçtiği, huzur içinde meslekleri icra edip, kardeş ruhlardan oluşan bir toplulukla ilişki kurduğu bir yer Amsterdam. Hollanda'da marihuana yetiştirmek tam anlamıyla yasal sayılmaz, ancak birkaç yüz "kafe"nin marihuana satma ruhsatı vardır ve bu dükkânlara mal temin etmek için küçük çapta marihuana yetiştirmek de, resmi makamlarca hoşgörülür. 1980'lerin sonuna doğru, Birleşik Devletler marihuanaya karşı başlattığı mücadelenin şiddetini arttırınca, Amerikan uyuşturucu savaşı mültecileri Amsterdam'a göç etmeye başladı. Yetiştiriciler Amsterdam'a giderken, uzman bilgilerinin yanı sıra, tohumlarını da götürdü. Ve bu göç, Hollandalıların bahçecilik dehası (ki lale çılgınlığına kadar gider) ile birleşince, Amsterdam'ı bir kez daha, bir bitkiye derin ilgi duyanlar için gidilmesi gereken bir yere dönüştürdü.

Marihuananın Amerika'daki yakın tarihini öğrenmek ve bu bahçıvanların, alelacele emekli olmamdan bu yana geçen yıllarda neler yaptığını görmek –tamam tamam, ve denemek– için Amsterdam'a gittim. Kenevir Kupası sırasında oradaydım; her yıl kasım sonu düzenlenen ve sponsorluğunu *High Times* dergisinin üstlendiği bu Kupa, alanın parlak isimlerin boy gösterdiği bir kongre ve hasat panayırı. Amerikalı yetiştiriciler Kupa'ya, bahçıvanlar sezon dışında biraraya geldiğinde ne yapıyorlarsa onu yapmak üzere gelmişlerdi: tohum, hikâye, yeni teknikler değiş-tokuş etmek ve göz bebekleri ile hava atmak. Modern marihuana yetiştiriciliğinin bazı öncü isimleri de oradaydı; onlara meslektaşları olarak yaklaşırsam, tecrübe ve bilgilerini memnuniyetle paylaştıklarını gördüm.

Birkaç gün içinde Amerikalı bahçıvanların, hiçbir profesyonel eğitimden geçmeden, kıyasıya geçen bir uyuşturucu savaşının gölgesinde, "evde yetişen" marihuanayı –üçüncü sınıf domestik marihuana için küçümseyici 1970'ler deyişi– nasıl dünyanın en değer verilen ve en pahalı çiçeğine dönüştürdüklerinin hikâyesini biraraya getirmeye başlamıştım.* Bu başarı hikâyesinde, yaratıcılıklarını ve becerilerini ortaya koyan yetiştiricilerin payı oldukça büyük; ancak yaratıcılığını ve becerisini ortaya koyan kenevirin de katkısı çok. Bitkinin gözünden bakınca, Amerika'daki uyuşturucu savaşı ona, asla yaygın varlık göstermediği Kuzey Amerika'da yetiştirilme alanını genişletme imkanını tanıdı. (Buna kendir otu dahil değil; kenevirin daha farklı, psikoaktif olmayan bir biçimi olan kendir, yasaklardan önce elyafı için büyük ölçüde yetiştiriliyordu.) Kuzey Amerika'da başarıya ulaşmak için kenevirin yapması gereken iki şey vardı. İlki, insanların arzusunu mükemmel bir şekilde tatmin etmekti ki böylece, insanların onu yetiştirmek için olağanüstü risklere girmesini sağlayabilirdi. İkinci yapması gereken ise, son derece acayip, tamamen yapay yeni bir çevreye uyum sağlamasını başaracak doğru gen bileşimini bulmaktı. İşte tüm bunların nasıl gerçekleştiğinin hikâyesi...

⁞

Amerika'da içilen marihuananın çoğu Meksika'da yetişiyordu; ta ki Meksika hükümeti, Birleşik Devletler'in buyruğuyla, 1970'lerin ortasında ekinleri, zararlı bitkileri öldürmek için kullanılan parakuat ile ilaçlamaya başlayana dek. Yine o sıralarda, A.B.D. hükümeti esrar kaçakçılarına göz açtırmamaya başladı. Yurt dışından gelen miktarın azalışı ve Meksika marihuanasına duyulan güvenin sarsılışı, A.B.D. toprakları üzerinde büyük bir pazarın doğmasına yol açtı. Yerel marihuana sanayiinin çabucak ortaya çıkışı, bir anlamda, himayecilik politikasının başarısını temsil eder.

* En yüksek kalite sinsemillanın bir onsu (28,3 gram) 500 dolardan satılır; bu da keneviri Amerika'nın en çok para getiren ekini yapar.

Başlangıçta yerel marihuana, ithal edilen ürüne kıyasla fazlasıyla kalitesizdi. Sorunun bir kısmı, ilk yetiştiricilerin benim düştüğüm hataya düşmüş olmalarından kaynaklanıyordu: tropik topraklarda yetişen esrardan ayıklanmış tohumları ekmişlerdi. Bunlar genellikle, kuzey enlemlerde yaşama uyum sağlayamayan bir ekvator türü olan *Cannabis sativa*'nın tohumları olurdu. *Sativa* dona dayanıklı değildir ve bizzat keşfettiğim üzere, otuzuncu paralelin kuzeyinde çiçek vermez. Bu tohumlarla çalışan yetiştiriciler, California ve Hawaii gibi yerler dışında, kaliteli bir yerel ürün (ve özellikle sinsemilla) almanın oldukça zor olduğunu gördü.

Daha kuzeyde serpilecek ve çiçek verecek cinste bir marihuana aranıyordu; ve 70'lerin sonuna doğru bulundu. Afganistan'da "esrar yolu" üzerinde seyahat eden Amerikalı hippiler, dona dayanıklı, sağlam bir türün tohumlarıyla döndü; *Cannabis indica.* Orta Asya dağlarında, esrar üreticileri tarafından yüzyıllardır yetiştirilen bu tür, bilindik marihuana bitkisine pek benzemez (ilk yetiştiricileri için bariz bir avantaj): boyu bir buçuk metreyi nadiren aşar (en heybetli *sativa*'ların dört buçuk metresiyle mukayese edersek) ve morumsu yeşil yaprakları, *sativa*'nın uzun, narin parmaklarından daha kısa ve yuvarlaktır. *Indica*, beyinde yarattığı etkiler bakımından da son derece güçlü çıktı; gerçi çoğu kişinin görüşü, içiminin daha sert, kafasının da fiziksel yönden *sativa*'ya oranla daha halsiz düşürücü olduğu yönünde. Ancak her şeye rağmen *indica*'nın Amerika'ya girişi, yetiştiriciler açısından olumlu sonuç verdi, çünkü elli eyaletin hepsinde, ilk kez, sinsemilla yetiştirebildiler. Bazı *indica*'lar, Alaska kadar kuzeyde bile çiçek açar.

Başlangıçta *indica*'lar kendi başlarına yetiştirildi. Ancak girişimci yetiştiriciler çok geçmeden şunu keşfetti: Yeni türü, *Cannabis sativa* ile çaprazlamak suretiyle, kuvvetli melezler elde etmek mümkündü; ki bunlar, her iki bitkinin en arzu edilen özelliklerini birleştiren, istenmeyen yanlarını da bastıran melezlerdi. Örneğin, en iyi ekvator *sativa*'larının yumuşak tadı ve "berrak kafası", bir *indica*'nın çok daha üstün etkisi ve dayanıklılığı ile birleştirilebilir. Sonuç, Amsterdam'da

tanıştığım marihuana botanikçisi Robert Connell Clarke'ın deyişiyle, kenevir genetiğinde "büyük devrim"di.*

1980 civarında yetiştiricilerin uyguladığı yenilikçi yöntemler (ki çoğu, California ile kuzeybatı Pasifik bölgesinde çalışan amatörler tarafından geliştirildi), modern Amerikan marihuana bitkisinin doğmasını sağladı. Bu dönemde geliştirilen *sativa* x *indica* melezleri (Northern Lights, Skunk #1, Big Bud ve California Orange), günümüzün modern marihuana yetiştiriciliğinde bile halen ölçüt olarak alınır; sonradan gelen yetiştiricilerin çoğu, ana genetik hatlar olarak bu melezleri kullanmıştır. Amerikan kenevirinin genetik yapısına bugünlerde dünyanın en iyisi gözüyle bakılıyor. Bu melezler, Hollanda'da tanıştığım Amerikalı yetiştiricilerin de gururla işaret ettiği üzere, Hollanda'nın her geçen gün büyüyen kenevir tohumu ticaretinin temelini oluşturuyor. Ancak Hollandalılar bu ırkları korumasaydı ve yaymasaydı, Amerikalı yetiştiricilerin ortaya koyduğu bu çok önemli genetik çalışma, uyuşturucu savaşının rüzgârında çoktan yitip giderdi.

⁞

1980'li yılların başına kadar Amerika'da yetiştirilen marihuananın neredeyse tümü açık havada büyüyordu: California'daki Humboldt İlçesi'nin tepelerinde, Amerika'nın çiftçiliğe uygun orta kuşağı boyunca yer alan mısır tarlalarında (kenevir ve mısır benzer koşullar altında serpilir), hemen hemen her yerdeki arka bahçelerde –üstelik tahmin edilen miktarın çok daha fazlası yetiştiriliyordu. 1982'de Reagan yönetimi, devlet tarafından el konulan marihuana miktarının,

* Marihuananın genetik devrimi, bahçıvanlık dünyasında daha önce yaşanan bir dönüm noktasını akla getiriyor: 1789'da Avrupa'ya giriş yapan Çin gülü (*R. chinensis*), bir mevsimde bir kereden fazla çiçek açan güllerin Avrupa'da ilk kez yetiştirilebilmesini sağladı. Bu durum da sonunda, sürekli çiçek açan melez çay gülünün geliştirilmesine yol açtı. Hem gül hem marihuana için, insanoğlunun mobilitesi ile arzularının biraraya gelişi –ağustosta yeniden açacak bir güle, kuzeyde yetişebilen bir sinsemilla'ya karşı hissedilen arzu– bir bitkinin binlerce yıl önce birbirinden ayrılan iki farklı evrimsel çizgisinin yeniden birleşmesine yol açtı. Her iki durumda da, dünyanın diğer ucundan getirilen bir dizi bitki geni, önceden hayal bile edilemeyecek yepyeni olasılıklar yarattı.

resmi *toplam* Amerikan mahsulünün ancak üçte birine denk geldiğini keşfedince, düş kırıklığına uğradı. Bundan kısa süre sonra da yönetim, yerel marihuana sanayiini yok etmek için –yerel emniyet güçlerinin yanı sıra, ilk kez, silahlı kuvvetlerin de yardımını alarak– ülke çapında hayli iddialı bir program başlattı.

Hükümetin kampanyası marihuana çiftliklerini tamamen yok etmeyi başaramasa da, hem bitkiyi, hem de yetiştiricileri yeni şartlara uyum sağlamaya zorlayarak oyunun kurallarını değiştirdi. Indiana'dan bir yetiştirici durumu şu şekilde dile getirdi: "Hükümet hepimizi içeri tıktı." Ve orada, alev alev yanan metal halojenür ışıklar altında, *Cannabis sativa* x *indica* adeta kusursuzlaştı.

Kapalı mekânlarda çalışan ilk bahçıvanların temelde yapmaya çalıştığı, açık hava koşullarını ve uygulamalarını içeri taşımaktı; doğayı taklit etmek üzere tasarlanmış bir ışık ve besin kürüyle, mümkün olan en büyük boyutta bitkiler yetiştirmişlerdi. Ancak yetiştiriciler çok geçmeden doğanın, yardım bir yana, bu bitkiyi bastırdığını, gerçek potansiyalini frenlediğini keşfetti. Bitkinin genetik yapısı ile kontrol altında tuttukları beş ana çevresel faktörü –su, besin, ışık, karbondioksit düzeyleri ve ısı– sağduyu ile yönlendirerek, marihuana bitkisinin, bu hayret verici derecede yardımsever otun, harikalar yaratmasının sağlanabileceğini gördüler.

Kenevirin kapalı mekân koşullarına uyum sağlaması için gereken melezleştirme çalışmalarının büyük bölümü, 1980'li yılların başında kuzeybatı Pasifik bölgesinde çalışan amatör yetiştiriciler tarafından gerçekleştirildi. Yüksek oranda *indica* geni taşıyan kültürlerin kapalı mekânda çok daha iyi performans gösterdiği görüldü. Bu kültürler çoğaltıldı. Ve küçük boyutlarda oluşları, yüksek verimleri, erken çiçeklenmeleri ve artmış güçlerinden dolayı tercih edildiler. Kimse bu bitkinin neler yapabileceğini bilmiyordu fakat o onyılın sonunda, ancak diz boyuna ulaşan cüce bitkilerde, yumruk kadar büyük çiçekler açmış *sativa* x *indica* melezleri vardı. Bu dönemde kenevirin genetiği öylesine ilerledi ki, marihuananın ana psikoaktif bileşimi olan THC konsantrasyonları yüzde 15'e kadar yükselen sinsemilla'lar bulmak,

sıra dışı sayılmaz oldu. (Marihuana yetiştiricilerinin engellenmesinden önce, sıradan marihuanalardaki THC düzeyleri, DEA'ya bağlı olarak, yüzde 2 ile 3 arasındaydı; sinsemilla'da ise yüzde 5 ile 8 arasında.) Bugün yüzde 20'nin üstünde THC düzeylerine rastlanıyor.

Bitki, hayli garip yeni çevresine, kimsenin umnmayacağı derecede başarıyla uyum sağlamıştı. Kenevir, onun için felaket sayılacak uyuşturucu savaşını, alanını genişletmekte kullandığı büyük bir fırsata dönüştürdü; ki bitki dünyasının geri kalanının büyük bir bölümü için, küresel ısınma da böyle olacak. Bir bitki asitli toprakta nasıl serpilirse, kenevir de tabusu üzerinde işte öyle serpilmiştir.

⁝

Genetikteki ilerlemelerin yanı sıra, teknikte de hızlı gelişmeler yaşandı. Bir yetiştiricinin söylediği gibi, "Kapalı mekânda bahçıvan, Tabiat Ana'nın kendisidir; ama ondan daha iyidir." Yetiştiriciler bitkilere kaldırabileceği miktarda –ki muazzam miktarlar olduğu ortaya çıktı– besin, karbondioksit ve ışık sağlayarak fotosentezi hızlandırabileceklerini keşfedince (sonuçta kenevir bir ottur), büyüme oranları ve hasat miktarları 1980'ler boyunca ciddi derecede arttı. Bahçıvanlar bitkilerinin günde yirmi dört saat, yüz binlerce lümen –kör edici miktarda– ışık emebileceğini gördü. Daha sonra, ışık kürlerini aniden günde on iki saate indirerek (ve metal halojenürden, frekansı sonbahar güneşini daha iyi taklit eden sodyum ışıklara geçerek) bitkileri şoka uğratıp, daha sekiz haftalık olmadan çiçeklenmesini sağlayabildiler. Bir kapalı mekân yetiştiricisi, doğru donanımla bitkileri için bir ütopya yaratabilir; yani doğada bulunan tüm yaşam alanlarından daha mükemmel bir suni yaşam alanı. Ve otları da mutluluktan coşup, serpildikçe serpilir.

Tüm bu özen ve ihtimas erkek bitkilere gösterilirse boşa gider; çünkü sinsemilla üretimi söz konusu olduğunda erkek bitkiler işe yaramazın da ötesindedir. Dişi bir marihuana bitkisi, tozlanmadığı sürece yeni kaliksler üretecek, çiçeğinin boyuna sürekli eklemeler ya-

pacaktır. Cinsel açıdan büyük hüsran yaşayan dişi bitki, bir yandan da THC'den yana zengin, büyük miktarlarda reçine üretir. Ancak tüm bu süreç, bitkinin çiçeklerine sadece birkaç tane bile çiçek tozunun değmesiyle aniden durur: tomurcuk ve reçine üretimi paydos eder, bitki tohum üretmeye başlar –böylece sinsemilla mahvolur.

Bitkilerini tohumdan büyüten yetiştiriciler, cinsiyetleri belli olur olmaz erkek bitkileri ayırıp temizler. Ancak olgunlaşana kadar bitkilerin cinsiyetleri belli değildir; bu nedenle de erkek bitki yetiştirmek, hem zaman, hem de yer kaybıdır. Çözümü ise tohum yerine bitki klonları dikmektir –dişi olduğu bilinen "anaç"lardan alınan çelikler. Söz konusu uygulama, bu şanslı dişiler açısından evrimsel bir lütufdur: cinsel üremede olacakların aksine, genleri, başka genlerle karışıp seyrelmeksizin çoğalıyor. (Klonlamanın türler açısından bir nimet olup olmadığı –elmanın hikâyesinin de işaret ettiği gibi– henüz netlik kazanmadı.) Bu klonlar genetik olarak birbirinin tıpatıp eşi olduğu için, dişi olmaları garantiye alınmıştır. Ayrıca biyolojik olarak en baştan olgundurlar; yani, on ya da on beş santimetrelik bir bitki bile, çiçek vermeye zorlanabilir.

1987'ye gelindiğinde, her türlü bilgi ve teknoloji biraraya toplandı ve böylece, Yeşillik Denizi olarak bilinen, kapalı alanlara yönelik son model bir sistem oluşturuldu: yüksek yoğunluklu ışık altına sık aralıklarla yerleştirilmiş, genetik olarak birbirinin tıpatıp aynı, klonlardan yetişmiş düzinelerce bitki. Bilardo masasından büyük olmayan bir alanda, bin vatlık bir çift ışık altında yetiştirilen yüz klonluk bir Yeşillik Denizi bahçesi, iki ayda yaklaşık 1 kilo 360 gram sinsemilla üretir.

⁞

Amsterdam'dan ayrılmadan önce modern bir marihuana bahçesini ziyaret etmek istedim. Arkadaşlık ettiğim Amerikalı bir yetiştirici, son gecemde bana bahçesini göstermeyi kabul etti. Günlerdir kendimi davet ettirmek için uğraşıyordum. Ve onun da ikilemde kaldığını

görebiliyordum; yasadışı işlerle uğraşan bir kişinin profesyonel ketumiyeti ile bir bahçıvanın bastırılamaz gösteriş merakı arasında gidip geliyordu. Sonunda bahçıvan yanı baskın çıktı.

Bahçe, Amsterdam'ın yarım saat kuzeyinde yer alan, daha çok işçi sınıfından insanların yaşadığı bir banliyödeydi. Trende bana burayı, bir şeker fabrikası, bir fırın ve bir de kimyasal tesis bulunduğu için seçtiğini söyledi. Marihuana bitkileri ve özellikle de *indica*'lar, kuvvetli ve buruk bir koku yayar; bitkilerinin gammaz kokusunu örtsün diye bu üç komşunun üreteceği koku kakofonisine bel bağlamıştı.

Bahçıvan, evine geldiğimizde beni üst kata çıkardı. Karanlık, dar, tıkış tıkış bir koridorun sonundaki sıkıca kapatılmış kapıyı iterek açtı. Önce beyaz, bembeyaz bir ışık patlaması, sonra da yumruk yemiş hissi uyandıracak derecede güçlü bir koku yüzüme çarptı. Terle karışık, bitkisel, kükürtlü bir koku; Amazonlarda bir soyunma odası olsaydı, ancak böyle olurdu.

Gözlerim ışığa alıştıktan sonra, gömme dolap büyüklüğünde penceresiz bir hücreye girdim; ağzına kadar elektrik donanımı ile dolu, kablolar ile plastik tüplerin yılan gibi sardığı, dünyadan tamamen tecrit bir yer. Odanın yarısından fazlasını Yeşillik Denizi kaplıyordu: suni bir meltemde nazik nazik dalgalanan, koyu renkli tırtıklı dallar ormanının altında kaybolmuş, yarım metrekareden biraz büyük bir masa. Burada belki yüz adet klon vardı. Boyları otuz santimi bile bulmuyordu, ancak şimdiden kalın bir parmak şeklinde kıllı kaliksler çıkartmışlardı –havaya karışmış olabilecek tek tük çiçek tozunun hesabını yapıyorlardı ancak bu söz konusu değildi. Dar plastik borulardan oluşan bir şebeke bitkileri suluyordu; bir C02 deposu soludukları havayı tatlılaştırıyordu; seramik bir ısıtıcı geceleri köklerini ısıtıyordu ve dört adet 600 vatlık sodyum armatür de onları on iki saat boyunca parlak bir ışıkla yıkıyordu. Diğer on iki saatte ise, karanlıkta bekliyorlardı. Bahçıvan ciddiyetle, en kısa süreli ışığın bile bütün bir hasadı mahvedebileceğini söyledi.

Bu bahçede güzellik yoktu. Eğer bir gün yasalar değişirse, kimse keneviri çiçeklerinin –kıllı, ter kokulu, kepekli kümeler– güzelliği

uğruna yetiştirmeyecek. Bu totaliter seranın garip bir yanı vardı; dip dibe büyüyen, genetik açıdan birbirinin aynı bitkilerden oluşan katı bir monokültürdü bu –görünürde Dionysos'a adanmış bir bahçede son derece şiddetli, Apollon'ca bir kontrol.

Ancak bu klostrofobik hücrede, bir bahçıvanın hayran kalacağı pek çok şey vardı. Bu kadar hevesli görünen bitkilere daha önce hiç rastlamamıştım; üstelik doğallıktan tamamen uzak, hatta sapkın bir şekilde büyümeye zorlandıkları halde: aşırı üretilmiş, aşırı beslenmiş, aşırı uyarılmış, hızlandırılmış ve cüceleştirilmiş –üstelik tüm bunlar aynı anda yapılmış. Marihuana bitkileri, CO_2'yi emip yutarken, gübreleri obur obur yerken, suyu höpürdete höpürdete içerken ve sıcaklıkları ve parlaklıkları yüzünden gözlerimi çevirmek zorunda kaldığım ampullere kendilerini iştahla sunarken, "Memnun etmekten mutluyuz!" der gibiydiler. Bugüne kadar pek az bitkinin maruz kaldığı tarzda bir teşvik gören bu yüz adet hevesli, şeytani cüce, daha yaz bitmeden bir buçuk kilo kurumuş tomurcuk vererek bahçıvanlarını memnun edecekti –13 bin dolar değerinde çiçek.

Tüm bunlar çılgınlığın da ötesindeydi. Çok geçmeden kibarca müsaade isteyebileceğim anı kollamaya başladım; normal bir nefes alabilmek için dakikaları sayıyordum. Trenle Amsterdam'a dönerken bu kendine özgü çılgınlığın ardında yatan mantığı bulmaya çalıştım. Yörenin geçmişinde bir çiçeğe en az bu derecede bağlanıldığı kötü bir örnek vardı halihazırda. Bu şehri kısa süreliğine yoldan çıkaran lale çılgınlığı sırasında –ki çiçekçiler tarihte en son bu çılgınlık sırasında büyük servetler karşılığı ticaret yapmıştır– bahçıvanlar, benzer bir saplantıyla çaba harcamış, kıymetli bitkilerine hırsız alarmları takmış, çiçeklerinin sayısını arttırmak için ayna kullanmış ve iyice küçülen dünyalarının hummalı bir rüyaya dönüştüğünü bir türlü fark edememişti.

Bugün de, o zamanki hummalı rüyanın aynısının yaşandığı iddia edilebilir. Gerçekten de, hem on yedinci yüzyıl lalesinin, hem de yirmi birinci yüzyıl marihuanasının arkasında servet hayalleri yatıyor. Ancak lale olayında çılgınlığı kamçılayan *tek şey* servetti; halbuki

bu diğer, görece çirkin çiçekler için durum böyle değil. (Reçineye bulanmış tomurcuklar gösterişsizdir, dışkıya benzer.) Lale çılgınlığının kaynağında insanların egzotik görsel zevklere, güzelliğe yönelik arzuları olabilir; fakat bu durum uzun sürmedi. Diğer durumlarda son derece rasyonel davranan insanları, hayatlarını bir bitkiye göre düzenlemeye iten güzellik arzusu sonunda yerini statüye bıraktı. Tamamen finansal olan spekülasyon bu arzuyu yerinden sökmüş olsa da, kimse gerçek çiçeklerin hayalleriyle –bir sözleşme kağıdının üzerindeki sözcüklerle– yer değiştirdiğini fark etmedi.

Marihuana bahçesindeki çılgınlık, başka türden bir çılgınlık. O da parayla bolca sulanıyor; ancak marihuananın insanların zevk arzusuna saldığı kök, çok daha derinlerde –bu çiçeklerden üretilen kimyasal maddeler insan bilincine her ne yapıyorsa, işte orada. Olağanüstü güçlü bir arzu olmalı bu –tutkunun kendisi ve çiçeğin talep ettiği fiyat bunu kanıtlıyor; ve tabusunun kuvveti de. Ancak ben, kendi payıma, o arzuya ilişkin hiçbir şeyi gerçekten anlamadığını fark ettim. Peki öyleyse, bu bitkiler hangi bilgiyi sunuyor ve bu bilgi neden bunca gayretle yasaklanıyor?

⁝

Eskimoların oluşturduğu yegâne istisna dışında, Yeryüzü üzerinde bilinçlerinde değişiklik yaratması için psikoaktif bitki kullanmayan tek bir halk yok. Herhalde hiç de olmadı. Eskimolara gelince... Onların istisnası da sadece kuralı kanıtlıyor: Eskimolar tarihleri boyunca psikoaktif bitki kullanmadı, çünkü bu bitkiler Arktik kuşakta yetişmez. (Beyaz adamdan fermente tahılların ne olduğu öğrenir öğrenmez Eskimolar da, bilinç değiştiriciler arasına katıldı.) Bu olgu, insanın bilinç deneyimini değiştirme arzusunun evrensel olabileceğini düşündürüyor.

Üstelik bu arzu yetişkinlerle de sınırlı değil. Bilinç değiştirmeyi "temel bir insani etkinlik" olarak ele alan iki değerli kitabın yazarı Andrew Weil, küçük çocukların bile değişmiş farkındalık halleri

aradığına işaret ediyor. Başları şiddetle dönene kadar oldukları yerde döner (böylece görsel halüsinasyonlar yaratırlar), bile bile hızlı ve derin nefesler alır, bayılma noktasına gelene kadar birbirlerinin boğazını sıkar, bulabildikleri her türlü buharı solur ve her gün işlenmiş şekerin sağladığı enerji patlamasını ararlar.

Çocukluk döneminden bu örneklerin de önerdiği gibi, farklı bilinç hallerine erişmenin tek yolu uyuşturucu kullanmak değildir. Meditasyon, oruç, egzersiz, lunaparklardaki araçlara binmek, korku filmleri, aşırı sporlar, duyusal yoksunluk ya da uykusuzluk, şarkı söylemek, müzik, baharatlı yemek yemek ve her türde aşırı risk almak, akli deneyimimizin dokusunu şu ya da bu derecede değiştirme gücüne sahiptir. Belki de sonunda şunu keşfedeceğiz: psikoaktif bitkilerin beyne yaptıkları ile bu diğer etkinliklerin tesirleri, biyokimyasal düzeyde hayli benzeşiyor.

Bilinçlerini değiştirme arzularını tatmin etmek üzere kullandıkları bitkiler söz konusu olduğunda, insan kültürleri büyük farklılıklar gösterir. Ancak –Eskimolar hariç– tüm kültürler, böylesi tek bir bitkiyi onaylayıp, benzer özellik gösteren diğer bitkileri büyük bir gayretle yasaklamıştır. Sanki tabu, ayartmanın yanı sıra geliyor. Parlak çizgiyi hangi nedenlerle *orada* değil de, *burada* çizdikleri, ancak o kültürün içinden gelen bireylere anlam ifade eder; çünkü söz konusu nedenlerin kökleri, o kültürün değerlerine ve geleneklerine uzanır. Fakat kültürlerin tek bir bitkiyi destekleyip bir başkasını yasaklama nedenleri, gerek zaman gerekse mekânda dikkat çekecek derecede akışkandır; bir kültürde her derde deva olan, çoğu kez bir başkasının panapatojenidir (her tür kötülüğün kökeni). Alkolün, Hıristiyan Batı'da oynadığı geleneksel role kıyasla Müslüman Doğu'da oynadığı rolü düşünün. Üstelik, bir kültürün her derde devası, zamanla aynı kültürün panapatojeni olarak da değişim gösterebilir; on dokuz ve yirminci yüzyıllar arasında Batı'da afyon türevi ilaçlarda olduğu gibi.*

* Batı'da Sanayi Devrimi'nden önce tütün ve kahve içmek tabuydu. Alman tarihçi Wolfgang Schivelbusch, bu iki uyuşturucunun sanayileşme sürecinde, "insan organizmasının zihinsel emeğin üstünlüğüne göre yeniden yapılanması"na yardımcı oldukları için toplumsal düzeyde kabul gördüğünü öneriyor.

Söz konusu değişimleri tarihçiler bilim adamlarından çok daha iyi açıklayacaktır çünkü bu değişimlere yol açan faktörler, söz konusu moleküllerin doğal yapılarından çok, kültürlerin onlara atfettiği güçler ve bu kültürlerin değişen ihtiyaçlarıyla ilişkilidir. Amerikan kültüründe kenevir, çeşitli dönemlerde şiddeti (1930'lar), çeşitli dönemlerde uyuşukluğu (bugün) besledi: aynı molekül, zıt etki. Belli bitkileri desteklerken diğerlerini yasaklamak, kültürlerin kendilerini tanımlamasının, ya da bireyler arası bağları pekiştirmenin bir yolu olabilir. İnsanların duygu ve düşüncelerini değiştirme gücüne sahip bir bitki gibi sihirli bir şeyin, hem fetişlere hem de tabulara esin kaynağı oluşu, hiç de şaşırtıcı değil.

⁞

Şunu anlayabilmek daha güç: hemen hemen insanlığın tümü ile gözardı edilemeyecek sayıda hayvan, herşeyden önce, neden böyle bir arzuyu hissetmek durumunda olsun. Psikoaktif bitki tüketmenin bir yaratığa evrimsel bakış açısından ne gibi bir yararı olabilir? Muhtemelen hiç. Var olan her şeyin, Darwin'e dayandırılarak iyi bir nedenle öyle olduğunu varsaymak yanlıştır. Bir arzu ya da uygulamanın yaygın ya da evrensel oluşu, ille de evrimsel bir üstünlük sağladığı anlamına gelmez.

Aslında insanların uyuşturucu eğilimi, birbirinden tamamen farklı iki uyumsal davranışın kaza sonucu ortaya çıkan bir yan ürünü olabilir. En azından, *How the Mind Works* (Akıl Nasıl Çalışır)'da Steven Pinker'in önerdiği kuram bu. Pinker, evrimin insan beynine (önceden) birbiriyle ilgisi olmayan iki yeti bahşettiğine işaret ediyor: üstün sorun çözme yeteneği ve dahili bir kimyasal ödüller sistemi. Şöyle ki; insan özellikle faydalı ya da kahramanca bir şey yaptığında beyni kimyasal maddelerle yıkanır –bu kimyasallar kendisini iyi hissetmesine yol açar. Bu yetilerden ilkinin önüne diğerini mesele olarak koyarsanız, bitkileri kullanarak beyninin ödül sistemini nasıl kandıracağını çözmüş bir yaratıkla karşı karşıya kalırsınız.

Fakat böyle yapmak, bizim adımıza iyi bir şey değildir. Hayvanların sarhoş olma eğilimleri konusunda uzman olan Ronald Siegel, bitkilerle kafayı bulan hayvanların kazalara daha bir yatkın, yırtıcılara karşı daha bir korumasız, yavrularıyla ilgilenme ihtimallerinin daha düşük olduğunu göstermiştir. Sarhoşluk tehlikelidir. Bu durum esrarı daha da derinleştiriyor. Bunca riske rağmen, bilinci değiştirme arzusu neden hâlâ bu kadar güçlü? Ya da, başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, bu arzu neden Darwinci rekabetin bir kazazedesi olarak tükenip gitmemiş: en ayık olanın hayatta kalması?

Eski Yunanlılar, sarhoş edici maddelere (ve hayatın pek çok diğer esrarına) ilişkin çoğu "ya/ya da" sorusuna verilecek yanıtın "İkisi de" olduğunu anlamıştı. Dionysos'un şarabı hem bir beladır, hem de bir lütuf. Özenle ve gereken bağlamda kullanılırsa, birçok uyuşturucu bitki onları tüketen yaratıklara avantaj sağlar –insanın beyin kimyasını kurcalamak, gerçekten de çok yararlı olabilir. Birçok psikoaktif bitkinin lütfu olan acıdan kurtulma, en aşikâr örnektir. Kahve, koka ve khat gibi bitkisel uyarıcılar, insanın dikkatini bir noktaya toplamasına ve çalışmasına yardımcı olur. Amazon kabileleri, avlanmalarına yardımcı olsun diye, dayanıklılıklarını, görüş kabiliyetlerini ve kuvvetlerini arttıran belli uyuşturucuları alır. Baskılayıcı direncin önünü açan, cinsel dürtüyü hızlandıran, saldırganlığı bastıran ya da ateşleyen ve toplumsal hayatın sorunlarını çözen psikoaktif bitkiler de vardır. Diğerleri de stresi azaltır, insanların uyumasına ya da uyanık kalmasına yardımcı olur ve onların ıstırap ya da can sıkıntısına karşı koymalarına meydan verir. Tüm bu bitkiler, en azından potansiyel olarak, zihinsel araçlardır; onları uygun şekilde nasıl kullanacağını bilen insanlar, gündelik hayatla daha iyi başa çıkabilir.

⁝

Ancak bunlar görece kolay vakalardır; gündelik hayatı yeniden yazmadan, sadece nesrini değiştiren türden bitkiler. Bu bitkilerin etkilerini tanımlamak için "saydam" terimi kullanılır; bilinç üzerinde-

ki etkileri, insanın gününü tamamlama ve yükümlülüklerini yerine getirme yeteneğine müdahale etmeyecek düzeyde olarak algılanan uyuşturucular-dır bunlar. Bizim kültürümüzde kahve, çay ve tütün, diğer kültürlerde de koka ve khat gibi uyuşturucular, kullanıcının mekân-zaman koordinatlarına dokunmaz. Peki ya daha güçlü bitkiler; kullanıcılarının mekân ve zaman deneyimini, onları gündelik hayatın dışına, hatta kendilerinin dışına çıkartacak kadar *değiştiren*, daha güçlü bitkiler?

Kültürler bu bitkilere, haklı olarak, daha bir ihtiyatla yaklaşır: çünkü toplumsal düzenin sorunsuz bir şekilde işleyişini tehdit ederler. En karmaşık, modern ve dünyevi toplumların böylesi bitkileri yasaklamayı uygun görmesi, işte bu yüzden olabilir. Bu bitkileri onaylayan kültürler bile, güçlerini kontrol ve disiplin altına almanın bir yolu olarak, onları dikkatle hazırlanmış kurallar ve ritüeller içinde saklar. Peki, bu güçler nedir? Bu güçleri, sadece tüm toplumlarda rastlanan maceracı ruhlu bireylere değil de, bazen toplumların tamamına layık gören nedir? Çünkü birçok kültür, bu bitkileri kutsal saymıştır.

⁝

Dünya dinlerinin doğa tarihi henüz yazılmadı. Ancak böyle bir kitabın hangi öyküleri anlatacağına dair az buçuk fikrimiz var. Bu kitap başka her şeyin yanı sıra bizi madde-ruh ilişkisi üzerine yeniden düşünmeye zorlardı –özellikle de madde olarak bitki ile insanoğlunun ruhsallığı üzerine. Çünkü şunu dile getirecekti: dünya dinlerinden birkaçının ortaya çıkış sürecinde seçkin bir grup psikoaktif bitki ile mantar rol alıyor (aralarında peyote kaktüsü, *Amanita muscaria* ve psilosibin mantarlar, çavdar mantarı, fermente üzüm, ayahuasca ve kenevir de var). Dünyanın bilinen ilk dinlerinden biri, Orta Asya'da yaşayan eski Hint-Avrupalılar'ın dini olan Soma kültüydü; kutsal metni Rig Veda'ya göre Soma, tanrının güçlerine sahip sarhoş edici bir maddeydi. İnsanlar, ilahî bilgiye giden yol olarak, uyuşturucunun kendisine tapıyordu –ki günümüzde etnobotanikçiler, söz konusu

maddenin "fly agaric (uçuran mantar)" da denen *Amanita muscario* olduğunu düşünüyor.

Buna benzer bir süreç, antik dünyanın dört bir yanında defalarca tekrarlandı. İnsanlar teker teker ve gruplar halinde, bitkilerin gücünü denemeyi –şimdi ve buranın ötesine geçip, başka bir yerlere gitmeyi– sürdürdü. Bu kişiler, bir takım bitki veya mantarların (etnobotanikçiler onlara, "içsel kutsallık" anlamına gelen "entojenler" diyor) başka bir dünyanın kapısını araladığını keşfetti. Bu yolculuklardan dönerken yanlarında getirdikleri imge ve kelimeler –ölüler ile doğmamışların ruhlarına ziyaretler, öteki dünyadan manzaralar, hayatla ilgili sorulara yanıtlar– öylesine güçlüydü ki, insanı ruhlar dünyasının varlığına inanmak zorunda bırakıyor, hatta kimi zaman da yeni dinlere temel oluşturuyorlardı. Tabii ki dinsel esrimeye yol açan tek yöntem bitkisel uyuşturucular değildir; oruç, meditasyon ve hipnotik transla da benzer sonuçlar elde edilebilir. Ancak bu teknikler daha çok, ilk kez entojenler tarafından ateşlenen bir ruhsal araziyi keşifte kullanılmıştı.

Dinlerin doğa tarihi bize şunu gösterirdi: insanın ilahî olana dair deneyimleri, psikoaktif bitki ve mantarlara derin kökler salmıştır. (Karl Marx, dine insanların afyonu dediğinde, meseleyi tersten almış olabilir.) Bu durum kimsenin dini inancını azaltmaz; tersine, bazı dindar kişiler belirli bitkilerin ruhsal bilgileri çağırdığına inanırdı –kim bu inancın yanlış olduğunu söyleyebilir ki? Psikoaktif bitkiler, madde ile ruh –ya da sözlüğü güncelleme adına– kimya ile bilinç dünyaları arasına kurulmuş köprülerdir.

⁝

Bir bitki için ne hüner; insan bilincine böylesi gizemli etkileri olacak bir kimyasal madde üretmek... Ki böylelikle bitkinin kendisi dini bir sembole dönüşmüş –insanoğlunun onunla tapınırcasına ilgilenmesine ve onu yaymasına layık olmuş.

Hint-Avrupalılar arasında *Amanita muscaria*'nın, Amerikan Kı-

zılderilileri arasında peyotenin, Hindular, İskitler ve Traklar arasında kenevirin, Eski Yunanlılar* ile ilk Hıristiyanlar arasında şarabın kaderi, işte bu oldu.

İnsanoğlunun güzelliğe ve tatlılığa karşı hissettiği arzular, bu arzuları tatmin edebilen bitkilere yeni bir hayatta kalma stratejisi sundu. İnsanoğlunun açlık derecesine varan bilinç sınırlarını aşma isteği de, aynı şekilde, bir başka bitki grubuna yeni fırsatlar yarattı. Hiçbir entojenik bitki ya da mantar, sırf insanlara hayali görüntülerle esin versin diye molekül üretmeye girişmedi –zararlılarla mücadele, onlar adına daha akla yatkın bir amaç. Ancak ne zaman insanlar bu moleküllerin onlar için neler yapabildiğini –bitki açısından istemeden de olsa, böylesi bir sihir– keşfetti, işte o zaman bitkiler de birdenbire, refaha ermelerini sağlayacak muhteşem yepyeni bir yönteme sahip oldu. O andan itibaren en güçlü sihre sahip olan bitkilerin yaptığı da, işte tam olarak budur.

⁞

Sıradan deneyimleri aşma arzumuz kendisini sadece dinde değil, başka faaliyetlerde de ifade eder; bunlar da muhtemelen psikoaktif bitkilerden itiraf etmek istemeyeceğimiz derecede etkilenmiştir. Kim bilir, belki de dinler doğa tarihimiz ile aynı rafta duracak bir edebiyat ile felsefe ya da keşifler ile icatlar doğa tarihine de ihtiyacımız olabilir. Ya da belki ihtiyacımız olan sadece tek bir cilttir: hayal gücünün doğa tarihi.

O ciltte, "afyon çiçeği ile kenevirin romantik hayal gücündeki yeri" konusuna ayrılmış bir bölüm bulabileceğimize kesin gözüyle bakabiliriz. Birçok İngiliz romantik şairin afyon kullandığı malum; bazı Fransız romantiklerin, Napolyon'un birlikleriyle Mısır'dan gelen esrarı gelir gelmez denediğini de biliyoruz. Ancak tam olarak bi-

* Tesirini tarif edişlerinden yola çıkarsak, Eski Yunanlılar belki de şaraplarını çeşitli psikoaktif şifalı otlarla pekiştiriyordu; ergot ile *Amanita muscaria*'yı dini amaçlarla kullandıklarını düşünmek için nedenler var.

lemediğimiz şu: bu psikoaktif bitkilerin, romantizm adını verdiğimiz (ki, insani duyarlılık bakımından bir devrimdir) akımdaki rolü ne idi? Edebiyat eleştirmeni David Lenson'a göre, can alıcı bir roldü bu. Lenson, Samuel Taylor Coleridge'in hayal gücü kavramının, afyonun neden olduğu bilinç değişikliğine bağlanmaksızın anlaşılamayacağı iddiasında. Coleridge hayal gücünün, "yeniden yaratmak için eriyen, dağılan ve yayılan" zihinsel bir yeti olduğu düşüncesindeydi; ki bu fikrin Batı kültüründeki yankıları henüz dinmemiştir.

"Bu 'ikincil ya da bilinçdışı' hayal gücü kavramı, 1815'ten Saygon'un düşüşüne kadar Batı'da süren sanatsal yaratıcılığın bir modelini oluşturur" diye yazıyor Lenson. "Keats'in 'yorgunluk, ateş ve endişe' (sabit, ölü nesneler dünyası) dediği şey de, tam olarak bu 'erime, dağılma ve yayılma'yı doğruluyor; ki bu da (sanatçıyı) kaza, doğaçlama ve bilinçsizlik diyarlarına doğru (hareket ettiren) bir vasıta." Sadece romantik şiir değil, modernizm, sürrealizm, kübizm ve caz da Coleridge'in bilinçdışı hayal gücü fikriyle beslendi –o fikir ise, bir psikoaktif bitki tarafından beslendi. "Eleştirmenler bu süreci ne kadar masum göstermeye çalıştıysa da," diye yazıyor Lenson, "bazı seçkin şair ve kuramcılarımızın, görünürde hayal gücünden söz ederken, aslında kafayı bulmaktan söz ettiği gerçeğiyle yüzleşmeliyiz."*

İşin ilginç yanı, romantikler ilk başta uyuşturucuların şiirselden ziyade felsefi yeteneklerini güçlendireceğine inanmıştı. Thomas De Quincey'e göre afyon filozofa, "insan doğasının esrarlarını görebilmesi için içsel bir göz ve önsezi" veriyordu. On dokuzuncu yüzyıl Amerikan yazarı Fitz Hugh Ludlow, esrarın etkisi altındayken Antik Çağ'dan bir filozofla karşılaştığını bildirmişti. Tüm bunlar merakımı uyandırıyor: acaba Antik Çağ filozofları da bizzat sihirli bitkilerle karşılaşmış olabilir mi?

Pek çok önemli Klasik Yunan düşünürün (aralarında Platon, Aristoteles, Sokrates, Aiskhylos ve Euripides de var) "Eleusis Gizemleri"ne katıldığını öğrendiğimde, ilk aklıma gelen işte bu oldu.

* Bir diğer edebiyat eleştirmeni Sadie Plant'e göre, Coleridge'in "inançsızlığın askıya alınması" kavramı da yazarın afyon kullanımıyla ilişkili.

Sözde, tahıl tanrıçası Demeter'in onuruna yapılan bir hasat şenliği olan Gizemler, katılanların güçlü bir halüsinojenik iksir tükettiği esrik bir ritüeldi. Reçetenin tam içeriği gizemini koruyor ancak bilginlere göre aktif bileşeni tahminen ergottu –tahıllara bulaşan ve kimyasal yapısı ile etkileri açısından LSD'ye yakından benzeyen bir mantarın (*Claviceps purpurea*) ürettiği alkaloit. Klasik uygarlığın önemli isimleri, bu uyuşturucu iksirin etkisi altında halkla birlikte öylesine gizemli şamanik bir ritüele katılırdı ki, katılanlar bu ritüeli başka bir yerde asla dile getirmemeye yemin ettirilirdi. Bir filozof ya da şairin, böyle bir seyahatten geriye ne getirmiş olabileceğini bilmenin hiçbir yolu yok. Ancak böyle bir deneyimin Platon'un doğaüstü metafiziğine –dünyamızdaki her şeyin hakiki ya da ideal biçiminin duyularımızın erişemeyeceği ikinci bir dünyada bulunduğu inancı– esin vermiş olma ihtimalini sorgulamak, çok mu acayip?

Bazı uyuşturucuların algımızda yarattığı etkilerden biri de, çevremizdeki nesneleri uzaklaştırması ya da yabancılaştırmasıdır; en sıradan şeyleri, ideal görünene kadar estetize ederler. David Lenson'ın *On Drugs (Uyuşturucular Üzerine)*'de yazdığı gibi, kenevirin etkisi altında "her nesne, üyesi olduğu sınıfın en önde gelen temsilcisidir." "Bir bardak, bardağa ilişkin Platon Idea'sına 'benzer'; bir manzara, tabloya benzer; bir hamburger, şimdiye kadar servis edilmiş trilyonlarca hamburgerin en iyisidir, gibi." Psikoaktif bir bitki, örnek oluşturan biçimler dünyasına bir kapı açabilir; ya da öyle görünür. Böyle bir bitki ya da mantarın Platon için bunu yapıp yapmadığını saptamak elbette imkânsız. Hatta bu konuda tahmin yürütmek bile, biraz saygısızlığa giriyor. Ancak Platon'unki kadar öngörülü ve garip bir metafiziğin kaynağını ararken, daha kötüsünü yapmak da mümkün elbette.

⁞⁞

Platon'un bardağı ya da Coleridge'in hayal gücü, İngiliz zoolog Richard Dawkins'in 1976 tarihli kitabı *Gen Bencildir*'de türettiği bir

terimi kullanmak gerekirse, birer "mem"dir; yani basitçe, insanların belleklerinde yer alan kültürel bilgilerdir. Mem, bir melodi ya da bir mecaz kadar küçük, bir felsefe veya dinsel kavram kadar büyük olabilir. Cehennem bir memdir; Pisagor teoremi, *A Hard Day's Night*, tekerlek, *Hamlet*, pragmatizm ve uyum da. Ve elbette mem fikrinin kendisi de. Dawkins'in kuramı, biyolojik evrimde genler neyse, kültürel evrimde de memlerin o olduğu yolunda. (Ancak genlerin aksine, fiziksel bir temelleri yok.) Memler bir kültürün yapı taşları; Darwinyen bir süreç içinde beyinden beyne aktarılıyor, denemeyanılma yoluyla kültürel yeniliklere ve ilerlemelere yol açıyorlar. "Çevreleri"ne en iyi uyum sağlayan memler –yani, akıllarda kalarak insanların en çok işine yarayanlar– hayatta kalma ve tekrarlanma ihtimalinin en yüksek olduğu memlerdir; ki bunlar genelde iyi, doğru ya da güzel sayılır. Herhangi bir an için bir kültüre yakından bakacak olursanız, içinde hepimizin yüzdüğü –ya da daha doğrusu, içimizden yüzen– "mem havuzu"nu göreceksiniz.

Yeni bir mem popüler olursa, kültürel bir değişim meydana gelir. Romantizm, mesela, ya da çift girişli defter tutma; kaos teorisi ya da Pokémon. (Ya da mem fikrinin kendisi, ki bugünlerde sanki daha bir popüler.) Peki yeni memler nereden geliyor? Bazen sanatçıların, bilim adamlarının, reklam metni yazarlarının ya da yeniyetmelerin beyinlerinden "bitmiş halde" fırlıyorlar. Yeni bir memin yaratılış sürecine çoğu kez mutasyon da eşlik eder; tıpkı mutasyonların, doğada yeni ve yararlı genetik özelliklerin çıkmasına fırsat sağlayışı gibi. Memler yeni şekillerde birleştirildikleri zaman ya da onları kullanan biri bir hata yaptığında –eski bir memi yeni bir mem doğuracak şekilde yanlış okuma ya da yanlış yorumlama– mutasyona uğrayabilir. Örneğin, Coleridge'in bilinçdışı hayal gücünün (kendisi halbuki yeni bir mem), başka yeni memler yaratmaya yarayan mükemmel bir araç olduğu ortaya çıkmıştır.

Dawkins'in kuramının, psikoaktif bitkilerin kültür üzerindeki etkilerini düşünmek için mantıklı bir yol önerdiğini fark etmiştim –dinin, müziğin (doğaçlama caz ya da rock müziği düşünün), şiirin,

felsefenin ve görsel sanatların evrimi boyunca, çeşitli kavşaklarda oynadıkları hassas rol. Peki, ya bu bitki toksinleri –aynı radyasyonun genom üzerindeki etkisi gibi– bir tür kültürel mutajen işlevi görüyorsa? Sonuçta bu toksinler, zihinsel yapıları değiştirme gücü olan kimyasal maddelerdir –yeni mecazlar önerirler, nesneleri yeni şekillerde görmemizi sağlarlar ve zaman zaman da, tamamen yeni zihinsel yapılar önerirler. Onları kullanan herkes, aynı zamanda pek çok zihinsel hataya yol açtıklarını da bilir; bu hataların çoğu hiçbir işe yaramaz, hatta durumu daha da kötüleştirirler. Fakat aralarından birkaç tanesi, kaçınılmaz olarak, yeni sezişler ile mecazların başlangıç noktası olacaktır. (Ve, edebiyat kuramcısı Harold Bloom'un "yaratıcı yanlış okuma" fikrini inanılır bulursanız, Batı edebiyatının görece iyi bölümünü oluştururlar.) Moleküllerin kendileri, insan beynine halihazırda yerleşmiş olan mem stokuna yeni bir şey katmaz; radyasyonun yeni genler eklemeyişi gibi. Fakat algı kaymalarına neden olurlar; zihinsel alışkanlıklarımızı kırmamızı sağlarlar. Bunlar da aslında, zihinsel ve kültürel verileri hayal gücüne dayanarak başka bir şeye dönüştürmemizi sağlayan model ve yöntemlerdir; bize miras kalan mimleri mutasyona uğratırlar.

Fikrimin itibarını zedeleme riskini göze alarak da olsa, hakkı doğru yere teslim etmek istiyorum: uyuşturucuların kültürel birer mutajen işlevi görebileceği fikrini psikoaktif bir bitkiye borçluyum –ne kadar payı var, onu bilemem. Bu düşünce, marihuanadan kafayı bulmuş halde *Gen Bencildir*'i okurken aklıma geldi. Değeri ne ise ne, ancak hiç değilse taze bir fikir (üstelik Dawkins'in mem fikrinin bir mutasyonu). Dawkins'i okuduğum akşam biraz esrar içmemiş olsaydım da bu fikir aklıma gelir miydi, o konuda ciddi şüphelerim var. (Aynı şeyi daha önceki Platon yorumum için de söylemek isterdim; ancak korkarım o sırada cin gibi ayıktım.)

Biliyorum, esrar içmekten pek hoşlanmadığımı söyledim. Ancak araştırma araştırmadır; üstelik kenevirle olan ilişkim ben Amsterdam'dayken çok değişti. Marihuananın ne denli iyileştiğine dair o kadar çok şey okumuştum ki, bir kez daha denemem gerektiği

hissine kapıldım. Ve şunu keşfettim; bu esrar beni ne aptallaştırdı, ne de paranoyaklaştırdı.

Aptallaştırmama, kenevir yetiştiriciliğindeki ilerlemelerle açıklanabilir sanırım; ki söz konusu ilerlemeler çok farklı türde zihinsel etkileri olan cinslerin yetiştirilmesini sağladı. Bu durum üst piyasada kenevir erbablarının türemesine yol açtı –sadece tadı ve aroması değil, sarhoşluğunun belirgin psikolojik dokusuna ilişkin olarak da. Kimi cinsler (tipik olarak daha yüksek oranda *indica* geni olanlar) narkotik etki yapar; yani aptallaştırırlar. Bazıları da (genellikle *sativa* geni daha fazla olanlar) zihni açık ve akışkan yapar, bedene de dokunmaz. Tanıştığım bazı yetiştiriciler, esrardan "beyaz yakalı" ya da "mavi yakalı" olarak söz ediyordu. Benim kişisel olarak sempatik bulduğum cinsler uyarıcı olanlardı; ve anlattıklarımdan da anlaşılacağı üzere, düşünmeye yardımcı oluyorlardı.

Paranoyaklaştırmamaya gelince; şunu unutmayın ki, marihuananın hiç çekinmeden, açık açık içilebildiği bir ülkeydeydim. Amerikan uyuşturucu savaşının marihuana deneyimi üzerindeki etkisi asla abartılamaz –ki telkin gücüne açık bir uyuşturucu olduğuna dair kötü bir şöhreti de vardır. Allen Ginsberg, 1966 yılında *Atlantic Monthly*'de marihuananın entelektüel "kullanımları" üzerine yazarken (*işte* haddini aşmış bir konu; bugünlerde belki marihuananın tıbbi kullanımlarından söz edilebilir, ancak *entelektüel*?), marihuananın bazen yol açtığı anksiyete, korku ve paranoya gibi olumsuz duyguların "narkotik maddenin bilinç üzerindeki etkilerine değil, yasanın etkilerine" bağlanabileceğini öne sürmüştü. Araştırmacılar, bir bireyin herhangi bir uyuşturucu deneyimini biçimlendiren can alıcı etkenler olarak "iç ve dış ortam"dan söz eder. Özellikle marihuana, ister hayra ister şerre olsun, ona ilişkin beklentileri neredeyse hiç şaşmadan yerine getirir. Lenson buna "bir numaralı 'aynen öyle'ci," diyor, "her ne olup bitiyorsa, onu destekler; kendisi çok az şey sunar ya da hiç sunmaz." Benim şahsi tecrübeme göre kenevir ruh halini değiştirmeye pek yaramaz, o an içinde bulunduğunuz ruh halini pekiştirir. Rahat bir kafede, aynı şeyi yapan bir düzine başka insanla

birlikte esrar içerken, paranoyakça duygulara kapılmam için hiçbir neden yoktu. Herhalde bu yüzden de kapılmadım.

Andrew Weil, bu etkiyi göz önüne alarak, marihuanaya "aktif plasebo" diyor. Kenevirin "kafa bulmak" dediğimiz zihin halini bizzat yaratmadığını, sadece tetiklediğini ileri sürüyor. Aynı zihinsel durum, uyuşturucunun "fizyolojik gürültüsü" olmadan, meditasyon ya da nefes alma egzersizleri gibi diğer yöntemlerle de tetiklenebiliyor. Weil, "kafayı bulma" durumunu zihnin yarattığı (belki tahrik var, ancak *nevi şahsına münhasır*) bir şey olarak görmeyip, buna bitkinin (ya da THC'nin) neden olduğuna inanmanın (ki gerek uyuşturucu kullananlar, gerekse bu konularda araştırma yapanlar böyle düşünüyor), günümüz maddiyatçı düşünce tarzının yol açtığı bir hata olduğu görüşünde.

İşin gerçeği, genelde hep olduğu üzere, muhtemelen ortalarda bir yerde. Marihuananın psikolojik deneyimi sadece kimyasal koşullarla açıklanamayacak kadar çeşitlidir; kişiden kişiye değişiklik göstermesinin yanı sıra, zaman içinde de farklılaşır. Ancak sadece *bu* bitkinin kimyasının neden olduğu bir şeyler de kesinlikle var; mesela Ginsberg'ün *Atlantic* denemesinde sözünü ettiği Cézanne'ın resimsel boşluğu üzerine yeni anlayışlar, şamanların geri getirdiği dini içgörüler, ve hatta benim mutajen memler hakkındaki dağınık düşüncelerim... Afyon muhtemelen aynı beyinlerde farklı türde düşüncelere yol açardı. Molekül ve zihin arasında bir tür neden-sonuç ilişkisi olduğunu varsayıyoruz; fakat gerçekte ne olduğunu kimse bilmiyor.

Onları kullanan büyücülerin, şamanların ve simyacıların anladığı üzere, psikoaktif bitkiler madde ile ruhun eşiğinde, ikisi arasındaki basit ayrımların artık geçerli olmadığı bir noktada dururlar. Burada bilinçten söz ediyoruz elbette. Bilinç, beynin maddi anlayışının sınır noktasıdır –en azından şimdilik öyle, fakat muhtemelen hep böyle olacak. Marihuana gibi bir bitkinin ilginç yanı, bizi dosdoğru o sınıra götürmesi ve diğer yanda neler olduğuna dair bize öğreteceklerinin oluşu. Kenevirin bilinci keşfetmek adına yararlı bir araç olduğuna inandıkları için Allen Ginsberg gibi şairlere kibarca gülümsemiş ola-

biliriz. Ancak artık anlaşıldığı kadarıyla, haklı olabilirler.

⁝

1960'lı yılların ortasında Raphael Mechoulam adlı İsrailli bir nörobilimci, marihuananın psikoaktif etkilerine neden olan kimyasal bileşimi saptadı: delta-9-tetrahidrokanabinol, ya da THC. Bu molekülün yapısı, daha önce ya da o zamandan bu yana doğada bulunanlara hiç mi hiç benzemiyordu. Bir ilaç olarak kenevirin kadim tarihi yıllar boyu Mechoulam'ın kafasını kurcaladı (1930'larda yasaklanana kadar birçok kültürde her derde deva bir ilaçtı; ağrı, istem dışı kasılmalar, mide bulantısı, glokom, sinir ağrısı, astım, kramp, migren, uykusuzluk ve depresyona iyi gelirdi). Mechoulam sonunda bitkinin aktif bileşenini tecrit etmeye değebileceğine karar verdi. Bu tür bir çalışmayı finanse edecek kaynaklara ulaşmasını sağlayan ise, marihuananın eğlendirici bir uyuşturucu olarak 1960'lı yıllardaki popülerliği ve bu duruma eşlik eden resmi kaygılar oldu. Bununla birlikte kanabinoid üzerine pek çok araştırma daha yapıldı. Sonuçlar biraraya toplandığında, insan beyninin nasıl çalıştığına dair tahmin edilenin çok üzerinde bilgiye ulaşıldı.

St. Louis Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde bir araştırmacı olan Allyn Howlett 1988 yılında, insan beyninde THC'ye mahsus bir reseptör (alıcı) yer aldığını keşfetti –THC, aynı bir anahtarın kilide girişi gibi, bu sinir hücresine bağlanıyor ve onu aktif duruma geçiriyordu. Reseptör hücreler nöronal ağın bir parçasıdır; depomin, serotonin ve endorfinlerle ilgili beyin sistemleri de bu tip ağlardandır. Herhangi bir ağ içinde yer alan bir hücre, kimyasal anahtarı tarafından aktive edildiğinde birkaç şekilde tepki verir: diğer hücrelere kimyasal bir sinyal göndermek; geni açıp kapamak; daha çok aktif olmak ya da daha az aktif olmak. Söz konusu ağa bağlı olarak, bu süreç bilişsel, davranışsal ya da fizyolojik değişimleri tetikleyebilir. Howlett'ın keşfi, beyinde yeni bir ağın varlığına işaret etti.

Howlett'ın bulduğu kanabinoid reseptörler beynin dört bir yanın-

da muazzam sayılarda ortaya çıktı (ayrıca bağışıklık ve üreme sistemlerinde de tespit edildi). Ancak bu reseptörler daha çok, marihuananın değiştirdiği bilinen zihinsel süreçlerden sorumlu bölgelerde kümelenmişti: beyin zarı (yüksek düzeyde düşüncenin mevkii), hipokampus (bellek), bazal gangliya (hareket etme) ve amigdala (duygular). Tuhaftır, kanabinoid reseptörlerin ortaya *çıkmadığı* tek nörolojik adres, dolaşım ve solunum gibi istemsiz işlevleri düzenleyen beyin sapıydı. Bu da, kenevirin zehir düzeyinin neden son derece düşük olduğunu ve neden kimsenin aşırı dozda kenevirden ölmediğini açıklayabilir.

Araştırmacılar, insan beyninin sırf marihuana ile kafa bulma amacıyla özel bir yapı geliştirmeyeceği varsayımından yola çıkarak, beynin kendi THC-benzeri kimyasal maddesini, henüz bilinmeyen bir amaçla üretmesi gerektiği hipotezini yürüttü. (Buradaki geçerli olan bilimsel paradigma endorfin sistemi; ki bu sistem, bitkilerdeki uyuşturucu maddeler ile olduğu gibi, beyinde üretilen endorfinler tarafından da yanıltılır.) 1992'de, THC'yi keşfinden otuz yıl kadar sonra, Raphael Mechoulam (William Devane ile birlikte) bu kimyasalı buldu: beynin bizzat ürettiği kanabinoid. Ona, Sanskritçe "içerdeki mutluluk" anlamına gelen kelimeden yola çıkarak, "anandamid" adını verdi.

Mechoulam ve Howlett'ın yakın bir zamanda Nobel Ödülü alacağına kesin gözüyle bakabiliriz; çünkü bu keşifler sayesinde yeni bir nörobilim branşı ortaya çıktı. Bu yeni branş, beynin işleyişine dair bildiklerimizi devrimsel boyutta değiştirmesinin yanı sıra, yepyeni bir ilaç sınıfının doğmasını da sağladı. Onların araştırmalarını takip eden nörobilimciler şimdi harıl harıl kanabinoid ağının tam olarak nasıl çalıştığını ve her şeyden önce neden böyle bir ağa sahip olmamız gerektiğini çözmeye çalışıyor.

Böyle bir ağın neden var olduğu sorusunu Mechoulam ile Howlett'ın yanı sıra, kanabinoid araştırmalarında yer alan diğer meslektaşlarına da yönelttim. Yanıtları, spekülatif olmakla birlikte, pek çok şeyi ima ediyordu. Kanabinoid ağının olağanüstü derecede karmaşık, işlevlerinin de çok çeşitli olduğunu öğrendim; bunun bir nedeni, serotonin, dopamin ve endorfinler gibi diğer sinir ileticilerin

eylemini değiştiriyor gibi görünmesiydi. Howlett'a böyle bir ağın amacının ne olabileceğini sordum. Yanıtına, kanabinoidlerin dolaylı ve dolaysız etkilerinin bir listesini çıkarmakla başladı: ağrıyı azaltmak, sakinleştirmek, kısa süreli hafıza kaybına ve hafif bilişsel bozukluğa neden olmak.

"Ki bunlar *tam da*, Adem ile Havva'nın Cennet'ten atıldıktan sonra isteyecekleri türden şeylerdi. Havva'nın doğumun acısını atlatması için, ya da Adem'in bedensel çalışmayla geçecek bir ömre dayanabilmesi için daha kusursuz bir ilaç tasarlayamazsınız." Howlett, kanabinoid reseptörlerin nedense rahimde bulunduğunu belirtti ve anandamidin sadece doğumun acısını köreltmekle kalmayıp, kadınların daha sonra bunu unutmasına da yardımcı olabileceği tahmininde bulundu. (Tuhaf ama, acı hissi hatırlaması en zor olan şeylerden biri.) Howlett, insanın kanabinoid sisteminin, "sabah kalkıp her şeye yeniden başlayabilelim diye" hayatın rutin oklarına dayanmamıza (ve seçerek unutmamıza) yardımcı olmak için evrildiği yorumunu öne sürüyor. İnsanlık durumu ile başa çıkmak için beynin kendi ilacı.

Raphael Mechoulam ise kanabinoid ağın –aralarında ağrı yönetimi, hatıra oluşumu, iştah, hareket koordinasyonu ve belki de en şaşırtıcı olarak duyguları içeren– birkaç farklı biyolojik süreci düzenleme işlevlerine dahil olduğuna inanıyor. Mechoulam, "Duygunun biyokimyası hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmediğimize" dikkat çekiyor. Araştırmaların sonunda kanabinoidlerin, beynin "nesnel gerçekliği öznel duygulara çevirdiği" süreçle alakalı olduğunun keşfedileceği inancında.

"Torunumu bana doğru koşarken görürsem, kendimi mutlu hissederim. Biyokimyasal olarak torunumun bana doğru koşmasının nesnel gerçekliğini nasıl oluyor da duygularımdaki öznel değişime tercüme edebiliyorum?" Kayıp halka, beynin kanabinoidleri olabilir.

⁞⁞

Öyleyse, yeryüzünde yetişen bir çiçeğin –orta Asya'da do-

ğal olarak yetişen otsu bir bitkinin– ürettiği bir molekülün, tam da insan bilincinin bu yönlerine hâkim olan nörolojik mekanizmanın kilidini açmak için gereken anahtara sahip olma olasılığı nedir? Doğa ile zihin arasında böyle bir haberleşmenin sihirli bir yanı var, fakat mantıklı bir açıklaması da olmalı. Bir bitki, eğer ona evrimsel bir iyiliği dokunmuyorsa, böyle emsalsiz ve karmaşık bir molekülü üretme (ve üretmeyi sürdürme) çabasına girişmez. Öyleyse kenevir neden THC üretiyor? Kimse kesin olarak bilmiyor ancak botanikçiler birbiriyle rekabet halinde çeşitli kuramlar sunuyor; bunların birçoğunun da insanların kafa bulmasıyla hiç ilgisi yok –en azından bitkinin başlangıcında.

THC'nin amacı keneviri ultraviyole radyasyondan korumak olabilir; kenevirin yetiştiği yerin rakımı ne kadar yüksekse, bitki o kadar çok THC üretiyormuş gibi görünüyor. THC aynı zamanda antibiyotik özellikler de sergileyerek keneviri hastalıklardan koruma rolünü üstlenmiş olabilir. Son olarak, THC'nin zararlılara karşı çok gelişmiş bir savunma sunuyor olması da mümkün. Kanabinoid reseptörler suyılanı kadar ilkel hayvanlarda bile bulunmuştur; araştırmacılar bu reseptörleri böceklerde de bulacaklarını tahmin ediyor. Kenevir THC'yi muhtemelen bitkiyi yağmalayan böcekleri (ve daha evrimleşmiş otoburları) sersemletmek için üretiyor; THC bir kınkanatlıya (ya da bir geyiğe, tavşana) ne yaptığını ya da o lezzetli bitkiyi en son nerede gördüğünü unutturabilir. Ancak THC'nin amacı ne olursa olsun, Raphael Mechoulam'ın dediği gibi, "bir bitkinin, San Francisco'lu bir çocuk kafayı bulsun diye bileşim üretmesi" pek muhtemel değil.

Yoksa muhtemel mi? Amsterdam'da tanıştığım marihuana botanikçisi Robert Connell Clarke, bu fikrin Mechoulam'ın söylediği kadar uzak bir ihtimal olmadığı düşüncesinde. Savunma kuramlarının çoğunu yetersiz buluyor ve "THC'nin *Cannabis*'e sağladığı en aşikâr evrimsel avantajın, insanın ilgisini çeken ve bitkinin dünyaya yayılmasını sağlayan psikoaktif özellikler olduğu" sonucuna varıyor.

Elbette hem Mechoulam, hem Clarke haklı olabilir. THC'nin asıl amacı ne olursa olsun, deney ve bahçecilik yeteneği olan belli bir primat onun psikoaktif özellikleri ile karşılaşınca, bitkinin evrimi o andan itibaren o primat ve arzularının rehberlik ettiği yeni bir yörüngeye girdi. İnsana en büyük zevki ya da en kuvvetli ilacı veren kenevir çiçekleri, artık en fazla üreyen döllerdi. Belki başlangıçta biyokimyasal bir kaza olarak adlandırabileceğimiz bir olgu, zamanla bitkinin birlikte evrimsel kaderini oluşturdu; ya da evcillik şemsiyesi altındaki kaderlerinden en azından *biri* oldu.

"Kendir" anlamına gelen eski Çin harfi *Ma*, bir çatı altında bir erkek bir de dişi bitkiyi gösterir –insan kültürünün evinde yetişen kenevir. Kenevir ilk evcilleştirilen bitkilerden biriydi (muhtemelen önce elyafı için, daha sonra da ilaç olarak); insanoğluyla birlikte on bin yılı aşkın bir süre boyunca evrim geçirdi –öyle ki, en eski çağlardaki biçimi tamamen kayboldu. Kenevir artık en az bir Bourbon gülü kadar insani arzunun ürünüdür; kaderini bizimkine bağlamadan önce bitkinin neye benzediğini bilmiyoruz.

Ancak (örneğin gül ya da elmayla karşılaştırınca) keneverin birlikte evriminde olağanüstü bir durum söz konusu; günümüze gelene kadar bambaşka iki yolu takip ediyor –bu yollar ise farklı insani arzuları yansıtıyor. Bitki, ilk yolunda (görüldüğü kadarıyla Eski Çin'de başlayıp kuzey Avrupa'ya doğru hareket etmiş, oradan da Amerika kıtalarına geçmiş) elyafının kuvveti ve uzunluğu için seçilirdi. (Kendir geçen yüzyıla kadar insanoğlunun belli başlı kâğıt ve kumaş hammadde kaynaklarından biriydi.) Diğer yolu boyunca ise (orta Asya'da bir yerlerde başladı ve Hindistan kanalıyla güneye doğru hareket etti, sonra Afrika'ya, oradan da kölelerle birlikte Amerikalar'a ve Napolyon'un ordusuyla Avrupa'ya geçti), psikoaktif güçleri ve tedaviye yönelik özelliklerinden dolayı seçildi. On bin yıl sonrasında kendir ile kenevir, birbirinden geceyle gündüz kadar farklı bitkilere dönüşmüştür: kendir, kayda değmez miktarda THC üretir; kenevir ise değersiz bir elyaftır. (Ancak A.B.D. hükümetinin gözünde

halen tek bir bitki vardır; bu yüzden de, uyuşturucu bitkisinin tabu olması, anlamsız bir şekilde elyafı da aynı kadere mahkûm etmiştir.) Kenevirden daha esnek evcilleşmiş bir bitki yoktur; tek bir tür, birbirinden son derece farklı iki ayrı arzuya yanıt vermiştir –birincisi, doğası gereği ruhsal, ikincisi ise, kelimenin tam anlamıyla maddi.

⁞⁞

Konuştuğum bilim adamlarının kenevirin soyu ve biyokimyası üzerine söyleyecek çok şeyi vardı; ancak bitkinin bilinç deneyimimiz üzerindeki etkileri konusunda hepsi suskun kalıyordu. Benim öğrenmek istediğim, bir kişinin "kafasının iyi" olmasının biyolojik anlamda ne demek olduğuydu. Bu soruyu Allyn Howlett'a yönelttiğimde, yanıtı hayli kuru iki kelimeden ibaretti: "bilişsel bozukluk." *Bilişsel bozukluk* mu? Peki, ama bu yanıt seks yapmanın insanın nabzını yükselttiğini söylemek gibi bir şey olmuyor mu? Esasen doğru fakat sizi meselenin can damarına –ya da arzuya– yakınlaştırmıyor. Marihauana hakkında pek çok kitap kaleme almış bir farmakolog olan John Morgan, şu noktaya dikkat çekiyor: "Henüz bilinci bilimsel olarak anlamıyoruz. Öyleyse bilinçteki değişimleri bilimsel olarak açıklamayı nasıl umarız?" Mechoulam, kafa bulmanın biyokimyasal olarak ne anlama geldiğine dair sorularımı, "Korkarım bu soruları bugün de şairlere bırakmamız gerekiyor" diyerek yanıtladı.

Sonuç olarak nörobilimciler beni yarı yolda bıraktı; on dolarlık ot ile bilimsellikle alakası olmayan bir dünyada bir başıma kalakaldım. Yanımda kimler mi var: Allen Ginsberg, Charles Baudelaire, Fitz Hugh Ludlow ve (amanın!!) Carl Sagan –ama bilimsel şapkasını bir kenara koymuş, uçuk kaçık bir Carl Sagan. Şöyle ki, Sagan'ın 1971'de esrar deneyimleri hakkında içten, harikulade bir kitap yazdığını keşfetmiştim –takma bir isimle yayımladığı bu kitapta Sagan, yaşamın doğası hakkındaki "harap edici içgörüleri"

için, esrara hakkını teslim eder.*

Ancak esrar deneyiminin edebi ve fenomenolojik soruşturmalarını sürdürürken, bilim adamlarından her şeye rağmen değerli bir şey aldığımı fark ettim. Farkına varmaksızın, bana kenevirin insan bilincine ne yaptığı ve bize bu konuda neler öğretebileceği yönünde yol göstermişlerdi. Aslında Howlett, o basit –ancak zarif olmayan– formülasyonunda belki de haklıydı; çünkü bu işin temelinde sahiden de çok özel türde bir "bilişsel bozukluk"un yattığını düşünmeye başlamıştım. Açıklamama izin verin.

Konuştuğum bilim adamlarının hepsi, kısa süreli hafıza kaybını, kanabinoidlerin ana nörolojik etkilerinden biri arasında saydı. Kendilerince kenevir sarhoşluğunu tanımlamaya çalışan "şairler" de öyle. Hepsi, birkaç saniye önce neler olduğunu kalıntılarından anlamaya çalışmanın zorluğundan ya da insanın kısa süreli hafızası çalışmadığında, bir konuşmayı (ya da bir düzyazı pasajını) takip etmenin nasıl Herkülvari bir sorun haline geldiğinden söz eder.

Ancak bilim adamları kenevirdeki THC'nin sadece beynin kendi kanabinoidlerinin davranışını taklit ettiğini söyledi. Bir beyin için ne kadar tuhaf bir şey; kendi hatıra yaratma yeteneğine müdahale edecek bir kimyasal madde imal etmek –ve söz konusu olan sadece acıya ilişkin hatıralar da değil. Ben de Raphael Mechoulam'a bir e-posta yollayıp şunu sordum: Beyin neden böylesine arzu edilmeyen etkiye sahip bir kimyasal madde salgılasın?

Unutmanın arzu edilmediğinden bu kadar emin olmamamı söyledi. "Bu sabah New York metrosunda gördüğün bütün yüzleri ger-

* "Böyle güzel kafalara dair bir mit vardır," diye yazmıştı Sagan; "kullanıcı büyük bir içgörü hayali içindedir. Ancak bu durum sabah saatlerinde ince elenip sık dokunduğundan kaybolup gider. Bunun bir hata olduğundan eminim. Güzel kafayla erişilen harap edici içgörülerin gerçek içgörüler olduğundan da eminim; asıl sorun, bu içgörüleri ertesi gün kafamız normal olduğundaki hayli farklı benliğimizce kabul edilebilir bir biçime sokmaktır... Sabahleyin bir gece önceki kendimden bana gönderilmiş bir mesaj alsam, bu mesaj bana çevremizde güç bela sezebildiğimiz bir dünya olduğunu ya da evrenle bir olabileceğimizi, hatta kimi politikacıların fena halde korkmuş adamlar olduğunu söylese, inanmayabilirim; ama kafam iyi olduğunda, bu inanmazlığı da bilirim. Ve bu yüzden bu tür sözleri ciddiye alınamı öğütleyen bir teyp kaydım olur. Derim ki, "İyi dinle, seni sabahın orospu çocuğu! Bunların hepsi gerçek!"" Sagan'ın "Bay X" imzalı denemesi Lester Grinspoon'un Marihuana Reconsidered (Marihuanayı Yeniden Ele Almak) adlı kitabında yer alıyor. Sagan'ın 1996'daki ölümünden sonra, Grinspoon Bay X'in kimliğini açıklamıştı.

çekten hatırlamak istiyor musun?"

Mechoulam'ın bu dolaylı yorumu, unutmanın zihinsel bir işlem olarak büyük ölçüde hafife alındığını takdir etmeme yardımcı oldu – gerçekten de unutmak, hep varsaydığım gibi zihinsel işlem bozukluğu değil, zihinsel işlemdir. Evet, unutmak bir lanet olabilir, özellikle de yaşlandığımızda. Fakat unutmak aynı zamanda sağlıklı bir beynin en önemli işlevlerinden biridir, hemen hemen hatırlamak kadar önemlidir. Eğer hatırladığımızdan büyük kısmını çabucak unutmazsak, uyanık olduğumuz her anda algıladığımız duyusal bilgilerin sadece hacminin ve çeşitliliğinin bilincimizi nasıl bunaltacağını bir düşünün.

Herhangi bir anda duyularım bilincime –algılayan "Ben"e– hiçbir insan zihninin tamamen kavrayamayacağı bir veri fırtınası sunuyor. Bu noktayı açıklamak için, rutin olarak unutulanı gözler önüne sermeye çalışayım. Gözlerim şu anda hareket bile etmeden şunları sunuyor: tam önümde, mavi fonu ve karmakarışık ikonlarıyla bir bilgisayar ekranına yazdığım kelimeler var. Çevresinde, yazı masamın sarışın ağaç damarı, bir fare altlığı (üzerinde basılı kelimeler ve imgelerle), küçük penceresinde kırmızı kırmızı dönen bir CD, kolaylıkla okuyabileceğim ancak okumadığım birkaç düzine kitap sırtının tıkış tıkış konduğu iki kitap rafı, gri plastik bir ısıtıcı, sinir bozucu bir açıyla dik duran klasöre sokulmuş (üzerinde "Esrar kupürleri" yazan) mavi bir dosya, hızla parmakları uçan iki el (bir elde yara bandı, ötekinde altın ışıltısı), blucine bürünmüş bir kucak, iki tane yeşil süveterli bilek, bir pencere (yeşil pervazları likenlerin, düzinelerce ağacın, yüzlerce dalın, milyonlarca yaprağın olduğu bir manzarayı çerçeveliyor) ve bu görsel alanın yüzde 90'ına yumuşak bir sınır çizen gözlüklerimin metal çerçeveleri.

Ve bu sadece gözlerim. Bu arada dokunma duyum da ilgimi, fondaki bir omuz ağrısının cılız sesine, sağ orta parmağımın ucunda hafif bir yanma duyusuna (geçen gün kesildiği yerde) ve burun deliklerimden serin havanın girişine çekiyor. Tat mı? Siyah çay ve bergamot, dilde biraz tuzlu kahvaltı kalıntısı (somon füme). Müzik: ön planda, Red Hot Chili Peppers, sağda ısıtıcının vınlamasıyla des-

tekleniyor, sol aşağıda bilgisayar vantilatörünün vınıltısı, fare klikleri, klavye çıtırtısı, başımı yana eğdiğimde boynun derinlerden gelen çatırtılar; ve sonra dışarıdan gelen kuş şakıması, damda düzenli damlalar ve pervaneli bir uçağın gökyüzünü ağır ağır yırtışı. Koku: tahtamsı bir nemle karışık limon suyu. Bu paragrafı yazarken çırpınan bir balık sürüsü gibi aceleyle dolaşan sayısız düşüncenin listesini çıkarmaya çalışmayacağım bile. (Ya da çalışacağım: sonradan akla gelenler ve kuruntular dalgalar halinde gelir ve alternatif kelimeler ve dil bilgisi yapılarından, titreşen yemek seçeneklerinden, içlerinden mecazlar avlamaya çalıştığım küçük siyah bilinç deliklerinden, yaygara koparan bir avuç yapılacak işten, yemeğe ne kadar kaldığına ilişkin sürgerimsi bir farkındalıktan, vesaireden vesaireden oluşan kalabalıkları itip kakarlar.)

George Eliot bir keresinde, "Eğer sincabın kalp atışını ya da büyüyen otları duyacak olsaydık, bu kükremeden ölürdük" diye yazmıştı. Akıl sağlığımız, bilincimize her an akan duyumsal veri okyanusunu, fark edilen ve hatırlananın idare edilebilir bir damlasına kurgulayan mekanizmaya bağlıdır. Kanabinoid ağı da o mekanizmanın bir parçasıymış gibi görünüyor. Günü sağ-salim geçirebilmemiz ve yapılması gerekeni yapmamız için hatırlamamız gerekenleri, algı çekirdeğinden gelen muazzam miktardaki duyumdan özenle eliyor.* Çok şey, unutmaya bağlı.

Marihuanadaki THC ile beynin endojen kanabinoidleri birbirine çok benzer şekilde çalışır; ancak THC, çoğu sinir iletici gibi salgılanmasından hemen sonra parçalanan anandamide göre çok daha kuvvetli ve ısrarlıdır. (Tuhaftır, çikolata bu süreci yavaşlatıyora benziyor; çikolatanın ruh halinde hafif değişmelere neden olan etkisi belki de buna bağlanabilir.) Bu da akla şunu getiriyor; marihuana içmek beynin doğuştan gelen unutma yetisini haddinden fazla uyarıp, normal işleyişini de abartıyor olabilir.

* Mechoulam, tüm bu araştırmaların sonunda kanabinoidlerin unutmak için yaptığını, hatırlamak için yapacak bir sinir iletici bulacağımızı düşünüyor; bu iki kimyasal maddenin birlikte itme-çekme etkileşimi, neyin hafızada kaydedilip neyin atılacağını tayin edecek.

Bu, öyle azımsanacak bir şey değil. Hatta bir adım daha ileri gidersem; bence, marihuananın etkisi altındaki bilinç deneyimine kendine özgü dokusunu veren şey, her şeyden çok, bu durmak bilmeyen anbean unutuş; duyum havuzunun neredeyse dolduğu hızla boşalması. Duyusal algıların keskinleşmesi, kenevirin en sıradan içgörüleri içinde yıkadığı derinlik buharını ve, belki hepsinden önemlisi, zamanın yavaşladığı ve hatta durduğu duygusunu açıklamaya yardımcı olur. Çünkü zamanın ucunu ancak unutmak suretiyle gerçekten bırakırız; böylece, sıradan saatlerde bir türlü yakalayamadığımız "bu anda yaşama" deneyimine yaklaşırız. Ve işte *o* deneyimin mucizesi, belki de her şeyden çok, ister uyuşturucu vasıtasıyla, ister başka herhangi bir teknikle olsun, bilinci değiştirme yolundaki insani arzunun temelinde yatıyormuş gibi görünüyor.

⁝

"Yanınızdan otlaya otlaya gelip geçen sığır sürülerini düşünün" diyerek başlar Friedrich Nietzsche 1876 tarihli fevkalade, biraz da egzantrik denemesi "Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine"ye. "Dünün ya da yarının ne anlama geldiğini bilmezler; seker durur, yer, dinlenir, hazmeder, gene sekerler, sabahtan akşama, günden güne böyle sürer. O ana bağlıdırlar; keyfiyle, sıkıntısıyla. Ve böylece ne melankoliye kapılır, ne de sıkılırlar..."

"Bir insan bir hayvana pekâlâ sorabilir: 'Neden ne kadar mutlu olduğundan bahsetmiyorsun da, sadece öylece durup bana bakıyorsun?' Hayvan şöyle cevap vermek isteyebilir, 'Çünkü ne söyleyecektiysem hep unutuyorum' –ama sonra bu yanıtı da unutur ve suskun kalır."

Nietzsche'nin denemesinin ilk bölümü unutmanın erdemleri üzerine duygulandırıcı, zaman zaman da komik bir övgü şarkısı; Nietzsche unutabilmeyi, insan mutluluğun, zihinsel sağlığın ve eylemin önkoşulu olarak görüyor. Hafıza ya da tarihin değerini reddetmeden (tıpkı Emerson ve Thoreau gibi), enerjimizin haddinden fazla kıs-

mını geçmişin gölgelerinde debelenerek harcadığımızı öne sürüyor –âdetler, geçmiş örnekler, genelgeçer bilgi ve nevrozun zayıflatıcı yükü. Amerikan deneyüstücüler gibi Nietzsche de, kişisel ve ortak mirasımızın hayattan zevk almamızın ve özgün olan herhangi bir şeyi başarmamızın önünde engel oluşturduğunu düşünüyor.

"Neşeli olmak, temiz vicdan, keyifli edim, geleceğe güvenmek –bunların hepsi... insanın doğru zamanda hatırladığı gibi doğru zamanda unutabilme yeteneğine dayanır." Nietzsche, "geçmişin sürekli artan büyük baskısı"nı bir kenara koyarak, daha çok "geçmişin ve geleceğin çitleri arasında, cehaletin verdiği mutluluk içinde oynayan" bir çocuk (ya da inek) gibi yaşamamız gerektiği uyarısında bulunuyor. Nietzsche, şimdide yaşamanın tehlikeli olduğunu da kabul ediyor (insan "hatalı şekilde bütün deneyimlerin kendisine özgü olduğunu sanmaya" eğilimlidir) ancak bilmişlik ya da sofistike oluşta yaşanan herhangi bir kayıp, zindelikteki kazanç ile fazlasıyla telafi edilecektir.

Nietzsche için "unutma sanatı ve unutmanın gücü", o anki amaca hizmet etmeyen her türlü bilginin ya bütünüyle bilinç dışına atılmasını, ya da radikal bir şekilde düzenlenmesini içerir. "Şiddetli bir tutku"nun ya da yüce bir fikrin etkisi altındaki kişi, o tutku ya da fikir dışındaki her şeye karşı kör ve sağır olur. Diğer taraftan algıladığı şeyi, daha önce hiçbir şeyi algılamadığı gibi algılayacaktır: "Her şey somut, yakın, renkli ve yankılanıyor; sanki onu tüm duyularıyla aynı anda kavramışcasına."

Nietzsche'nin tanımladığı bir tür kendini aşma hali –sanatçıların, atletlerin, kumarbazların, müzisyenlerin, dansçıların, savaşan askerlerin, mistiklerin, meditasyon yapanların ve dua eden dini bütünlerin çok iyi bildiği zihinsel bir durum bu; tam anlamıyla kendini verme. Buna çok benzer bir durum seks sırasında ya da belli uyuşturucuların etkisi altında ortaya çıkabilir. Kişinin kendisini içinde bulunduğu anda kaybetmesine bağlı olarak etkisini gösterir; çoğunlukla Tek Büyük Şey (ya da Doğu geleneğinde olduğu üzere, Tek Büyük Hiçbir Şey) üzerine sonsuz, güçlü bir konsantrasyon gerektirir. Eğer bilincin, dünyayı camları ardından algıladığımız bir gözlük olduğunu

düşünürsek, görüş alanı şiddetle daraldığında, bu dar algı çemberinin içinde kalan her neyse, sanki iyice canlanıyor –geri kalan her şey ise (gözlüğün varlığının farkında oluşumuz da dahil), en basit şekilde söylemek gerekirse, silinip gidiyor.

En büyük mutluluklarımızdan bazıları böyle anlarda, zamanın zorbalığından kendimizi kurtardığımızı düşündüğümüz anlarda gelir. Zaman derken saatlerden, dakikalardan söz ediyorum elbette, ancak bir de tarihsel ve psikolojik zaman var –ve hatta ölüm var. Gerçi bu ruh halinin de sakıncaları yok değil; bir tanesini belirtmek gerekirse, diğer insanların önemi kalmaz. Ancak yaşanılan anın içinde kaybolma durumu (hem Doğu hem de Batı dini geleneklerin söylediği üzere), biz fanilerin sonsuzluğa en çok yaklaşabildiği andır. Altıncı yüzyılın Yeni Platoncu'larından Boethius, ruhsal çabalarımızın amacının "hayatının tümünü, tek bir an içinde yakalayıp ona sahip olabilmek, onu orada, burada ve şimdi, geçmişte ve gelecekte tutabilmek" olduğunu söylemişti. Doğu geleneğinde de bu böyledir: Bir Zen ustası, "Şimdiki ana uyandığımızda," diye yazmıştı, "sonsuzun, her anın sonunda olduğunu fark ederiz." Ancak önce unutmadan, bu noktadan o noktaya ulaşamayız.

⁞⁞

Ben öyle her şeyi fark eden insanlardan değilim. Bilinçli olarak dikkat etmezsem, gömleğinizin ne renk olduğunu, radyoda çalan şarkıyı, ya da kahvenize bir mi, yoksa iki mi şeker attığınızı fark etmem bile. Gazetecilik yaparken ayrıntılara dikkat etmek için kendimi sürekli zorlamam gerekiyor: ekose gömlek, iki şeker, Van Morrison. Niye böyleyim, bilmiyorum ama kelimenin tam anlamıyla dalgınım; görünürde yeni bir deneyim edinirken başka bir şeyi, geçmişteki bir şeyi düşünmeye yatkınım. Dikkatim her seferinde, buradan ve şimdiden soyuta kaçmak, duyuların verilerinden sonuçlara sıçramak için sabırsızlanıp durur.

Aslında durum bundan da kötü. Çoğu kez sonuçlarla kavramlar

başta gelir; duyusal verileri ya tamamen ekarte etmeme ya da onlarda sadece uygun olanları fark etmeme izin verir. Yaşanmış hayata karşı sabırsızlığın bir biçimi bu. Her ne kadar aktif bir zihnin göstergesiymiş gibi görünse de, ben onun gerçekte tembelliğin bir biçimi olduğundan şüpheleniyorum. Avukat olan babamın, karşı tarafla yapılan pazarlıklar esnasında üç ya da dört adım sonrasını görebilme yeteneği takdir toplamıştır. Babam bir an önce sonuca ulaşmayı seviyordu; çünkü "oraya erkenden varıp, dinlenmek" istiyordu. Ben de hayatın gerçekleriyle pazarlık ederken aynı babam gibiyim.

Aslında sorunumun sadece dikkat eksikliği olduğundan şüpheleniyorum –bir şekilde evrensel bir sorun bu. Nesneleri, "gerçekte oldukları gibi" görmek, duymak, koklamak, temas etmek ya da tatmak, imkânsız olmasa da, son derece zor olduğu için (George Eliot'ın da kavradığı gibi, böyle yapmak kısmen bizi bunaltır), birden çok duyunun devrede olduğu her anı koruyucu bir fikirler, geçmiş deneyimler ya da beklentiler paravanı ardından algılarız. Emerson, "Doğa daima ruhun renklerini taşır" diye yazmıştı; bununla kastettiği ise şu: dünyayı asla olduğu gibi göremiyoruz; onu sadece önceden edindiğimiz kuramlar ya da mecazların filtresinden görebiliyoruz. (Klasik söylemde "renkler" bir mecazdır.) Bana gelirsek, bu filtre öyle ince ki (yoksa kalın mı?), bir sürü ayrıntı ve gerçeklik içinden geçemiyor bile. Zihnimin bu alışkanlığından kurtulmayı gerçekten isterdim, çünkü duyuların ve anın sunduğu zevklerin tadına varmamı engelliyor –ki bu zevkler, en azından soyut anlamda, en değer verdiklerim. Fakat sorun da işte tam burada: *soyut anlamda.*

Kenevirin bilinç üzerindeki etkileri hakkında yazanların tümü algılarının nasıl değiştiğinden söz ediyor ve özellikle de tüm duyularının yoğunlaştığını anlatıyor. Sıradan yiyecekler daha bir lezzetli oluyor, bilindik müzik birden ulvileşiyor, cinsel temas aydınlanmaya götürüyor. Bu durumu araştıran bilim adamları, marihuana ile kafa bulan deneklerin görsel, işitsel ya da dokunsal duyarlığında ölçülebilir bir değişiklik tespit edemiyor; ancak bu kişiler, hep bildikleri şeyleri sanki yepyeni gözlerle, kulaklarla ve tat tomurcukları ile çok

daha keskin bir şekilde gördüklerini, duyduklarını ve tattıklarını bildiriyorlar.

Nasıldır bilirsiniz; o deneyimi daha bir vurgulu yaşarsınız, duyulardan oluşan bu dünyayı sanki ilk kez *farkedersiniz*. O şarkıyı binlerce kez duymuşsunuzdur; fakat ilk kez şarkının o ruhunuzu parçalayan güzelliğini, gitarın o dipsiz dokunaklılığını *duyarsınız*. Ve ilk kez Jerry Garcia'nın her bir notayla ne demek istediğini, o neşeli-nefret dolu doğaçlamasının doğrudan *sizin* zihninize hayatın anlamına çok yakın bir şeyler aktardığını anlarsınız; ama *sahiden* anlarsınız.

Ya da o inanılmaz derecede lezzetli bir kaşık vanilyalı dondurma –*dondurma!*– gündelik olanın donuk perdelerini aralar ve bize neyi açıklar? *Kremanın* yürekleri parçalayan tatlı anlamına ulaşırız –evet, bizi geriye, ta annemizin memesine kadar götürür. *Vanilyadan* bahsetmiyoruz bile: Yeterince takdir edilmemiş bir mucize. Düşünün ki, içinde yaşadığımız evrende, vanilya-lık diye bir nitelik (bir *çekirdek!*) yer alıyor. Ne kadar kolaylıkla tersi olabilirdi. O eşsiz, o yeri doldurulamaz nota, Arketip Tadlar Skalası'ndaki o do notası olmasaydı, biz nerede olurduk acaba (*çikolata* nerede olurdu)? (Dr. Platon'u arayın hemen!) Bu gezegendeki seyahatinizde *Vanilya*'yı ilk kez, tam anlamıyla takdir ediyorsunuz; kocaman bir vurgu ve büyük harflerle... Tabii bir sonraki mucize (*İskemleler! Başka dillerde düşünen insanlar! Maden suyu!*) karşınıza çıkana ve dondurmanın mucizesi, serbest çağrışım melteminde bir yaprak gibi sürüklenip gidene kadar.

Sponsorluğunu esrarın üstlendiği bu algılarla dalga geçmek kadar kolayı yoktur; süregelen marihuana esprileri sayesinde hepsi maskara olmuştur. Ancak bu mucizelerin ertesi günün soğuk ışığında genellikle göründükleri kadar boş ya da sahte olduklarını kabul etmeye hazır değilim. Aslında, iyi bir kafanın ardından ertesi sabah ortaya çıkan problemin, bir kendini kandırma sorunu değil de, iletişim kurma başarısızlığı –"bu içgörüleri ertesi gün kafamız normal olduğundaki hayli farklı benliğimizce kabul edilebilir bir biçime sokmak"– olduğunu düşünen Carl Sagan'la aynı fikirdeyim. Ayık benliklerimize bu algıların kuvvetini iletecek kelimelere sahip değiliz ne yazık ki; belki

de kelimelerden önce gelen türden algılar oldukları için. Banal olabilirler, ancak bu, aynı zamanda derin olmadıkları anlamına gelmez.

Marihuana işte bu bariz çelişkiyi şu şekilde çözüyor: dondurma gibi bir şeyi algılarken, aklımıza yer etmiş (onun bilindikliğine ve banallığına dair hayat sürecinde edinilmiş duyular) eski hikâyeleri geçici bir süreliğine unutmamızı sağlıyor. Çünkü bir şeyi banal görmek, onu taze taze yaşamanın neden olacağı yoğun duygulara karşı bir savunmadan başka ne olabilir ki? Banallik hafızaya bağlıdır; tıpkı ironi, soyutlama ve can sıkıntısı gibi (eğitilmiş bir zihnin gün boyu karşısına çıkan her bir şey karşısında şaşıp kalmaması ve yorgun düşmemesi adına yaşam deneyimine karşı geliştirdiği diğer üç savunma).

Kenevir, bildiklerimizin (ya da bildiğimizi sandıklarımızın) çoğunu unutturmak suretiyle algılarımıza bir tür masumiyet kazandırır. Yetişkinler masumiyet duygusunu utanç hissetmeden yaşayamaz. Kanabinoidler, hepimizden birer romantik ya da deneyüstücü yaratma gücüne sahip moleküllerdir. Bizi şimdinin şaşırtıcı bilinmezliğinden uzaklaştıran ve geçmişin bilindik yan yollarına gerisin geriye savuran anbean hafızamızı etkisiz kılarak, doğrudan deneyime daha yakın bir şey yaşamamıza olanak sağlarlar. Bu unutuş sayesinde, bir şeye bakmanın geçmişten miras kalan yöntemlerini geçici olarak rafa kaldırırız ve nesneleri hayatımızda ilk kez görüyormuş duygusuna kapılırız –böylece, dondurma gibi sıradan bir şey bile şuna dönüşür: *Dondurma!*

Bu aşırı derecede fark etmeyi ifade eden başka bir kelime daha var; bilmiş, yetişkin bir zihnin, 'biliyorum, zaten gördüm'lerinin bozamadığı, sadece ilk görüşte yaşanan duyguyu anlatan bir kelime –ve o kelime de elbette: *harika*.

⁂

Hafıza, sadece şimdiki zamanda ikamet eden harikanın düşmanıdır. Bu yüzden bir şeyi harika bulmak, eğer çocuk değilseniz, unutmaya bağlıdır –yani, bir tür eksiltme sürecine. Uyuşturucu tec-

rübelerinde deneyime bir şeylerin eklendiğini düşünürüz; uyuşturucunun algıyı "çarpıttığı", duyuları arttırdığı söylenir (halüsinasyon eklemek gibi). Fakat belki de tam tersi doğrudur. Uyuşturucuların yaptığı belki de, bilincin dünya ile aramıza yerleştirdiği filtrelerin bir kısmını eksiltmektir.

Aldous Huxley'nin meskalin deneyimlerini anlattığı 1954 tarihli kitabı *Algı Kapıları*'nda vardığı sonuç bu idi. Huxley'in görüşüne göre –bir çöl kaktüsünün çiçeği olan peyoteden üretilen– uyuşturucu, bilincin "azaltma vanası" dediği şeyin, yani bilinçli zihnin gündelik kurgulama yetisinin etkisini azaltır. Azaltma vanası bizim "gerçekliğin baskısı" altında ezilmemizi önler; ancak bunun da bir bedeli vardır, çünkü söz konusu mekanizma gerçeği olduğu gibi görebilmemizi de önler. Mistiklerle sanatçıların içgörüsü, zihnin azaltma vanasını kapatabilme yönündeki özel yeteneklerinden kaynaklanır. Herhangi birimizin gerçeği "gerçekten olduğu gibi" görebileceğinden emin değilim (bunu nasıl bilebiliriz?), fakat Huxley harikalık deneyimini oldukça ikna edici bir şekilde betimlemiştir: alışılagelmiş sözsel ve kavramsal görüş yöntemlerimizi askıya almayı başardığımızda olan şey. (Kumaş kıvrımları, bir bahçe iskemlesi ve çiçek dolu bir vazonun güzelliği hakkında, biraz çatlak bir içtenlikle yazar: "Adem'in yaratıldığı sabah gördüklerini –varoluş mucizesini tüm çıplaklığıyla anbean– görüyordum.")

Huxley'in bilinç azaltma vanası ile neyi kastettiğini anladığımı sanıyorum; ancak kendi tecrübelerim ışığında, mekanizma biraz daha farklı görünüyor. Olağan bilinci daha çok bir huni, hatta daha iyisi, bir kum saatinin incecik beli olarak düşünüyorum. Bu benzetmede zihnin gözü, geçmiş zaman ile gelecek zaman arasında dengede duruyor ve duyusal deneyimin sayısız tanelerinden hangilerinin bugünün dar ağzından geçip hafızaya gireceğini tayin ediyor. Farkındayım, benzetmede bazı sorunlar var; başlıca sorun da şu: bütün kumlar sonunda kum saatinin dibine inerken, deneyim tanelerinin çoğu bakışımızdan öteye geçemiyor. Fakat benzetme hiç değilse, bilincin asıl işinin bertaraf etmek ve savunmak olduğu fikrine ulaşıyor; ambale

olmamızı önlemek için algısal düzeni devam ettiriyor.

Peki uyuşturucu etkisi altında ne oluyor? Ya da onu da geçelim, ilham geldiğinde ne oluyor? Huxley'in mecazında, azaltma vanası daha fazla deneyim alabilmek için ardına kadar açılır. Bu da doğru gibi görünüyor; ancak ben, şu öneriden yola çıkarak, aslında kısıtlandığı düşüncesindeyim: bilincin değişmesi sonucunda, çok daha küçük bir deneyim hakkında çok daha fazla bilgi içeri giriyor (Huxley'in kendi örnekleri de bunu söylüyor). "Gri flanel pantolonumun katları 'ol-ma' ile dolu," diyor Huxley bize; Botticelli perdeler ve "katlanmış kumaşın Herşeyliği ve Sonsuzluğu" hakkında açıklamada bulunmadan önce... Algıların yanımızdan gelip geçme süreci çok yavaşlıyor. Hatta o kadar yavaşlıyor ki, bilinçli Ben, her bir algıyı parça parça, sırası geldikçe görüyor ve akla gelebilecek her açıdan (hatta bazen sahip olduğundan çok sayıda açıdan) inceliyor; ta ki, artık "olan" tek şey kum saatinin belindeki sabit nokta –zamanın kendisinin bile duruyormuşcasına göründüğü o nokta.

⁞

Peki bu halikulade olma durumu gerçek midir? İlk bakışta öyle görünmez; kimyasalların neden olduğu aşkınlık hali, mutlaka sahte olmalı. Charles Baudelaire, esrar tecrübelerini anlattığı 1860 tarihli kitabına *Yapma Cennetler* adını vermişti; kulağa doğru geliyor. Peki ya aşkınlığın nörokimyasının, marihuana da içseniz, meditasyon da yapsanız, şarkı da söyleseniz, oruç da tutsanız ya da dua etme suretiyle hipnotik bir transa da girseniz aynı olduğu anlaşılırsa? Ya bu çabaların her birinde beynin tek yaptığı büyük ölçüde kanabinoidler üreterek kısa süreli hafızayı askıya almak ve böylece şimdiyi derinden yaşamamıza izin vermekse? Beynin kimyasını değiştirmek için birçok yöntem var; uyuşturucular bunların içinde sadece en doğrudan olanı olabilir. (Bu da uyuşturucuları, bilinci değiştirmek için daha iyi bir yöntem yapmaz; pek çoğunun zehirli yan etkileri, bunun tam tersinin doğru olduğuna işaret ediyor.) Beynin gözünde, doğal

ile suni bir kafa bulma arasındaki ayrımın hiçbir anlamı olmayabilir.

Aldous Huxley, kimyasalların etkisinde ortaya çıkan ruhsal deneyimlerin sahte olduğu görüşünden bizi vazgeçirmek için elinden geleni yaptı; üstelik bunu, kanabinoidler ve opioid reseptör ağları hakkında bir şeyler öğrenmemizden çok önce yaptı. "Bütün deneyimlerimiz, şu ya da bu şekilde, kimyasallara bağlıdır. Eğer bazılarının tamamen 'ruhsal', bazılarının tamamen 'entelektüel', bazılarının da tamamen 'estetik' olduğunu hayal ediyorsak, bunun nedeni sadece, meydana geldikleri andaki iç kimyasal ortamı araştırmaya zahmet etmeyişimizdir." Huxley, mistiklerin beyin kimyalarını değiştirmek için, oruç tutma, kendini kırbaçlama, uykusuz kalma, hipnoza girme ya da şarkı söyleme gibi yöntemlerle sistemli olarak çalıştığına işaret ediyor.* Beyin kendisini uyuşturabilir; kimi plasebolarda görüldüğü üzere. Plasebo anti-depresanın üzüntümüzü ya da endişemizi geçirmeye çalıştığını hayal etmekle kalmayız –beyin, içinde şeker ve inançtan başka bir şey olmayan bir hapı yutmanın zihinsel teşvikine cevaben, gerçekten de ekstra serotonin üretir. Tüm bunlar ise bilincin işleyişinin hem sandığımızdan daha çok, hem de daha az maddesel olduğunu ima ediyor: Kimyasal tepkiler düşünceleri tetikleyebilir, ancak düşünceler de kimyasal tepkileri tetikleyebilir.

Öyle de olsa, ruhani amaçlarla uyuşturucu kullanmak sanki ucuz bir hareket, ve de yanlış. Belki de asıl incinen iş ahlâkımızdır –malum ya, emek olmadan yemek olmaz. Kimyasal maddelerin kökeni, yani dış kaynaklardan geliyor oluşu da bizi rahatsız ediyor olabilir. Özellikle Yahudi-Hıristiyan Batı'da, kendimizi tanımlamak için doğa ile aramıza koyduğumuz mesafeyi kullanırız. Meleklere olan bağlarımızın kanıtı olarak, madde ile ruh arasındaki sınırı kıskançlıkla koruruz. Ruhun bir anlamda madde *olması* fikri (üstelik de, bitki maddesi!) diğer canlılardan farklı olduğumuza ve Tanrı'ya daha yakın durduğumuza dair duygularımızı tehdit eder. Ruhsal bilgi yukarıdan ya da

* Huxley'e göre günümüzde, Ortaçağ'a oranla çok daha az sayıda mistik ve öngörülü insan olmasının nedeni bugün daha iyi besleniyor oluşumuz. Vitamin eksikliği beyin işlevini altüst eder; geçmişte yaşanan sanrıların çoğu belki de bu nedenle ortaya çıkmıştı.

içeriden gelir; kesinlikle bitkilerden gelmez. Hıristiyanların bunun aksine inananlar için koyduğu bir ad vardır: pagan.

⁂

Batı'da, tarihin çeşitli dönemlerinde kenevirin etrafında oluşturulan tabunun ardında iki hikâye vardır. Her iki hikâye de bu bitki hakkındaki endişelerimizi yansıtıyor; eğer karşı çıkılmaz ya da kontrol altına alınmazsa, onun Dionysos'ca gücünün neler yapabileceği hakkındaki endişelerimizdir bunlar.

İlki, Marco Polo (ve diğerleri) tarafından Şark dönüşü aktarılan Haşîşîler'in hikâyesi; daha doğrusu, hikâyenin çarpıtılmış bir versiyonu –doğru mudur, değil midir, bilinmiyor. Devir, on birinci yüzyıl. Hasan Sabbah'ın (ya da "Dağın Şeyhi") mutlak kontrolü altındaki Haşîşîler zalim bir tarikat; İran'da terör estiriyor, gaddar bir taşkınlıkla soygunlar yapıyor, cinayetler işliyorlar. Müritleri, Hasan'ın emirlerini sorgusuz sualsiz yerine getiriyor; ölmekten korkmuyorlar. Hasan bu mükemmel sadakati nasıl sağlıyor? Adamlarına, hizmetinde ölürlerse erişecekleri ebedi cenneti önceden tattırarak.

Hasan, emri altına girecek yeni müritlere o kadar çok esrar içirirdi ki, adamlar bayılırdı. Saatler sonra uyandıklarında, kendilerini çok güzel bir saray bahçesinde bulurlardı; etraf nefis yiyeceklerle ve her arzularını yerine getirecek göz kamaştırıcı hurilerle dolu olurdu. Aralara, kan gölü içinde yatan kopmuş başlar serpiştirilmişti– aslında, boyunlarına kadar toprağa gömülü oyunculardı bunlar. Bu başlar adamlarla konuşur, onlara ahireti anlatır ve bu cennete dönmeyi umuyorlarsa, neler yapmaları gerektiğini söylerdi.

Hikâye, Marko Polo onu yeniden anlatıncaya kadar çarpıtılmıştı; artık Haşîşîlerin şiddetinden doğrudan doğruya esrar sorumluydu. (Haşîşîler ismi de, esrar anlamına gelen haşişten gelir.) Esrar, ölüm korkusunu silerek, Haşîşîleri en cüretkâr ve en insafsız suçları işlemekte özgür bırakmıştı. Bu hikâye oryantalizmin başlıca malzemelerinden birine dönüştü –ve daha sonra, 1930'larda marihuananın ya-

saklanması için yürütülen kampanyada da kullanıldı. Marihuananın yasaklanmasında en büyük rolü oynayan Federal Narkotik Büro'nun ilk yöneticisi Harry J. Anslinger, her fırsatta Haşîşîler'den söz ederdi. Anslinger bu üst anlatıdan başarıyla faydalanmış –mümkün olan her çağdaş suç öyküsünü korkutucu kalıbına oturtup dillendirmiş– ve az bilinen bir miskinlik uyuşturucusunu bir şiddet uyuşturucusuna, toplumsal bir tehdide dönüştürmüştü. Anslinger'in "esrarlı sigara çılgınlığı" durulduktan sonra bile, Haşîşîler'in hikâyesinden çıkartılan ahlâk dersi kenevirin peşini hiç bırakmadı; marihuana, eylemler ile sonuçları arasındaki halkayı kopartarak insanları başıboş bırakır ve böylece de Batı uygarlığını tehlikeye atar.

İkinci hikâye ise şundan ibaret: Papa VIII. Innocent, 1484 yılında papalık adına büyücülüğü lanetlerken, şeytana tapınma esnasında bir "anti-ayin" unsuru olarak kullanılan keneviri üzerine basa basa lanetledi. Ortaçağ cadıları ve büyücülerince düzenlenen kara ayin, Katolik Aşai Rabbanı ayinini birebir taklit ederek dalga geçiyordu; kutsal şarabın yerini kenevir almıştı –resmî kilisenin altını oymayı amaçlayan bir karşı-kültüre, pagan bir unsur olarak hizmet ediyordu.

Avrupa'da kenevirin psikoaktif özelliklerinden ilk faydalananlar cadılarla büyücüler olunca, bitkinin Batı'daki kaderi de mühürlenmiş oldu: korku duyulan yabancılar ve karşı kültürlerle (paganlar, Afrikalılar, hippiler) özdeşleştirilen uyuşturucu. Bu iki hikâye birbirini beslediği gibi, bitkinin gücünü de besledi: kenevir içenler Öteki'ydi. Kenevir de, onların Ötekiliği'nin kontrolsüzce yayılmasına neden olacak bir tehdit unsuruydu.

⁂

Kilise, cadıları kazığa bağlayıp yakarak meseleyi kolayca halletti. Cadıların sihirli bitkilerinin başına gelenler ise çok daha enteresandı. Bitkiler, insan toplumundan sürgün edilemeyecek kadar kıymetliydi; bu yüzden de kenevir, afyon, güzelavratotu ve diğerleri, Papa Innocent'ın büyücülüğü yasaklayan buyruğunu izleyen onlarca yıl

boyunca büyücülük alanından tıp alanına transfer edildi. Bu, büyük ölçüde on altıncı yüzyıl simyacısı ve hekimi Paracelsus'un çalışmaları sayesinde gerçekleşti. Bazen "Tıbbın Babası" da denen İsviçreli Paracelsus, daha çok halüsinojenik merhemlerin içinde yer alan maddeleri temel alarak, meşru bir farmakoloji (ilaç bilimi) kurdu. (Pek çok başarısından biri de Loudanum, yani afyon ruhunun keşfidir; afyon tentürü olan bu ilaç, yirminci yüzyıl öncesinin belki de en önemli ilacıydı.) Paracelsus, tıp hakkında bildiği her şeyi büyücülerden öğrendiğini sık sık tekrarlardı. Onların yasaklı Dionysos bilgilerini, Apollon'un akılcı simgesi altında çalışarak evcilleştirdi, pagan iksirlerini şifa veren tentürler yaptı. Sihirli bitkileri şişelere koydu ve onlara ilaç dedi.

Günümüzde de sürdüğü iddiasında bulunabileceğimiz Paracelsus'un en büyük projesi,* Yahudi-Hıristiyan geleneğin, kökünü kazımak istediği pagan inancın gücünü içine almak ya da kendi çıkarları adına kullanmak için geliştirdiği pek çok dahiyane yöntemden birini temsil eder. Yeni tek tanrıcılık, aynı paganların geleneksel tatil ve gösterilerini kendi ritüelleri içine yedirmesi gibi, paganların sihirli bitkilere karşı kadim bağlılıkları konusunda da bir şeyler yapmak zorundaydı. Hakikaten de, Tekvin'deki yasak meyve hikâyesi, hiçbir şeyin daha önemli olmadığını ima ediyor.

Bu bitkilerin tek tanrıcılık için taşıdıkları tehlike çok ciddiydi çünkü insanların dikkatini yukarıdan, yeni Tanrı'nın ikamet ettiği göklerden aşağı, çevrelerini saran doğal dünyaya çekiyordu. Sihirli bitkiler, gerek o zamanlar gerekse bugün, bizi Yerküre'ye ve maddeye doğru çeken yerçekimsel bir güçtür; orada, o zamanlar olmuş Hıristiyan kurtuluşundan bizi uzaklaştırır ve buraya, şimdiye çeker. Hatta belki de bu bitkilerin en tehlikeli yanı işte budur; zaman kavra-

* Yakın zamanda marihuananın tıbbi değeri yeniden keşfedilince, tıp bilimi, bitkiyi "farmasötik"leştirebilmenin yollarını araştırmalara başladı –kolaylıkla erişilebilen faydalarını kontrol edip kullanabilecekleri bir yol; örneğin doktorların reçetelerine yazabileceği, şirketlerin patentini alabileceği, hükümetlerin düzenlemeler getirebileceği bir bant ya da inhaler (nefes alma cihazı). Paracelsus'un açtığı yolu takip eden laboratuvar önlüklü bilim adamları, bitki kaynaklı uyuşturucuların aktif bileşenlerini her fırsatta sentetikleştirerek, tıbbın bitkiyi –ve böylece pagan geçmişini hatırlatan her şeyi– ekarte etmesini sağladı.

mına yaptıkları –özellikle, Hıristiyanlık ve daha sonra gelen kapitalizm çizgisinde örgütlenmiş bir uygarlığın perspektifinden bakınca.

Hıristiyanlık ile kapitalizm, kenevir gibi bir bitkiden nefret etmekte muhtemelen haklıdır. Her iki inanç da bizi geleceğe bakmaya davet eder; her ikisi de, anlık zevkleri ve duyuları reddederek, ileride gelecek olan bir tatminin beklentisini tercih eder –ister kurtuluşa hak kazanma yoluyla, ister satın alıp harcama yoluyla... Kenevirin, uyuşturucu üretilen diğer bitkilerden çok daha fazla yaptığı bir şey vardır ki, o da bizi şimdiye gömmektir; şimdi ve burada tatmin olma imkanını sunar. Bu ise, Hıristiyanlık ve kapitalizmin (ve uygarlığımızdaki başka pek çok şeyin) dayandığı arzunun metafiziğine kısa devre yaptırır.*

⁝

Peki öyleyse, Tanrı'nın Cennet'te Adem ile Havva'dan saklamak istediği bilgi *ne* idi? İlahiyatçılar bu soruyu dur durak bilmeden tartışacağa benziyor; ancak bence en önemli yanıt gözümüzün önünde saklı. Adem ile Havva'nın meyveyi tadarak elde edecekleri bilginin *içeriği*, biçimi kadar önemli değil; yani, *herhangi* bir ruhani bilgiye bir ağaçtan –doğadan– ulaşılabileceği gerçeği. Yeni inanç insanların sihirli doğa ile bağını koparma, ilgimizi gökteki tek Tanrı'ya çekerek bitki ve hayvanların dünyasının sihrini yok etme peşindeydi. Ancak kuşaklar boyu bitkiye tapmış paganlar işin doğrusunu bilirken, Yahova, bilgi ağacı yokmuş gibi davranamazdı. Böylece pagan ağacın Cennet'te büyümesine izin verildi; ancak artık bitki, güçlü bir tabu ile kuşatılmıştı. Yeni Tanrı, "Evet," diyordu, "doğada ruhsal bilgi *var*". Ancak uyarıyordu: baştan çıkarışları şiddetlidir, fakat benim şiddetim daha büyüktür. Ona teslim olursanız, cezalandırılırsınız.

* David Lenson, arzuları tatmin eden uyuşturucular (kokain gibi) ile keyif veren uyuşturucuları (kenevir gibi) birbirinden ayırıyor. "Kokain bir dakikacık sonra, gelmiş geçmiş en büyük zevki vaat ediyor... Fakat gelecek asla gelmiyor." Bu açıdan kokain deneyimi, "tüketici bilincinin vahşi bir taklidi"dir. Öte yandan, iş kenevir ya da psychedelic'lere (zihin açıcılar) gelince, "keyif; doğal güzelliklerden, ev işlerinden, dostlar ve akrabalardan, muhabbet ya da satın alınması gerekmeyen pek çok şeyden gelebilir."

İşte böylece uyuşturucu savaşının ilk muharebesi başladı.

⁞

Kendi bahçemde yer alan baştan çıkarıcı bitkilerin çoğunu söktüm. Pişman olmadım ya da duruma isyan etmedim diyemem. Bu bölüm için başımı kaldırmadan çalıştığım bahar aylarında, Amsterdam'da satılan melez kenevir tohumlarından birini ekmek üzere fena halde aklım çelindi. Fakat bu fikirden hemen caydım. Onun yerine bir sürü afyon çiçeği ektim. Hemen ekleyeyim; afyon çiçeklerime hayran hayran bakmaktan başka bir planım yok –önce uçuşan pelür kâğıdımsı çiçekleri, sonra da içleri alkaloitli süt dolu kapsüle benzeyen mavi-yeşil şişkin meyveleri... (Tabii afyon çiçekleri arasında yürümek, Oz Büyücüsü'nde Dorothy'ye olduğu gibi bir etki gösterirse, o başka.) Bu afyon çiçekleri, bahçeme dikemediğim kenevirin yerine kullandığım dublörler; uyuşturucu olarak satın alınmadılar –bu yüzden hiç değilse masum sayılırlar. Rüya gibi taç yapraklarına her bakışımda, yasalar karşısında güvende olmak adına bu bahçenin feragat ettiği güçleri hatırlayacağım.

Ben de işte bu sansürlenmiş bahçeyle idare ediyorum; toplum tarafından kabul gören zevkleri içinde barındıran –yiyecek iyi şeyler, bakacak güzel şeyler– bu gür bahçenin etrafını yasalardan oluşan bir çit sarıyor. Eğer Dionysos bu bahçede temsil ediliyor olsaydı, ki mutlaka ediliyor, esas olarak çiçeklerin arasındadır. Kokulu bir gülün insanın moralini düzeltme, hatıraları çağrıştırma ve hatta sadece mecazi olmayan bir anlamda sarhoş etme gücünü hafife alacak son kişi ben olurdum.

Bahçe birçok ayinin yeridir, doğal dünya ile kalıcı bağlarımıza sadece tanık olmak için değil, onları ritüel bir şekilde canlandırmak için de gidebileceğimiz bir arena –hem herhangi bir oda kadar sıradan, hem de bir kilise kadar özel. Kalıcı bir şey; ancak gücü, etkisi ve değeri fena halde kısıtlanmış –çünkü uygarlık, dünyayla olan bağlantılarımızı koparmaya, hiç değilse unutturmaya kararlı görünüyor.

Fakat bahçede eski bağlar korunur, sadece sembol olarak da değil. Sebze bahçesinden besleniriz örneğin, ve eğer dikkatimizi toplarsak, tüm bunlar bize güneşe, yağmura ve fotosentez dediğimiz gündelik simyaya bağlılığımızı hatırlatır. Aynı şekilde, bir yaban arısı soktuğunda acısını tenimizden alıp götüren karakafesotu yaprakları, bizi şifalı bitkilerin sihirli dünyasına geri götürür. Bu tip ayinler, hafif pagan tonları olsa da, öylesine zararsızdır ki pek azımız onları reddederiz. Sanırım bunun nedeni de şu: bedenlerimizin bitki ve hayvanlar dünyasına, doğanın döngülerine, bir şekilde bağlı olduğunu hatırlamak hoşumuza gidiyor.

Pek ya zihinlerimiz? Söz konusu zihin olduğunda, çok emin değiliz artık. Bir yaprak ya da bir çiçek alıp onu bilinç deneyimimizi değiştirmek için kullanmak, uygar toplum bir yana, kendimize ilişkin daha yüce düşüncelerimize de ters düşen, çok farklı bir türde bir ayine işaret ediyor. Ancak bence her şeye rağmen zaman zaman böyle bir ayine değer –başka hiçbir şeye olmasa da, en azından kibrimizi kontrol altında tutmaya yarayacaktır. Düşüncelerimiz ile algılamalarımızı düzeltme, mecaz ve merakı ateşleme, bilinçli ve düşünen benliklerimizin doğadan uzak olduğuna ilişkin makbul Yahudi-Hıristiyan inancına karşı çıkma gücüne sahip olan bitkiler, bir tür aşkınlığa erişmiştir.

Eğer kendini aşma durumunu beyinlerimizde ve aynı zamanda bahçedeki çiçeklerde de akan moleküllere borçlu olduğumuzu keşfedersek, kendimizi pohpohladığımız bu otoportreye ne olur acaba? Eğer insan kültürünün en parlak meyvelerinden bazıları aslında bu kara toprakta, bitkiler ve mantarlarla birlikte kök salmışsa? Bu durumda madde, gene de onu düşünmeye alışkın olduğumuz kadar dilsiz midir? Yoksa bu, ruhun da doğanın bir parçası olduğu anlamına mı gelir?

Dünyada daha eski bir fikir yoktur belki de. Bir keresinde Friedrich Nietzsche Dionysos sarhoşluğunu "zihne baskın çıkan doğa" olarak tanımlamıştı –bize istediğini yapan doğa. Eski Yunanlılar bunun hafife alınacak ya da sık sık meydana gelecek bir şey olmadığını

idrak etmişti. Sarhoşluk onlar için sınırları özenle çizilen bir ritüeldi; asla bir hayat tarzı değildi, çünkü Dionysos'un bizden duruma göre ya melek ya da hayvan yaratabileceğini biliyorlardı. Öyle bile olsa, doğanın zaman zaman bize istediğini yapmasına izin vermek yararlı bir şeye benziyor; soyutlanmış yukarı bakışımızı bir süre Toprak'a indirmek için olsa bile. Etrafımıza bakıp, bitkiler ile bilgi ağaçlarının hâlâ bahçede yetiştiğini görebilseydik eğer, dünya sihrine nasıl da yeniden kavuşurdu.

4. BÖLÜM

Arzu: Kontrol

Bitki: Patates

(SOLANUM TUBEROSUM)

Bana sorarsanız, doğada görüp görebileceğiniz en heyecan verici sahnelerden biri de, bahar aylarında yeşil bir şehir gibi yükselen, sıra sıra dizili sebze fideleridir. Topraktan yeni çıkan yeşil bitki ile iyice koyulaşmış killi toprağın o "aç-kapa" tarzı dijital ritmine ve sebze bahçesinin mayıs ayında sergilediği geometrik düzene resmen bayılırım –yaz mevsimi ile gelen salgınların, taşkınlıkların ve karmaşanın öncesindedir bunlar. Yüce bakir doğanın ayrı bir yeri var, kabul ediyorum, ve Tanrı biliyor ya, bir sürü de Amerikalı şair var; fakat ben burada, düzenlenmiş bir toprağın verdiği tatmin duygusu hakkında bir iki söz söylemek istiyorum. Kulağa fazlasıyla tezat gelmeseydi, buna Tarımsal Yücelik derdim.

Ki muhtemelen de tezattır. Yücelik, doğanın bize istediği gibi davranmasıyla ilgilidir. Gücü karşısında hissettiğimiz huşu duygusu hakkındadır –kendimizi görece küçük hissederiz. Bense bunun tam tersinden, doğaya istediğimiz gibi davranmanın verdiği tatminden söz ediyorum: kendi emek ve zekâmızın toprağa yansımasını görmekten aldığımız zevk. Niagara ya da Everest, yücelik dürtüsünü nasıl harekete geçiriyorsa, bir çiftçinin tepeleri ilmikleyen metodik

sıraları ya da Versailles gibi bir bahçeyi düzenleyen budalı ağaç geçitleri de, sözünü ettiğim bu ikinci dürtüyü canlandırır –*kendi* gücümüzü hisseder, bu duyguyla coşarız.

Bugünlerde yücelik tatile çıkmaya benzer; gerek kelime anlamıyla, gerekse ahlâkî anlamda. Zaten artık kim bakir doğa hakkında kötü bir söz söyleyebilir ki? Onunla kıyaslanınca bu öteki dürtü, doğanın yabanıllığını kontrol etme arzusu, bir anlam karmaşasından ibaret. Doğadaki gücümüzden, bunun meşruluğundan ve gerçek olup olmadığından emin değiliz; ki böyle düşünmekte haklıyız da. Çiftçilerle ile bahçıvanlar şunu belki de herkesten iyi bilir; kontrolleri aslında hep bir sözde olmuştur –çünkü şansa, havaya ve kontrolleri dışındaki pek çok faktöre bağlıdır. Onların her yıl yeniden ekim yapmasına, mevsimin belirsizliklerinde bata çıka yürümeye devam etmesine yol açan, bu gerçeği görmezden gelişleridir. Çok geçmeden zararlılar, fırtınalar, kuraklıklar, bitki hastalıkları gelecek ve onlara, bu şahane sıraların temsil ettiği insan gücünün gerçekte hiç de mükemmel olmadığını hatırlatacaktır.

1999 yılında, Avrupalılar'ın o güne kadar tanık olduklarından çok daha güçlü, acayip bir aralık kasırgası, André Lenôtre'un Versailles'daki yüzlerce yıllık bitkilerini harap etti; birkaç saniyede bahçenin kusursuz geometrisini çökertti. O bahçe, insan hâkimiyetinin gelmiş geçmiş en görkemli sahnesiydi. Berbat olmuş geçitlerin, kargacık burgacık hale gelmiş düz çizgilerin, malıvolmuş ressamlara has perspektifin fotoğraflarını gördüğümde şunu düşündüm; düzen unsurunun bu kadar öne çıkmadığı bir bahçe, hem fırtınayı daha iyi göğüslerdi, hem de daha kolaylıkla kendini toparlardı. Öyleyse böyle bir felaketten ne sonuç çıkarmamız gerekiyor? Fırtınaya hangi gözle baktığınıza bakar: insanoğlunun kibrinin ve doğanın sonsuz üstünlükteki gücünün bir kanıtı mı, yoksa (bazı bilim adamlarının şimdi yaptığı gibi) atmosferin istikrarsızlığına katkıda bulunan küresel ısınmanın bir etkisi mi? Küresel ısınma görüşüne göre, fırtınanın kendisi de yıktığı bahçenin düzeni kadar insan elinden çıkma; yani insan gücünün bir tezahürü –olup biten sadece, birinin diğeri-

nin altındaki halıyı çekip alması.

Bahçıvan bu tür ironilere alışkındır; çünkü zamanla şunu öğrenir: bahçe üzerindeki kontrolü söz konusu olduğunda, ileriye doğru attığı her adım, aynı zamanda yeni bir düzensizliğe davetiye çıkartacaktır. Bakir doğa dönüm dönüm azaltılabilir, ancak yabanıllık, bambaşka bir şeydir. Yeni çapalanmış bir toprak, yeni bir yabani ot topluluğunu davet edecektir; yeni, güçlü bir tarım ilacı, zararlılarda direnişe neden olur ve basitleştirme yönünde atılan her yeni adım –monokültüre doğru, diyelim, ya da genetik olarak birbirinin eşi bitkilere– hayal bile edilemeyen yeni karmaşıklıklara yol açar.

Ancak bu basitleştirmeler de inkâr edilemeyecek derecede güçlüdür: bazen tersi olsa da, genellikle "işe yarar"lar –doğadan ne istiyorsak, onu sağlarlar. Tarım, doğası sonucu, acımasızca sınırlayıcıdır. Doğanın anlaşılmaz karmaşıklığını basitleştirip, insani ölçülerde idare edilebilir bir boyuta indirir; ne de olsa, bir avuç dolusu seçilmiş tür dışında her şeyi defetmek gibi basit bir eylemle işe başlar. Bunları sıralar halinde dikmek, yalnızca düzen duygumuzu hoş tutmakla kalmaz, sağduyuya da işaret eder: yabani otları ayıklamak da, hasat da, bir o kadar basitleşir. Ve doğa, bitkilerini asla bizim gibi sıralar halinde dikmese de, böyle yaptık diye bize kin tutmaz.

Aslında bahçede birçok yeni şey olur; doğada, bizim kontrol etme çabalarımızın öncesinde gerçekleşen bilinmedik yenilikler. Birkaçının adını vermek gerekirse: yenilebilen patatesler (yabani olanları yenilemez derecede acı ve zehirlidir), katmerli laleler, sinsemilla, nektarinler. Doğa her seferinde gerekli genleri ya da mutasyonları sağlar; ancak bahçe ile bahçıvan, bu yeniliklere bir yer ayırmazsa, asla gün yüzü göremezler.

Bahçe, insanlar için olduğu gibi doğa için de daima bir deneme, yeni melezler ile mutasyonları sınama yeri olmuştur. Bakir doğada asla çaprazlama yapmayan türleri, insanların açtığı toprak alanlarda serbestçe melezleştirir. Çünkü yeni bir melezin, oturmuş bir çayır ya da orman ekosisteminin sıkı örgüsünde kendine bir yer edinmesi zordur; var olan en ufak kovuğun çoktan dolmuş olma ihtimali yük-

sektir. Fakat bir bahçe –ya da bir yol kıyısı ya da bir çöp yığını– yeni bir melezin çok daha fazla şans bulacağı, "açık" bir habitattır. Ve eğer gözümüze çarparsa, insani bir arzuyu tatmin ederse, dünyaya açılacak duruma gelmiş demektir. Tarımın kökenlerine ilişkin bir teoriye göre, evcilleşmiş bitkiler ilk kez insanların toplayıp yediği –daha o zamandan tatlılıkları, boyları ya da güçleri nedeniyle bilinçsizce seçilmiş– yabanıl bitkilerin atılan çekirdeklerinin kök saldığı, serpildiği ve sonunda melezleştiği çöp yığınlarında ortaya çıktı. İnsanlar zamanla bu melezlerin en iyilerine bahçelerinde yer verdi ve orada, insanlar ile bitkiler birlikte, her ikisini de ebediyen değiştirecek bir dizi birlikte evrim deneyine girişti.

⁞

Bahçe bugün de bir deney yeri; bütün bir çiftliği riske atmaksızın, yeni bitki ve tekniklerin sınanmasına uygun bir alan. Bugün organik çiftçilerin kullandığı yöntemlerin çoğu, ilk kez bahçelerde keşfedilmişti. Bir sonraki "Yeni Şey", bütün bir çiftlik ölçeğinde uygulanırsa pahalıya patlar, üstelik risklidir de. Çiftçiler işte bu yüzden değişime hep ayak diremiştir; muhafazakâr insanlardır. Ancak benim gibi, görece kaybedecek bir şeyi olmayan bir bahçıvan için, yeni bir tür patatesi ya da zararlılara karşı geliştirilen yeni bir yöntemi denemek ölüm kalım meselesi değildir; ben de her mevsim bunu yaparım.

İtiraf ediyorum ki, bahçede yürüttüğüm deneyler bilimsel değil; güvenir ve kesin sonuçlar vermekten son derece uzak. Bu yıl böcekleri başarıyla kontrol altında tutmamı sağlayan şey, patateslere püskürttüğüm yeni tesbih ağacı yağı mı? Yoksa, patatesin yakınına –böceklerin yapraklarını patatese tercih ettiği– diktiğim bir çift Meksika domatesi mi? (Onlara günah keçilerim diyorum.) İdeal bir dünyada, biri hariç her değişkeni kontrol ederdim. Fakat bunu bir bahçede, (doğanın tamamında olduğu gibi) *sadece* değişkenlerden oluşan bir yerde gerçekleştirmek zor. "Her şey diğer her şeyi etkiliyor" –bir

bahçede olup bitenleri gayet güzel tanımlıyor. Ve hatta, herhangi bir ekosistemde olup bitenleri de.

Tüm bu karmaşıklıklara rağmen, eğer bahçem bir ilerleme kaydedecekse, bunu ancak deneme-yanılma yöntemiyle yapabiliyor; ben de bu yüzden deney yapmayı sürdürüyorum. Bu yakınlarda yeni bir şey ektim –yeni derken, çok çok yeni– ve bugüne kadar yürüttüğüm en iddialı deneye giriştim. Kendi böcek ilacını üretmek üzere, (Monsanto şirketi tarafından) genetik olarak yeniden yapılandırılmış, "NewLeaf (YeniYaprak)" adlı bir patates. Bitki, bu ilacı her bir yaprağın, sapın, çiçeğin, kökün ve –en rahatsız edici olan da bu– her bir patatesin, her bir hücresinde yapıyor.

Patateslerin daimi belalısı, Colorado patates böceğidir. Yakışıklı, doymak bilmez bir böcek olan Colorado patates böceği, bitkinin yapraklarını bir gecede temizler ve böylece yumru köklerin (tuberler) açlıktan ölmesine neden olur. İddialara göre, NewLeaf'ten ufacık bile olsa, tek bir lokma alan böcek ölüm fermanını imzalamış oluyor, çünkü bitkinin her yanında üretilen bakteryel toksin, böceğin hazım borusunu parçalıyor.

Mevsimin sonunda hasat edeceğim bu NewLeaf patatesleri, sahiden *istediğimden* bile emin değildim. Bu açıdan bakıldığında, patates yetiştirme deneyimim bahçede yaptığım diğer her işten –elma, lale ve hatta ot yetiştirmek olsun– oldukça farklıydı. Diğer bitkileri, vaat ettiklerini gerçekten istediğim için dikmiştim. Bu durumda ise, bir arzudan çok bir merakı tatmin etmek istiyordum: işe yarıyorlar mıydı? Bu genetiği değiştirilmiş patatesleri ekmek ya da yemek, iyi bir fikir miydi? Benimkini değilse, *kimin* arzusunu tatmin ediyorlardı? Ve nihayetinde, bitki-insan ilişkisinin geleceği hakkında bize neler söyleyeceklerdi? Bu sorulara yanıt vermek, bir bahçıvanın (ya da o patatesi yiyecek kişinin) elinin altındaki aletlerden daha fazlasını gerektiriyordu. Bunu başarabilmek için, bir gazetecinin mesleğini icra ederken kullandığı araçlara da ihtiyacım vardı. Onlar olmaksızın bu patateslerin geldiği dünyaya adım atmam, söz konusu bile değildi. Sonuç olarak, NewLeaf patates yetiştirme deneyimimin

temelden suni bir yanı olduğunu söyleyebilirsiniz. Ancak görünüşe göre buradaki asıl mesele de bu: sunilik.

⁝|⁝

NewLeaf'lerime uygun bir isim konduğu kesin. Onlar, yeni bir kültür bitkisi sınıfının üyeleri. Her birimizi toprağa bağlayan, uzun, karmaşık ve artık büyük ölçüde gözlerden ırak olan besin zinciri, bu bitkiler sayesinde değişiyor. Bahçemde deneyimi yürüttüğüm sırada, Amerika'daki çiftlik arazilerinin iki yüz milyon kilometre kareden fazlasına halihazırda –çoğu ya kendi haşere ilacını üretmek ya da zararlı ot ilaçlarına karşı koymak üzere– genetiği değiştirilmiş mısır, soya fasulyesi, pamuk ve patates ekilmişti. Söylenene göre, çok da uzak olmayan bir gelecek bize, kızartıldığında daha az yağ emecek şekilde genetiği değiştirilmiş patatesler, kuraklığa dayanabilen mısırlar, asla biçilmesi gerekmeyen çimenler, A vitamininden yana zengin "altın pirinç"ler, aşı yerine geçecek muz ve patatesler, pisibalığı genleriyle pekiştirilmiş domatesler (dona dayanması için) ve gökkuşağının her renginde yetişen pamuklar getirecek.

Bu yeni teknolojinin –insanların ilk kez bir bitkiyi diğeriyle çaprazlamayı öğrenmesinden bu yana– bitkilerle ilişkimiz açısından gelmiş geçmiş en büyük değişimi temsil ettiğini söylemek, abartı bir ifade olmayacaktır. İnsanın doğa üzerindeki kontrolü, genetik yeniden yapılandırma ile dev bir adım atıyor. Bir çiftçinin tarlasındaki sıraların temsil ettiği "doğayı yeniden düzenleme" işi, artık yepyeni bir boyutta gerçekleşebilir: bizzat bitkilerin genomlarında. Hakikaten de, yeni bir boyuta adım attık.

Ya da, attık mı?

Bu bitkilerin gerçekte ne kadar yeni olduğu, onlara ilişkin en büyük sorulardan biri. Onları geliştiren şirketler, bu soruya çelişkili yanıtlar sunuyor. Sanayi, bu bitkileri hem biyolojik bir devrimin temel taşı olarak görüyor (tarımı daha sürdürülebilir bir hale getirip, dünyanın beslenmesini sağlayacak "paradigmal değişim"in bir

parçası oldukları için), hem de tuhaf bir şekilde, bunların bildiğimiz patates, mısır ve soya fasulyelerinden hiçbir farkı olmadığını söylüyor; en azından besin zincirinin tüketici ucunda yer alan insanları ilgilendirdiği kadarıyla. Yeni bitkiler, patent almayı gerektirecek kadar yeni, fakat bize ne yediğimizi söyleyecek bir etiketi gerektirecek kadar yeni değil. Tek bedende çok kimlikli yaratıklara benziyorlar: patent bürosunda ve çiftlikte "devrimci", süpermarkette ve çevrede "yeni bir şey yok" etiketleri taşıyorlar.

Kendi NewLeaf'lerimi ekerek, gerçeğin hangi versiyonuna inanacağımı bulmayı umuyordum; bunlar aslında bildiğimiz eski patatesler mi, yoksa ihtiyatla yaklaşılmayı ve zorlu sorular sormayı gerektiren yeni bir şeyler mi (doğada, yediğimiz besinlerde)? Konuyu incelemeye başlar başlamaz, genetiği değiştirilmiş bitkiler hakkında, iki yüz küsur milyon kilometre karede bile cevaplandırılmamış ve daha da ilginci, henüz sorulmamış pek çok soru olduğunu fark ediyorsunuz –benimkinin, süregelen tek deney olmayabileceğini düşündürecek kadar.

⁝

2 Mayıs. Monsanto'nun yeni NewLeaf'lerine deneme ekimi yapmamı kabul etmesinin ardından, deneyime başlayacağım noktadayım. Burada, besin zincirinin üretici ucunda, her şey bambaşka ve yepyeni görünüyor. Sebze bahçemde iki ufak çukur kazıp içlerine biraz gübre koyduktan sonra, Monsanto'nun gönderdiği ekilecek patateslerin olduğu mor file torbanın bağını çözdüm ve boynuna iliştirilmiş yetiştirici kılavuzunu açtım. Anaokulu deneylerinden hatırlayacağınız gibi, patates tohumlardan değil, yumruları üzerindeki gözlerden yetiştirilir. Çukurun dibine özenle yerleştirdiğim tozlu, taş rengindeki yumru kökler, tıpkı diğerlerine benziyordu. Fakat yanlarında gelen yetiştirici kılavuzu bende, sebze ekmekten ziyade, piyasaya yeni sürülen bir yazılımı bilgisayarıma yüklüyormuşum hissi uyandırdı.

Kartın üzerinde yazan bilgilere göre, "Bu ürünü açarak ve kullanarak," artık bu patatesleri yetiştirme "ehliyetine sahip"tim; ancak

sadece tek bir nesil için. Sulayacağım, yetiştireceğim ve hasat edeceğim ekin benimdi, fakat aynı zamanda benim değildi. Yani, önümüzdeki Eylül ayında topraktan kazacağım patatesler yemek ya da satmak üzere benim olacaktı ancak genleri, 5,196,525; 5,164,316; 5,322,938; ve 5,352,605 no'lu patentler dahil olmak üzere birkaç A.B.D. patenti ile, Monsanto'nun entelektüel malı olarak koruma altındaydı. Bu patateslerden birini bir sonraki yıl ekmek üzere saklayacak olursam –geçmişte patateslerimle rutin olarak yaptığım bir uygulama– federal yasayı ihlal ediyor olacaktım. ("Gönüllüler"in –yani bir önceki hasatta gözden kaçmış olan ve her bahar bahçıvanın müdahelesi olmaksızın sürgün veren bitkilerin– hukuki durumu ne olur diye merak ettim ister istemez.) Etiketteki küçük punto, patateslerimin *kendilerinin* de, Çevre Koruma İdaresi'nde haşere ilacı olarak kayıtlı olduğuna dair endişe verici bir haber veriyordu.

Eğer tohumlarla başlayıp tabaklarımızda sona eren besin zincirinin devrimsel boyutlarda bir değişimin orta yerinde olduğuna dair bir kanıta ihtiyaç varsa, NewLeaf'lerime eşlik eden o küçük puntolar bunu sağlamaya yeter de artar. O besin zinciri, üretkenlik yönünden rakip tanımaz: bugün bir Amerikalı çiftçi her yıl, ortalama yüz kişiyi doyurmaya yetecek kadar besin yetiştiriyor. Ancak bu başarının –doğayı kontrol eden gücün– bir bedeli oldu. Modern sınai çiftçi, büyük miktarlarda kimyasal gübre, haşere ilacı, makine ve yakıt olmaksızın o kadar besini yetiştiremez. Onlara verilen adla, bu pahalı "girdiler", çiftçiye borç yükler, sağlığını riske atar, toprağını erozyona uğratır, verimliliği bozar, yeraltı sularını kirletir ve yediğimiz besinlerin güvenliğine gölge düşürür. Böylece çiftçinin gücünü arttıran kazanım, pek çok yeni hassasiyeti ardı sıra getirir.

Tüm bunları önceden duymuştum elbette; ancak ya çevrecilerden ya da organik çiftçilerden. Yeni olan, aynı eleştiriyi sınai çiftçilerden, hükümet görevlilerinden ve çiftçilere en baştan tüm o pahalı girdileri satmış olan tarım şirketlerinden duymak. Olacak iş değil ama, Wendell Berry'den bir alıntı yaparsak, Monsanto bu yakınlardaki yıllık raporlarının birinde, "günümüzde kullanılan tarımsal teknoloji sürdürülemez

nitelikte" beyanında bulunmuş.

Amerika'nın besin zincirini kurtaracak olan, yeni türde bir bitki. Genetik mühendislik, pahalı ve toksik kimyasal maddelerin yerine yine pahalı, ancak besbelli iyi tabiatlı genetik bilgiler koymayı vaat ediyor: benim NewLeaf'lerim gibi, haşere ilaçlarının yardımı olmaksızın, kendilerini böcek ve hastalıklardan koruyabilecek ekinler. NewLeaf'te durum şu şekilde oluyor; toprakta sık rastlanan bir bakteriden –*Bacillus thuringiensis*, ya da kısaca "Bt"– ödünç alınan bir gen, patatesin hücrelerine, Colorado patates böceği için öldürücü olacak bir toksini üretmesi için gerekli olan bilgiyi veriyor. Bu gen, artık Monsanto'nun entelektüel malı. Genetik mühendislikle birlikte tarım da bilgi çağına girdi ve Monsanto'nun amacı, anlaşıldığı kadarıyla, bu yeni bitkiler kuşağını yönetecek patentli "çalıştırma sistemleri"ni –benzetme onlara ait– temin ederek, tarımın Microsoft'u olmak.

Doğal dünyayı tanımlamak için kullandığımız mecazlar, ona yaklaşma biçimimizi, kontrol çabalarımızın üslubunu ve kapsamını büyük ölçüde etkiler. İnsanlar bir çiftliği fabrika, ya da bir ormanı çiftlik olarak görmeye başladığında, o dünyada (ve dünyaya yönelik) ne varsa değişecektir. Bugün, insanlar besin sağlayan bitkilerin genlerine yazılımlarmışcasına yaklaşmaya başladığında neler olacağını öğrenmek üzereyiz.

⁞

And Dağları, 1532. Ektiğim patentli patatesler, patatesin "çeşitlilik merkezi" olan And platosunda yetişen yabanıl atalarının soyundan geliyor. *Solanum tuberosum*, yedi bin yılı aşkın bir süre öncesinde ilk kez burada, İnka'ların ataları tarafından evcilleştirilmişti. Aslında bahçemdeki patateslerin bazıları, o kadim patateslerle yakından ilişkili. Yetiştirdiğim yarım düzine civarındaki farklı çeşit arasında, aralarında Peru mavi patatesin de bulunduğu birkaç ata yadigârı var. Peru mavi patates, golf topu büyüklüğünde nişastalı bir patates; ortasından kestiğinizde eti, batik yöntemiyle capcanlı bir mavi renkle boyanmış gibi görünüyor.

Mavi patatesim, İnkalar'ın ataları ve soylarından gelenlerle birlikte geliştirdiği patates bolluğunun bir parçası. Mavi patatese ek olarak kırmızı, pembe, sarı ve turuncu patatesler de yetiştirmişler; her türlü sıskalar ve şişkolar, düzgün kabuklular ve kızıl kahverengiler, kısa mevsim patatesleri, uzun, kuraklığa dayanıklı, su seven, tatlı yumrulular, acı yumrulular (at yemi olur), nişastalı patatesler ve dokusu neredeyse tereyağına benzeyen diğerleri –toplam üç bin kadar farklı çeşitte patates. Patates çeşitliliğinin bu aşırı çiçeklenmesini kısmen İnkalar'ın çeşitlilik arzusuna, kısmen deney yeteneklerine ve kısmen de İspanyol fethi sırasında dünyanın en ileri derecede gelişmiş tarımı olan tarımlarının çetrefilliğine borçluyuz. O Mayıs patateslerim çıksın diye beklerken, İnkalar'ın (ve İrlandalılar'ın) patatesleri hakkında yazılanları okumaya başladım; insanlar ile patatesler arasındaki ilişki ve bu ilişkinin hem bitkiyi, hem de bizi nasıl değiştirdiği hakkında daha net bir tablo edinmeyi umuyordum.

İnkalar, en talihsiz koşullar altında son derece iyi mahsul alabilmek için bir yöntem geliştirdi; ki söz konusu yöntem bugün halen Andlar'ın bazı bölgelerinde kullanımdadır. Dikey bir doğal ortam, hem bitkiler, hem de yetiştiricileri için mücadele edilmesi gereken pek çok durum yaratır; çünkü mikroiklim, gerek yüksekliğe, gerekse güneş ile rüzgâra nazaran konumlanmaya göre ciddi şekilde farklılıklar gösterir. Belli bir yükseklikte, bir bayırın bir yanında büyüyüp serpilen patates, oradan birkaç adım uzaktaki bir başka parselde çürüyebilir. Bu şartlar altında hiçbir monokültür başarıya ulaşamaz; İnkalar da bu nedenle, monokültürün tam karşıtı olan bir tarım yöntemi geliştirmişti. Andlı çiftçi, –bugün olduğu gibi o gün de– ekim alanının tümünü tek bir kültür bitkisine ayıracağına, her ekolojik konum için bir tane olmak üzere pek çok bitkiyi denemişti. İnkalar, çoğu çiftçinin yaptığı gibi tek bir patatese –diyelim, Russet Burbank'e– uysun diye çevreyi değiştirmeye kalkacağına, her çevre için yeni bir patates geliştirmişti. Bunun sonucunda ortaya çıkan çiftlikler Batılı gözlere kaotik, bölük pörçük görünür; parsellerde devamlılık yoktur (burada biraz bundan, orada biraz şundan). Bariz şekilde düzenli bir peyzajın, aşina, Apollon'ca tatminlerinin

hiçbirini sunmaz. Buna karşılık Andlar'daki bir patates çiftliği, 1999'da Versailles ya da 1845'te İrlanda'nın aksine, doğanın ona savurmaya kalkacağı her türlü zorluğa dayanabilir ve böylelikle doğanın karmaşık düzenini temsil eder.

And çiftliğinin sınırları, gerek o zamanlar gerekse bugün, yabani otlar gibi yabani patateslerle de dolu olduğu için, çiftçinin ektiği çeşitler düzenli olarak yabani akrabalarıyla çaprazlanmış ve bu sayede de gen havuzunu tazeleyerek yeni melezler yaratmıştır. Bu yeni patateslerden biri –diyelim bir kıtlık ya da fırtınadan sağ çıkarak ya da yemek masasında övgü alarak– değerini kanıtladığında, sınırlardan tarlalara ve zamanla komşuların tarlalarına da terfi ederdi. Böylelikle suni seçilim, sürekliliği olan yerel bir işlem oluyor; her yeni patates, toprak ile onu ekip biçenler arasında süregelen gidiş-gelişin ürünü. Bu sürece muhtemelen tüm patatesler –yani, türün genomu– aracılık ediyor.

İnkalar ve onların soyundan gelenler tarafından geliştirilen genetik çeşitlilik, olağanüstü bir kültürel başarı olmasının yanı sıra, dünyanın geri kalanı için de değeri hesaplanamaz bir armağandır. Bedava ve hiçbir yükümlülüğü olmayan bir armağan olduğunu da eklemeliyim; patentli ve ticari markalı NewLeaf'lerimin aksine. "Entelektüel mülkiyet", o zamanlar olduğu gibi şimdi de Perulu bir çiftçi için hiçbir anlam ifade etmeyen, Batı kaynaklı bir kavram.* Tabii Francisco Pizarro İnkalar'ı fethettiği zaman ne bitki arıyordu ne de entelektüel mülkiyet; onun gözü sadece altını görüyordu. Fatihlerin hiçbirinin aklının ucundan bile geçmese de, Andlar'da karşılarına çıkan o komik görünümlü yumrular, Yeni Dünya'dan getirecekleri yegâne kıymetli hazineydi.

⁞

15 Mayıs. Birkaç gün süren sağanak yağmurun ardından bu hafta güneş çıktı. NewLeaf'lerim de çıktı; bir düzine kadar koyu yeşil filiz

* Aslına bakarsanız, "entelektüel mülkiyet" bu yakınlarda imzalanan ticaret anlaşmalarında, bir bireyin ya da şirketin kişiye özel, pazarlanabilir malı olmayan herhangi bir icadı özellikle kapsam dışı bırakacak şekilde tanımlanmıştır. Böylece bir şirketin yeni patatesi entelektüel mal sayılır, ancak bir kabileninki sayılmaz.

topraktan baş verdi ve büyümeye başladı –üstelik diğer patateslerimin hepsinden daha hızlı ve daha gürbüz şekilde. Ancak, zindelikleri bir yana, NewLeaf'lerim tamamen normal görünüyordu –bahçemi ziyaret eden birkaç kişinin şakayla karışık sorduğu gibi, ne bipliyor, ne de parlıyorlardı. (Aslına bakarsanız bu parlama yakıştırması, öyle 'yok artık' denecek türden bir fikir değil: Okuduklarıma göre, yetiştiriciler ateşböceğinden aldıkları bir geni ekleyerek ışıldayan bir tür tütün geliştirmiş. *Niye* yaptıklarını henüz okumuş değilim. Belki de sadece yapılabileceğini kanıtlamak içindir; bir nevi güç gösterisi yani.) Fakat o ilk günlerde, NewLeaf'lerimin ışıl ışıl, koyu yeşil yapraklarının sayısını çoğalttığını ve her şeyden habersiz ilk böceğin gelişini hevesle beklediğini gözledikçe, onların varoluşsal açıdan diğer bitkilerimden farklı olduğunu düşünmeden edemedim.

Tüm evcilleşmiş bitkiler bir anlamda sunidir; insanların "tasarlama"ya yardımcı olduğu kültürel ve doğal bilgilerin yaşayan arşivleridir. Hangi tipte olursa olsun, her patates ona hasıl olunan insani arzuları yansıtır. Uzun boylu, yakışıklı kızarmış patatesler (ya da yarasız beresiz, yuvarlak patates cipsleri) üretmek amacıyla seçilen patatesler, ulusal bir besin zincirinin olduğu kadar, patateslerini yüksek derecede işlem görmüş şekliyle seven bir kültürün ifadesidir. NewLeaf'lerimin yanında büyüyen daha narin bazı Avrupalı parmakboylar ise, ufak çaplı yetiştiricilerinden oluşan bir ekonomiye ve patatesleri taze tüketmeyi tercih eden bir kültüre işaret ediyor –çünkü bu çeşitlerin hiçbiri, ne uzun seyahatlere, ne de uzun süreler depolarda beklemeye dayanmaz. Peru mavi patateslerime tam olarak ne gibi kültürel değerler atfedeceğimi bilemiyorum; belki de sabah, öğlen, akşam patates yiyen insanların çeşit isteğidir.

Anthelme Brillat-Savarin'in o meşhur sözü, "Bana ne yediğini söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim." der. Bir patatesin nitelikleri –diğer tüm evcilleşmiş bitki ya da hayvanlarda olduğu gibi– onu yetiştiren ve tüketen insanların değer yargılarının gerçeğe yakın bir yansımasıdır. Ancak tüm bu nitelikler zaten patateste vardı; *Solanum tuberosum* türünün sunduğu genetik imkânlar, evreninin içinde bir

yerlerde duruyordu. Ve bu evren, muazzam da olsa, sonsuz değildir. Doğada birbiriyle ilgisi olmayan türler çaprazlanamayacağından, yetiştiricilik sanatı daima patatesin yapmak istediklerinin ya da yapabileceklerinin doğal sınırına çarpar; ki bu da, o türün temel kimliğidir. Doğa her zaman, bir kültürün bir patatesle neler yapabileceği konusunda gerektiğinde veto hakkını kullanarak son sözü söylemiştir.

Bugüne kadar. NewLeaf bu vetoyu geçersiz kılan ilk patates. Monsanto'nun gözünde genetik mühendisliği, insanın doğayı değiştirmesinin kadim tarihinde yeni bir bölüm sadece –ki bu tarih, fermentasyonun keşfine kadar uzanır. Şirket, *biyoteknoloji* kelimesini o kadar geniş bir anlamda kullanıyor ki, bira yapmak, peynir yapmak, seçici yetiştirme de bu kelimenin kapsamına giriyor: hepsi de, yaşam biçimlerinin kullanılmasına ilişkin "teknolojiler".

Ancak bu yeni biyoteknoloji, bir bitkide doğa ile kültürün ilişkisine hâkim olan eski kuralları alaşağı etmiş. Evcilleştirme asla bizim türümüzün diğerlerini kontrol ettiği tek yollu basit bir süreç olmamıştı. Diğer türler, ancak kendi çıkarlarına hizmet edildiği ölçüde katılımda bulunur ve birçok bitki de (meşe gibi), oyun boyunca kenarda oturur. Bu oyun, Darwin'in "suni seçilim" dediği oyundur; kuralları da doğal seçilime hâkim olan kurallardan farklı değildir. Bakir doğasındaki bitki yeni nitelikler önerir ve daha sonra insan (ya da, doğal seçilim söz konusuysa, doğa) bu niteliklerden hangilerinin varlığını sürdüreceğini ve serpileceğini seçer. Ancak Darwin, *Türlerin Kökeni*'nde şu kuralı defalarca vurgulamıştı: "İnsanoğlu bizzat çeşitliliği üretmez."

Şimdi üretiyor. Yetiştiriciler ilk kez, doğada herhangi bir yerden aldıkları nitelikleri, bir bitkinin genomuna bizzat isteyerek yerleştiriyor: ateşböceklerinden (ışıldama özelliği), pisibalığından (dona karşı tolerans), virüslerden (hastalığa karşı dayanıklılık) ve benim patateslerimin durumunda da, *Bacillus thuringiensis* olarak bilinen bir toprak bakterisinden. Bu türler, bir milyon yıl da geçse, ne doğal ne de yapay seçilimle bu nitelikleri asla önermezdi. "Miras yoluyla değişme"nin yerini... başka bir şey aldı.

Genlerin bazen türler arasında hareket ettiği de bir gerçek; pek

çok türün genomu, bilim adamlarının önceden düşündüğünden daha akıcı görünüyor. Ancak tam olarak anlayamadığımız nedenlerden ötürü belirgin türler doğada mevcut ve bunlar belli bir genetik bütünlük sergiliyor –aralarında cinsel bir ilişki oluşsa bile, doğurgan döller üretmiyorlar. Doğanın böylesi duvarlar örmek için bir nedeni olsa gerek, zaman zaman bu duvarlar geçirgen olsa da. Belki de türleri ayrı tutmanın amacı, kimi biyologların da düşündüğü gibi, patojenlerin önünü kesmektir; tek bir mikrobun bir kerede Yerküre'deki tüm yaşamı silmesinin önüne geçmek adına, bir tür hasar kontrol yöntemidir.

Bir bitkiye yalnızca başka bir türden değil, çok daha öteden, başka bir filumdan alınmış genlerin kasıtlı sunumu, o bitkinin asıl kimlik duvarının –indirgenemeyen yabanıllığının da denebilir– doğada bazen olduğu üzere bir virüs tarafından değil, güçlü yeni âletler kullanan insanlar tarafından bozulduğu anlamına gelir.

Genomun kendisi ilk kez evcilleştiriliyor; böylece, insan kültürünün çatısı altına sokululuyor. Bu durum, yetiştirdiğim patatesleri bu kitapta yer alan –hepsi evcilliğin hem öznesi hem de nesnesi olmuş– diğer bitkilerden biraz farklı bir konuma taşıyor. Diğer bitkiler, insanlarla bir tür sohbetimsi alışveriş içinde birlikte evrim geçirirken, NewLeaf patates sadece aldı, sadece dinledi. Yeni genlerinden ister yararlanır, ister yararlanmaz; bu konuda bir şey söylemek için erken. Ancak bu patatesin, elmada olduğu gibi, kendi hikâyesinin kahramanı olmadığını söyleyebiliriz. Bu Bt entrikasını, evrimsel çerçevede kendi kendine bulmadı. Hayır, NewLeaf hikâyesinin kahramanları, Monsanto'da çalışan bilim adamlarıdır. Laboratuvar önlüklü bilim adamlarının kahve çuvalı giyen adamla ortak bir yanları var elbette: hepsi de bitki genlerini dünyaya yaymak için çalışıyor ya da çalıştı. Ancak diğer tüm "biyoteknologlar" (ister Johnny Appleseed, ister bira ve peynir imalâtçıları, ister yüksek teknoloji kullanarak marihuana yetiştirenler olsun), üzerinde çalıştıkları türleri ne kadar kullanmış, seçmiş, zorlamış, klonlamış ve başka şekillerde değiştirmiş de olsa, türler bu konuda evrimsel düzeyde söz sahibi idi. Onlar asla sadece arzularımızın nesnesi haline gelmemişti. Şimdi ise bu bitkilerin indir-

genemez yabanıllığı.... indirgendi. Bunun bitkiler –ya da bizim– için iyi mi, yoksa kötü mü olduğu ise, *yeni* bir tartışma kuşkusuz.

Bahçemde büyüyen NewLeaf'lerle ilgili belki de en çarpıcı şey, bitkiye insan zekâsının eklenmiş oluşu; *Bacillus thuringiensis* geni işte bunu temsil ediyor. Geçmişte bu zekâ bitkinin dışında yer alıyordu; yani, Bt'yi çoğunlukla sprey şeklinde kullanan organik çiftçiler ile (ben dahil) bahçıvanların kafasındaydı. Onlar, söz konusu zekâlarını kullanarak, böceklerle bakteri arasındaki ekolojik ilişkiden yararlandı. Yeni Bt ekinlerin (benzer bir gen mısırlara da dahil edildi) ironisi şuradan kaynaklanıyor: içerdikleri kültürel bilgi, yüksek teknolojiye hiç mi hiç güvenmeyen kişilerin –yani, organik yetiştiricilerin– kafasında ezelden beri yer alan bilginin ta kendisi. Diğer biyoteknolojik ekinlerin büyük kısmı –örneğin Monsanto'nun, şirketin kendi zararlı ot ilacı Roundup'a karşı koymak üzere geliştirdiği ekinler gibi– çok daha farklı, çok daha endüstriyel türde bir zekâ içerir.

Genetik mühendisliğe şu açıdan da bakılabilir; bu çalışmalar sayesinde insan kültürü ile zekâsı, bitkilerin doğasına çok daha büyük oranlarda işlenmiştir. Bu perspektiften bakınca, NewLeaf'lerim, geri kalan patateslerimden resmen daha akıllı. Colorado patates böcekleri hücum ettiğinde diğer patateslerim bana güveniyor; sahip olduğum bilgiye ve tecrübeye güveniyorlar. Ancak benim gerek böcekler, gerekse Bt hakkında bildiklerimi halihazırda bilen NewLeaf'ler, kendi başlarının çaresine bakıyor. İşte bu nedenle, genetiği yeniden yapılandırılmış bitkilerim ilk bakışta uzaydan gelmiş yaratıklara benzese de, bu tam anlamıyla doğru sayılmaz. Onlar, diğer bitkilerin benzediğinden daha çok insana benziyor; çünkü onlarda, daha fazla biz varız.

⁞⁞

İrlanda, 1588. Patates, on altıncı yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'ya ilk kez –tahminen bir İspanyol gemisinin ambarında– geldiğinde, oturmuş bir ekosisteme giriş yapan uzaylı bir türmüşcesine, tutunacak yer bulamamıştı. Sorun –en azından, kuzeyde– Avrupa'nın

toprağı ya da iklimi değildi; hatta sonradan ortaya çıktığı üzere, patates bu şartlardan son derece memnun kalacaktı. Sorun Avrupalılar'ın zihniyetiydi. Bu tuhaf yeni bitkinin, diğer ekinlere görece daha az toprakta daha fazla mahsül verdiğini fark etmelerinden sonra bile, Avrupalı kültürlerin çoğu patatese kucak açmadı. Neden? Avrupalılar daha önce yumrulu sebze yememişlerdi; patates, itüzümü ailesinin bir üyesiydi (adı çıkmış domates de bu ailedendir); cüzzama ve ahlâksızlığa neden olduğu sanılıyordu; İncil'in hiçbir yerinde lafı geçmiyordu ve Amerika'dan gelmişti –ilkel, zaptedilmiş bir ırkın temel besin maddesiydi. Patatesi reddetmek için çok sayıda, çeşit çeşit mazeretler öne sürülmüştü; fakat çoğunun sonuçta vardığı nokta şuydu: yeni bitkinin varoluşunda insan kültürü yok gibiydi –bu açıdan, benim NewLeaf'imden hayli farklı– ve doğası da fazlasıyla yabanıldı; insan eli değmemiş, kendi haline bırakılmış bir doğa.

Peki ya İrlanda? İrlanda kuralı kanıtlayan istisnaydı –aslında kuralı büyük ölçüde yazan istisna, çünkü bu ülkenin patatesle olan olağanüstü ilişkisi, İngilizler'in zihnindeki kuşkulu kimliğini de pekiştirdi. İrlanda patatesi tanır tanımaz bağrına bastı; bazen Sir Walter Raleigh'in, bazen de 1588'de İrlanda açıklarında batan bir İspanyol kalyonu enkazının hanesine yazılan, kadere yön veren türde bir olay. İşe bakın ki, İrlanda'nın kültürel, siyasi ve biyolojik ortamı yeni bitkiye ancak bu kadar uyabilirdi. Adada tahıllar zor yetişir (buğday hemen hemen hiç yetişmez). On yedinci yüzyılda Cromwell'in ordusu, eldeki azıcık ekilebilir araziye İngiliz toprak sahipleri adına el koyunca, İrlandalı köylüler, içinde resmen hiçbir şeyin yetişmediği, yağmurdan sırılsıklam olmuş bir topraktan geçimlerini sağlamak zorunda kaldı. Patates, mucizevi bir şekilde burada yetişiyordu; sömürgeci İngilizler'in vazgeçtiği bu topraktan çok büyük miktarda besin alınmasını sağladı. Ve böylece bitki, on yedinci yüzyıl sonunda Eski Dünya'da kendisine bir mevzi bulmuştu; iki yüzyıl içinde kuzey Avrupa'yı boydan boya geçip, bu süreç içinde de yeni doğal ortamını hatırı sayılır ölçüde yeniden yaratacaktı.

İrlandalılar, kıyıda köşede kalmış birkaç dönüm arazinin büyük-

çe bir aile ile hayvanlarını beslemeye yetecek kadar mahsul verdiğini keşfetti. Ayrıca zamanla şunu da anladılar; "tembel yatak" da denilen bir alanda patates yetiştirmek, ne emek, ne de alet istiyordu. Tek yapmaları gereken patatesleri toprak üzerine dikdörtgen oluşturacak şekilde yerleştirmekti; daha sonra çiftçi, bir bahçe küreğiyle patates yatağının iki tarafına bir drenaj hendeği açar, hendekten her ne çıkarsa –toprak, çim, ya da yer kömürü– bunlarla yumruların üzerini örterdi. Toprağı sürmek yok, sıralar yok, Tarımsal Yücelik'ten eser yok –İngilizlerin gözünde, lanet olası bir kusur. Patates yetiştirmek tarım yapmaya benzemiyordu; ne düzenli bir tarlanın sağladığı Apollon'ca tatmin, ne de güneşte olgunlaşan altın rengi buğdayın asker gibi sıraları vardı burada. Buğday yukarı doğru uzanırdı, güneşe ve uygarlığa; patates ise aşağıyı işaret ederdi. Patatesler yeraltına aitti; hiç görünmüyorlardı –toprağın altında bir şeye benzemez kahverengi yumrular oluşturuyor, yukarıya da kılıksız bir sarmaşık yatağı savuruyorlardı.

İrlandalılar, tarımsal estetik konusunda kaygılanmayacak kadar açtı. Patates tarlada bir düzen veya kontrol tablosu oluşturmayabilir, ancak İrlandalılar'a, hayatlarını az da olsa kontrol edebilme fırsatını sağlamıştı –ki bu durumu memnuniyetle karşıladılar. Artık, İngiliz yönetimindeki ekonomik sisteme bağlı kalmaksızın kendilerini besleyebilirlerdi; ekmek fiyatları ya da cari ücretler konusunda kaygılanmalarına da gerek yoktu. Çünkü İrlandalılar, inek sütü ile birlikte tüketilen patatesin, dört dörtlük bir besin değerine sahip olduğunu keşfetmişti. Patatesler, karbonhidrat biçimindeki enerjiye ek olarak, hatırı sayılır miktarda protein ile B ve C vitamini sunuyordu (patates nihayetinde Avrupa'daki iskorbit hastalığını sona erdirecekti). Eksik olan sadece A vitaminiydi, onu da biraz süt ile telafi edebiliyorlardı. (Böylelikle, patates püresinin insana sadece kendisini iyi hissettirmekle kalmayıp, bedeninin gerçekten ihtiyaç duyduğu şeyleri sağladığı anlaşılıyor.) Ve yetiştirmesi nasıl kolaysa, hazırlanması daha bir o kadar kolaydı: kaz, ısıt –bir tencerede kaynat ya da ateşin içine at– ve ye.

Tahıla göre inkâr edilemez avantajları bulunan patates nihayetinde kuzey Avrupa'nın tamamının değişmesine yol açtı; fakat İrlanda

dışında bu süreç, hayli direnişle karşılaştı. Almanya'da Büyük Frederick, patates eksinler diye köylüleri zorlamak mecburiyetinde kaldı; Rusya'da Çariçe Katerina da öyle. XVI. Louis daha incelikli bir yöntem izledi; mütevazı patatese bir nebze kraliyet prestiji ödünç verirse, köylülerin onu deneyip erdemlerini keşfedeceğini düşündü. Bunun üzerine Marie Antoinette saçına patates çiçekleri takmaya başladı ve Louis mahirane bir plan yaptı. Kraliyet arazisine bir tarla dolusu patates ekilmesini emretti ve sonra da gündüzleri ekini korumaları için en seçkin muhafızlarını görevlendirdi. Ancak nöbetçileri gece yarısı evlerine yolladı; böylece ekinin değerli olduğuna ikna olan köylüler, ceplerinde kraliyet yumruları ile gecenin karanlığında gözden kayboldu.

Bu üç ulus zamanla güçlü birer patates ülkesine dönüştü. Bu durum, kuzey Avrupa'nın yetersiz beslenme sorununa ve dönem dönem yaşanan kıtlıklara son verdi; toprağın, tahıl ile geçindirebileceğinden çok daha büyük bir nüfusu geçindirmesini sağladı. Patates ayrıca – yetiştirilme sürecinde daha az sayıda insana ihtiyaç duyduğundan– kuzey Avrupa'nın büyüyen ve sanayileşen şehirlerinin kırsal kesim tarafından doyurulmasını da sağladı. Avrupa'nın siyasal merkezi buğdayın güvenilir bir şekilde yetiştiği sıcak, güneşli güneye demir atmıştı; patates olmasaydı, Avrupa'da iktidar asla kuzeye yönelmezdi.

Patatese karşı önyargıların son müstahkem mevkii İngiltere oldu; üstelik bu tutum, dar görüşlülerle ya da batıl inançlı köylülerle sınırlı değildi. On dokuzuncu yüzyılda Londra'da seçkin görüş sahiplerinin hatırı sayılır bir kısmı, patatese tam anlamıyla uygarlık adına bir tehdit gözüyle bakıyordu. Kanıtı mı? Yapmanız gereken tek şey, İrlanda'yı işaret etmekti.

⁞

İngiltere, 1794. 1794 yılında Britanya Adaları'nda buğday hasadı hiç alınamadı. Beyaz ekmek fiyatları, yoksul halkın satın alamayacağı rakamlara yükseldi. İsyanlar patlak verdi. Tüm bu yaşananlarla birlikte, patates üzerine büyük bir tartışma başladı. (Bir alevlenip

bir sönerek yarım yüzyıl kadar süren patates tartışması, Redcliffe Salaman'ın 1949 tarihli konuyu bütünüyle ele alan kitabı *The History and Social Influence of the Potato* [Patates'in Tarihi ve Toplumsal Etkisi]'nde anlatılır. Kitabın retoriği, edebiyat eleştirmeni Catherine Gallagher'in "The Patato in the Materialist Imagination" [Materyalist Hayal Gücünde Patates] başlıklı makalesinde zekice incelenmiştir.) Ülkenin önde gelen tüm gazeteci, ziraat uzmanı ve siyasal ekonomistlerinin enerjisini adeta emen patates tartışması, bilinen İngiliz endişelerini su yüzüne çıkardı; sınıf çatışması ve "İrlanda sorunu". Ancak ortaya çıkardığı bir şey daha vardı; insanların besin elde ettikleri bitkiler hakkında hissettiği en derin duygular ile bu bitkilerin bizi, hayrımıza ya da şerrimize, doğaya bağımlı kılma yöntemleri. Bu bitkileri biz mi kontrol ediyoruz? Yoksa onlar mı bizi kontrol ediyor?

Tartışma patates savunucuları tarafından başlatılmıştı; ikinci bir temel gıdanın İngiltere için büyük bir nimet olacağını öne sürüyorlardı. Ekmeğin pahalı olduğu zamanlarda yoksulların doymasını sağlayacak olan patates, ekmek fiyatlarını takip etmeye meyleden ücretlerin de yükselişine ket vuracaktı. İrlanda'ya giden saygın ziraat uzmanı Arthur Young, dönüşünde şuna ikna olmuştu; patates, "bolluğun kökü" idi –İngiltere'nin yoksullarını açlıktan kurtaracak, özelleştirmeler yüzünden geleneksel hayat tarzları hayli sarsılan çiftçilerin kendi koşullarını daha iyi kontrol edebilmelerini sağlayacaktı.

Radikal gazeteci William Cobbett da İrlanda'ya gitti, ancak o, patates tüketen bu insanlara dair çok farklı bir tabloyla geri döndü. Young, kendi kaynakları ile geçinen bir halk görmüştü; Cobbett ise sadece sefil bir yaşam savaşı ve bağımlılık gördü. Cobbett, patatesin İrlandalılar'ı doyurduğu gerçeğini kabul ediyordu fakat aynı zamanda, ülkenin nüfusunun artmasına –bir yüzyıldan az bir süreçte üç milyondan sekiz milyona– ve ücretlerin düşmesine neden olarak, onları yoksullaştırdığını da öne sürdü. Bereketli patates, genç İrlandalılar'ın daha erken evlenmesini ve daha büyük bir aileyi geçindirmesini sağlıyordu; emek arzı arttıkça, ücretler düşüyordu. Patatesin nimeti, lanetiydi.

Cobbett yazılarında "bu lanetli kök"ü, İrlandalı'yı uygarlığın dışına ve yeniden aşağı, toprağın içine çekerek, insan ile hayvan, hatta insan ile kök arasındaki ayrımları kademe kademe bulanıklaştıran, bir tür yerçekimi olarak tarif etmişti. Patates tüketen bu insanların kerpiçten kulübelerini şöyle tanımlıyor: "pencere diye bir şey yok... döşeme çıplak topraktan ibaret; baca yok, bir uçta bir delik var... birkaç taşla çevrilmiş." Cobbett'in korkunç betimlemesinde, İrlandalılar bizzat toprağın altına girmiş, çamur içinde yatan yumrularının arasına katılmıştı. Bir kez pişirildikten sonra patatesler, "alınıp büyük bir kaseye konuyor" diye yazmıştı Cobbett. "Aile, bu kasenin etrafına çömeliyor ve patatesleri elleriyle yiyor; domuz da orada duruyor, bazen birisi ona bir şeyler uzatıyor, bazen o da doğrudan kaptan yiyor. Aileden birisiymiş gibi deliğe girip çıkıyor." Patates tek bir hareketle uygarlığı çökertip, insanoğlunu yeniden doğanın kontrolüne bıraktı.

İngilizler patatese bazen "ekmek kökü" derdi. Bu iki besin arasındaki sembolik zıtlık, patates tartışmasını, patatesin avantajına olmayacak şekilde gölgeliyordu. Catherine Gallagher, İngilizler'in patatesi genellikle basit, uyduruk bir besin olarak tanımladıklarına dikkat çekiyor; ilkel, insan eli değmemiş, kültürel rezonanstan yoksun... O yoksunluk zamanla patatesin kültürel rezonansının ta kendisi oldu: patates, yiyecek bile olamayacak yiyeceklerin sonuna işaret ediyordu –hayvan yemi. Öte yandan ekmek, havayla olduğu kadar, anlamla da mayalanıyordu.

Patates gibi buğday da doğada başlar, ancak daha sonra kültür tarafından başka bir şeye dönüştürülür. Patates sadece bir tencereye ya da ateşin üzerine atılırken buğdayın harman edilmesi, dövülmesi, değirmende çekilmesi, karıştırılması, yoğurulması, biçimlendirilmesi ve pişirilmesi gerekir –ve en son adımda da, hamur halindeki biçimsiz madde, son bir mucizevi dönüşümle kabarır ve ekmek olur. Bu ayrıntılı süreç, gerek iş bölümü, gerekse üstünlük ima edişi ile uygarlığın ham doğaya hâkim oluşunu simgeliyordu. Böylece sade bir yiyecek, insanın ve hatta ruhsal birliğin özü haline geliyordu; üstelik ekmek ile İsa'nın bedeninin özdeşleşme öyküsü de vardı. Eğer hantal patates

temel bir maddeyse, Hıristiyan zihninde ekmek onun tam karşıtıydı: antimadde, hatta ruh.

Siyasal ekonomistler de patates tartışmasına katıldı. İddialarını nispeten bilimsel terimlerle ifade etseler de, güzel kelimelerle süslü sözleri, doğanın uygarlığı kontrol edişine dair derin endişelerini ele veriyor. Malthus mantığı, insanoğlunu beslenme ile cinsellik arzularının güttüğü önermesine dayanır; nüfus patlamasını, sadece açlıktan ölme tehdidi engeller. Malthus'e göre, normal şartlarda nüfusu hizada tutan ekonomik kısıtlamaları kaldırması yüzünden patates tehlikeliydi. Az ve öz olarak, İrlanda'nın sorunu da buydu: "Patatese dayalı sistem, nüfusun, iş gücü talebinin çok çok üzerinde çoğalmasını sağladığı sürece, alt tabaka İrlandalılar'ın tembel ve kavgacı huyları asla düzeltilemez."

Patates, onu yiyen kişiyi ekmek yapımının uygarlaştırıcı süreçlerinden nasıl muaf tutuyorsa, söz konusu kişiyi ekonominin de dışında bırakır. Adam Smith ve David Ricardo gibi siyasal ekonomistlere göre piyasaya, nüfusun boyutunu emek için var olan talebe göre ayarlayan hassas bir mekanizma idi; ekmeğin fiyatı da, bu mekanizmanın regülatörüydü. Buğday fiyatı yükselince insanların her iki hayvani iştahlarını da gemlemeleri gerekirdi; hal böyle olunca da, daha az bebek yaparlardı. "Patatese dayalı sistem"in sorunu şu: bu sistemde davranışlarını ihtiyacın cebirine göre ayarlayan *Homo economicus*'un yerini, çok daha az akılcı olan bir aktör –Gallagher'in deyişiyle, *Homo appetitus* alır. Ekonomik Adam, Apollon'un o sakin, akılcı burcunda faaliyet gösteriyorduysa eğer, İştah Adam dünyevi, doğurgan, ahlâk dışı Dionysos'un esiri olmuştu. İrlandalı büyüyüp patatesini yedi. Ayrıca İrlandalı'nın patatesi (buğday ununun aksine), kolayca depolanamadığı ya da alışverişi pek yapılamadığı için, asla bir metaya dönüşmedi; bu yüzden de, onun gibi, doğanın otoritesinden başka bir otoriteye tabi olmadı.

Siyasal ekonomistlerin gözünde kapitalist alışveriş, ekmek pişirmeye benzerdi; hem bitkilerin, hem de insanların anarşik doğasını uygarlaştırmanın bir yoluydu. Emtia piyasasının ortaya koyduğu di-

siplin olmadığında, insanoğlu içgüdüleriyle başbaşa kalır: kaçınılmaz şekilde aşırı nüfusa ve sefalete yol açacak sınırsız besin ve seks. David Ricardo'ya göre patates, bu gerilemenin –kontrolü doğaya teslim edişin– hem nedeni, hem de simgesiydi. İnsanların yemek yemeğe ihtiyacı olduğu sürece, kendimizi doğanın değişimlerinden tamamen tecrit edemeyiz. Ricardo, yapılabilecek en iyi şeyin, fırtınalara ve kıtlıklara karşı depolanabilecek, başka gıdalar satın almak için kolayca paraya çevrilebilecek türden bir temel gıdaya güvenmek olduğuna inanıyordu –buğday gibi. Patates böylesi bir güvenlik sunmuyordu. Patates, kendi doğasını aşıp bir meta olmayı reddederek, Gallagher'ın deyişiyle, "ileri bir ekonominin, insanoğlunu kaypak doğaya bağlı kalmaktan kurtarma yolunda kaydettiği tüm gelişimi silmek"le tehdit ediyordu.

Tarih, siyasal ekonomistleri bu konuda haklı çıkartacaktı. Patatesin İrlandalılar'a bir nimet olarak sunduğu kontrol, zalim bir yanılgıya dönüşecekti. Patatese bağımlı kalmak, İrlandalılar'ı gerçekten de ekonominin değişimlerinden çok doğanınkiler karşısında korumasız bırakmıştı. Bunu 1845 yazının sonlarında, *Phytophthora infestans* tahminen Amerika'dan gelen bir gemiyle Avrupa'ya varınca anladılar. Birkaç hafta içinde bu vahşi mantarın rüzgârlarla taşınan sporları kıtaya yayıldı, hem patatesleri, hem de onu tüketen insanları mahvetti.

⁞

St. Louis, 23 Haziran. NewLeaf'lerim yazın ilk sıcak günlerinde büyürken, St. Louis'e, kadim ve asil doğayı kontrol etme rüyasının kocaman bir çiçek açtığı Monsanto genel merkezine gittim. Eğer niyetiniz insan-patates ilişkisini anlamak ise, 1532'de gideceğiniz yer Güney Amerika'dakki bir dağ yamacıydı; 1845'te Dublin yakınlarındaki bir tembel yatak. Bugün görmeniz gereken yer ise, St. Louis dışındaki bir şirket kampüsünde yer alan bir araştırma serasıdır.

NewLeaf'lerim, onyılı aşkın bir süre öncesinde genetikleri ilk kez bu binada değiştirilen bitkilerin klonlarının klonları. Missouri kı-

yısında yer alan bu uzun ve alçak tuğla bina, şaşkınlık uyandıran ışıl ışıl çatısı olmasa herhangi bir şirket kompleksine benziyor. Uzaktan mazgallı cam siperlere benzeyen şey, dramatik bir üçgen zirveler dizisiyle binanın tepesini süsleyen yirmi altı adet seraymış meğer. Genetiği değiştirilmiş bitkilerin ilk nesli –ki NewLeaf patates de bunlardan biri– bu çatının altında, bu seralarda, 1984'ten beri yetiştiriliyor; özellikle de biyoteknolojinin ilk günlerinde, yani kimsenin bu bitkileri dışarıda, doğada yetiştirmenin güvenli olup olmadığını bilmediği günlerde. Bugün bu araştırma ve geliştirme tesisi, dünyada kültür bitkilerinin yeniden tasarlandığı bir avuç yerden biri –Monsanto'nun tüm dünyada sadece iki-üç rakibi var.

Monsanto'nun kıdemli patates uzmanlarından biri olan Dave Starck, patateslerin genetiğinin değiştirildiği temiz odalardan geçerken bana eşlik etti. Yabancı genleri bir bitkiye eklemenin iki yolu olduğunu açıkladı: ya, bir bitki hücresinin çekirdeğine girip, onun DNA'sının yerine bir miktar kendisininkinden koyan bir agrobakteri (bir patojen) bulaştırmak ya da bir gen tabancasıyla bitkiyi vurmak. Henüz anlaşılamayan nedenlerle, agrobakteri yönteminin en çok patates gibi geniş yapraklı türlerde işe yaradığı ortaya çıkmış; gen tabancası ise, mısır ve buğday gibi otlarda daha iyi iş görüyormuş.

Gen tabancası, garip bir şekilde hem ileri hem de geçmişten kalma bir teknoloji kullanıyor; ancak hakkında bilmeniz gereken başlıca şey, "tabanca"nın bir mecaz olmayışı: hedef bitkinin sapına ya da yaprağına, DNA solüsyonuna batırılmış paslanmaz çelik bir cisim fırlatmak için 0,22'lik kurşun kullanılıyor. Her şey yolunda giderse, DNA'nın bir kısmı hücre çekirdeklerinin duvarını deliyor ve ittire kaktıra çiftli helikse dalıyor: halk dansı saflarına dalan bir zorba. Eğer yeni DNA doğru yere çıkarma yaparsa –ve o doğru yerin neresi olduğunu henüz kimse bilmiyor– bu hücreden büyüyen bitki, yeni geni ifade ediyor. *Hepsi bu mu?* Hepsi bu.

Biraz daha kibar bir giriş yapması dışında, agrobakteri de hemen hemen aynı şekilde çalışıyor. Teknisyenler, hava basıncının başıboş mikropların içeri dalmasını engellemek üzere suni olarak yüksek tu-

tulduğu temiz odalarda, tırnak büyüklüğündeki patates sapının berrak bir besleyici jöle içine yerleştirildiği petri kapların önünde oturuyor. Bu ortama –genleri, Monsanto'nun yerleştirmek istediği genlerle önceden değiştirilmiş olan– bir agrobakteri solüsyonu fışkırtıyorlar (belirli enzimler, DNA'nın tam istenen sıralanımlarını kesip yapıştırmada kullanılabilir). Eklenen Bt geninin yanına bir "işaretleyici" gen dahil ediliyor –bu gen, tipik olarak, belirli bir antibiyotiğe direnç sunar. Böylece, teknisyenler daha sonra hangi hücrelerin yeni DNA'yı başarıyla aldığını görmek için kabı antibiyotikle yıkıyor; basitçe, hayatta kalan hücreler. İşaretleyici gen bir tür DNA parmak izi görevini de üstlenir; Monsanto'nun bitkileri ile onların soyundan gelenlerin, laboratuvardan çıktıktan çok sonra kimliklerinin saptanmasını sağlar. Bir Monsanto ajanı, bahçemdeki herhangi bir patates yaprağına basit bir test uygulayarak bitkinin, şirketin entelektüel mülkiyetinde olup olmadığını kanıtlayabilir. Buradan şunu anladım; genetik mühendislik, yaptığı diğer her şeyin yanı sıra, bitkileri –her birine Evrensel Ürün Kodu'na eşdeğer bir şey vererek– özel mülkiyete dönüştüren güçlü bir teknik.

Birkaç saat sonra hayatta kalan patates parçaları kök salmaya başlar; birkaç gün sonra bu bitkicikler üst kata, çatıdaki patates serasına götürülür. Burada Glenda Debrecht ile tanıştım; neşeli bir mizaca sahip olan Glenda, şirketin bahçe uzmanı. Benden kendisine yardımcı olmamı istedi; lateks eldivenler takıp, serçe parmağı boyundaki bitkicikleri petri kaplarından özel olarak hazırlanmış toprakla dolu küçük saksılara naklettik. Laboratuvarın o soyut ortamından sonra bir serada bizzat bitkilerle uğraşmak, az da olsa kendimi arazideymişcesine hissettirdi.

Glenda, bitkileri saksıya dikmek üzere imal edilmiş tekerlekli bir bankta karşı karşıya oturup çalıştığımız sırada, petri kabından seraya uzanan tüm bu işlemin binlerce defa yapıldığını açıkladı; çünkü DNA kabul görse bile, ortaya çıkacak sonuçlar belirsizdi. Örneğin, yeni DNA genomda yanlış bir yere yerleşmişse, yeni gen kendisini ya hiç ifade etmeyecek, ya da yetersiz ölçüde ifade edecekti. Doğada –yani,

cinsel üremede– genler birer birer değil, ifade edecekleri özellikleri düzenleyen ilgili genlerle birlikte harekete geçer. Genetik malzemenin transfer işlemi cinsel üremede çok daha düzenlidir; süreç, her genin kendini olması gerektiği yerde bulmasını, başka genlere takılıp onların işlevini bozmasını önleyecek şekilde gelişir. Yanlış bir yere yerleştirilmiş yabancı genlerin yeni ortamında meydana getirebileceği çeşitli beklenmedik etkileri tanımlayan geniş kapsamlı terim ise, "genetik istikrarsızlık"tır. Bu istikrarsızlıklar, üstü örtülü ve görünmez olandan (örneğin yeni bitkide belirli bir protein ya aşırı, ya da yetersiz ölçüde ifade edilmiştir) açıkça tuhaflara kadar uzanır: Glenda pek çok acayip patates görüyor.

Starck bana, gen transferlerinin yüzde 10 ile yüzde 90 arasında bir yerde "gerçekleştiğini" söyledi –temkinle yaklaşılması gereken türden bir istatistik. Bilinmeyen bir nedenle (genetik istikrarsızlık?) süreç, bilinen, klonlanmış tek bir patates cinsiyle başlamış bile olsa, büyük miktarda çeşitlilik üretiyor. "Biz de binlerce farklı bitki yetiştiriyoruz," diye açıkladı Starck, "ve sonra en iyisini arıyoruz." Sonuçta bir patates çoğu kez, yeni genin varlığının açıklayamayacağı şekillerde üstün olup çıkıyor. Bu da kesinlikle, NewLeaf'lerimin zindeliğini açıklıyor.

Süreci çevreleyen bu belirsizlik beni şaşırttı; bu teknoloji, hayret verici derecede sofistike oluşuna rağmen hâlâ genetik bir karanlıkta kör atışlar yapıyor gibiydi. Duvara bir miktar DNA at, bak bakalım hangisi yapışıyor; bunu yeterince yaparsan aradığını bulursun. Glenda ile patatesleri başka bir yere dikmek de, bu teknolojinin doğası gereği emin ya da tehlikeli olduğu kararına kesinlikle varılamayacağını fark etmemi sağladı. Çünkü genetik olarak yeniden yapılandırılmış her yeni bitki doğada eşsiz bir olaydır, kendi genetik olasılık dizisini de beraberinde getirir. Bunun da anlamı şu; genetiği değiştirilmiş bir bitkinin güvenilir ya da güvenli oluşu, bir sonraki bitkinin de öyle olacağını garanti etmez.

Starck, gen ifadesi hakkında hâlâ anlayamadıkları çok şey olduğunu kabul etti. Aralarında çevrenin de bulunduğu pek çok etmen,

dahil edilen bir genin yapması gerekeni yapıp yapmayacağını ve ne derecede yapacağını etkiler. İlk günlerdeki deneylerden birinde, bilim adamları petunyalara, çiçeklerine kırmızı renk verecek bir geni eklemeyi başardı. Sahada her şey plana göre yürüdü, ancak ısı 32 dereceye varınca, kırmızı petunyalar aniden ve açıklanmaz bir şekilde beyaz oldu. Böyle bir şey –düzenli Apollon tarlalarında koşturan şakacı Dionysoslar– insanın genetik determinizme olan inancını biraz olsun sarsmaz mı? Besbelli, bu iş bilgisayara bir yazılım programı yüklemek kadar kolay değil.

⁞

1 Temmuz. St. Louis'den eve döndüğümde patateslerim iyice serpilmişti.

Bitkilerin üzerine toprak atmanın vakti gelmişti. Bir çapa ile hendeğin etrafındaki zengin toprağı, gelişen yumruları ışıktan korumak üzere sapların çevresine çektim. Bitkilere birkaç kürek eski inek gübresi de koydum: patatesler sanki buna bayılıyor. Hayatımda tattığım en iyi, en lezzetli patatesler, delikanlılık günlerimde bir komşunun onları içine diktiği saf at gübresi yığınından kazıp çıkarmasına yardım ettiğim patateslerdi. Bazen, bu göz kamaştırıcı simya tecrübesi yüzünden bu işlere bulaştığımı düşünürüm; sadece patates yetiştirmek açısından değil, yarı sihirli, yarı kutsal bir şey olarak bahçıvanlığa da.

New Leaf'lerim artık çalı boyuna ulaşmış, narin çiçek sapları vermişti. Patates çiçekleri aslında hayli güzeldir; en azından sebze standartlarına göre: beş taç yaprağından oluşan lavanta yıldızlar, ortalarında da, gülümsü hafif bir koku veren, sarı bir merkez. Bunaltıcı bir öğleden sonra, yaban arılarını patates çiçeklerimin etrafında turlarken izledim; diğer çiçek ve türlerle olan randevularına yetişmek için hiç acele etmiyorlardı –ne yaptıklarını düşünmeden, bedenlerini patates çiçeklerinin sarı polen tanelerine buluyorlardı.

Günümüzde bilim adamları ve çevreciler tarafından tarımsal bi-

yoteknoloji konusunda gündeme getirilen soruların çoğu, *belirsizlik* teması etrafında birleşir. Milyonlarca dönüm genetiği değiştirilmiş bitki dikerek çevreye ve besin zincirine yeni bir şey katıyoruz –ki bunun ne sonuçlar getireceği tamamen bilinmiyor. Yaban arılarının patateslerimden başka yere taşıdığı polen tanelerinin kaderi, söz konusu belirsizliklerle ilişkili.

Öncelikle, bitkinin her parçası gibi, o polen de Bt toksini taşıyor. Doğal olarak toprakta bulunan bir bakterinin ürettiği bu toksinin genelde insanlara zararı olmadığı düşünülüyor; ancak genetiği değiştirilmiş ekinlerdeki Bt, çiftçilerin yıllardır kendi ekinlerine püskürttükleri sıradan Bt'den biraz farklı davranıyor. Doğada çoğu kez yaptığı gibi çabucak parçalanacağına, genetiği değiştirilmiş Bt toksini, toprakta birikiyora benziyor. Bunun bir anlamı olmayabilir; bilmiyoruz. (Aslında her şeyden önce Bt'nin toprakta ne yaptığını bilmiyoruz.) Çevredeki bu yeni Bt'nin, öldürmek *istemediğimiz* böcekleri nasıl etkileyeceğini de bilmiyoruz; ancak kaygılanmamızı gerektiren sebepler var. Bilim adamları, laboratuvar deneyleri sırasında, Bt mısır polenlerinin monark kelebeği üzerinde öldürücü bir etkisi olduğunu tespit etti. Monarklar, mısır poleni yemez; sadece, Amerikan mısır tarlalarında yaygın olan bir yabani otun, ipekotunun (*Asclepias syriaca*) yapraklarını yer. Monark tırtıllar, Bt mısır poleni ile tozlanmış ipekotu yapraklarını yediklerinde hastalanıp ölüyor. Tarlada da mı aynı şey olacak? Ve eğer olursa, sorun ne kadar ciddi olacak? Bilmiyoruz.

Dikkat çekici olan, her şeyden önce birinin bu soruyu sormayı akıl etmiş olmasıdır. Kimyasal paradigmanın parlak günlerinde öğrendiğimiz üzere, çevrede yapılan değişikliklerin ekolojik etkileri onları görmeyi en az beklediğimiz yerlerde ortaya çıkar. DDT, kendi zamanında titizlikle testlere tabi tutulmuş, emin ve etkin ilan edilmişti –ta ki, bu olağanüstü uzun ömürlü kimyasal maddenin besin zincirinde seyahat ettiği ve kuş yumurtalarının kabuklarını inceltiği ortaya çıkana kadar. Aslına bakarsanız, bilim adamlarının bu keşfi yapmasını sağlayan DDT ile alakalı bir soru değildi; kuşlara dair bir

soruydu: Dünyanın yırtıcı kuş nüfusu, neden birdenbire azalmıştı? Cevabı DDT'ydi. Yine bu tür bir sürprizle karşılaşmak istemeyen bilim adamları işte bu tip soruları hayal etmeye çalışıyor; bir gün beklenmedik yanıtını BT ya da Roundup Ready ekinlerin oluşturabileceği türden sorular.

Bu soruların bir tanesi de "gen akışı"yla ilgili: yaban arılarımın bahçemde çiçekten çiçeğe taşıdığı polenlerdeki Bt genleri ne olacak? Çapraz tozlanma yoluyla bu genler başka bitkilere ulaşabilir; muhtemelen, o türe yeni bir evrimsel avantaj sağlar. Evcilleştirilmiş bitkilerin çoğu, bakir doğada başarısız olur; onları yetiştirme nedenimiz olan özellikler –örneğin, çok hızlı olgunlaşan bir meyve– çoğu kez bu bitkilerin bakir doğadaki yaşama uyumunu azaltır. Ancak biyoteknolojik bitkilere, onları doğada yaşama *daha* uygun hale getiren özellikler –böcek ya da haşere ilacı direnci gibi– verilmiştir.

Gen akışı normal şartlarda yakından akraba türler arasında meydana gelir. Patates, Güney Amerika'da evrildiği için, bahçemdeki Bt genlerinin bir tür süper yabani ot yaratmak üzere Connecticut'ın bakir doğasına kaçma şansı zayıf. Monsanto'nun görüşü bu ve bu konuda kuşku duymaya da gerek yok. Genetik mühendisliğin gücü türler ve hatta filum arasındaki genetik duvarları yıkmaya dayalı –böylece genleri özgürce hareket ettirebiliyorlar. Ancak ilginç olan şu ki, teknolojinin çevresel güvenliği, bunun tam tersi bir fenomene dayanıyor: doğadaki türlerin bütünlüğüne ve yabancı genetik malzemeyi reddetme eğilimine.

Peki ama Perulu çiftçiler Bt patates ekerse ne olur? Ya da diyelim bahçeme yerel akrabaları olmayan bir biyoteknolojik ekin diktim; ne olacak? Bilim adamları, Roundup Ready geninin tek bir nesilde, bir kolzatohumu tarlasından, (hardal ailesinden) akraba bir ota göç edebildiğini ve o otun da sonra, zararlı ot ilaçlarına tolerans gösterdiğini kanıtladı zaten; aynı şey genetiği değiştirilen pancarlarda da oldu. Bu da sürpriz sayılmaz. Sürpriz olan, bir deneyde ortaya çıktığı üzere, transgenlerin sıradan genlerden daha hızlı göç etmesiydi; niye olduğunu kimse bilmiyor, fakat seyahate düşkün bu genler, sıçramaya

özellikle yatkın olabiliyor.

Sıçrayan genler ve süperotlar, yeni bir tür çevresel soruna işaret ediyor: "biyolojik kirlenme". Ki bazı çevreciler bunun, tarımın kimyasal bir paradigmadan biyolojik paradigmaya kayışının bedbaht mirası olduğu düşüncesinde. (Biyolojik kirlenmenin bir şekline halihazırda aşinayız: kudzu, zebra midyeler gibi istilacı egzotik türler ve Hollanda karaağaç hastalığı.) Kimyasal kirlenme zararlı olsa da sonunda dağılır ve güçten düşer, ancak biyolojik kirlenme kendini kopyalar. Bunu, bir petrol sızıntısı ile bir hastalık arasındaki fark olarak düşünün. Bir transgen, çevreye bir kez yeni bir ot ya da dirençli bir zararlı sunduğunda, temizlenmesi pekala mümkün olmayabilir: çoktan doğanın bir parçası olmuştur.

NewLeaf patateslere gelince; en muhtemel biyolojik kirlenme biçimi, Bt'ye dirençli böceklerin evrilmesi.* Ki böylesi bir gelişme, sahip olduğumuz en güvenli haşere ilaçlarından birini bitirecek ve ona bağımlı organik çiftçilere büyük zarar verecek. Böcek direnci fenomeni, gerek doğayı kontrol etmenin, gerekse evrim kadar karmaşık ve asla düz bir çizgide ilerlemeyen bir sürece makine gibi düz bir mantıkla yaklaşılmasının zorlukları üzerine iyi bir ders sunuyor. Çünkü bu öyle bir durum ki, doğayı ne kadar eksiksiz kontrol etmeye çalışırsak, doğal seçilim de bu kontrolü o kadar çabuk alaşağı eder.

Klasik Darwincilik'ten yola çıkan teoriye göre, yeni Bt ekinler, çevreye sürekli olarak o kadar çok toksin ekliyor ki, hedefindeki zararlılar sonunda ona karşı direnç geliştirecek. Gerçek soru ise, bunun ne kadar süre alacağı. Bundan önce direnç sorun olmamıştı, çünkü sıradan Bt serpintileri güneş ışığında çabucak çözülüyordu. Zaten çiftçiler de, ancak ciddi bir istila ile karşılaştıkları zaman ilaçlama yapıyordu. Direnç, temelde birlikte evrimin bir türüdür; belli bir nüfus yok olma tehditi ile karşılaşınca ortaya çıkar. Bu baskı, türün değişmesini ve varlığını sürdürmesini sağlayacak herhangi tesadüfi bir mutasyonu, detaylı bir inceleme yapmadan seçer. Öyleyse doğal

* Bt'ye karşı ortaya çıkacak bir direncin çevre adına ne anlama geleceğini söylemek, daha da zor. Zararlıların insan elinden çıkma haşere ilaçlarına direnç geliştirmesi konusunda hayli tecrübeliyiz, ancak doğanın kendi "haşere kontrol"lerinden biri, etkinliğini kaybederse ne olur?

seçilim vasıtasıyla, bir türün tam kontrol çabası kendi can düşmanını ortaya çıkarabilir.

Hayali bir Bt direncinin Monsanto'yu, mekanik düşünme alışkanlıklarını geçici olarak bir yana koyarak meseleye daha ziyade, eh, bir Darwinci gibi yaklaşmak zorunda bıraktığını öğrenince şaşırdım. Hükümet denetçileriyle birlikte çalışan şirket, Bt'ye direnci ertelemek için bir "Direnç Yönetim Planı" geliştirmiş. Bt ekin eken çiftçiler, hedef alınan böcekler için "sığınaklar" yaratmak üzere, arazilerinin belli bir bölümünde Bt'siz ekinler ekmek zorunda. Amaç, ilk Bt'ye dirençli Colorado patates böceğinin ikinci bir dirençli böcekle çiftleşmesini ve yeni bir süperböcekler ırkını başlatmasını önlemek. Teoriye göre, ilk Bt'ye dirençli böcek ortaya çıktığında, tarlanın sığınak tarafında yaşayan şıpsevdi bir böcekle çiftleşmek üzere kandırılabilir; böylece, yeni direnç geninin etkisi azalır. Söz konusu plan şu gerçek üzerine kurulmuş; eğer doğayı kontrol etmenin bu yeni yolu kalıcı olacaksa, sürece bir miktar kontrolsüzlüğün ya da yabanıllığın bilinçli şekilde sokulması gerekiyor. Düşünce sağlam olabilir; ancak Bay Yanlış'ın Bayan Doğru ile buluşması için pek çok şeyin yolunda gitmesi gerekiyor. Kimse, sığınmacı nüfusun ne kadar büyük olması ve nereye yerleştirilmesi gerektiğini bilmiyor. Çiftçilerin işbirliği yapıp yapmayacağı da kuşkulu; ne de olsa, mahsüllerini mahveden haşerelere güvenli bölgeler yaratma fikri, sezgilerine ters düşüyor. Bu arada böcekler işbirliği yapar mı —o da ayrı bir mesele.

Monsanto yöneticileri planın işe yarayacağından emin. Fakat onların başarı tanımı, organik çiftçilerin içini rahatlatacak türden değil: şirketin bilim adamları, her şey yolunda giderse, direncin otuz yıl süreyle ertelenebileceğini söylüyor. Peki, ya daha sonra? Şirketin kamu kurumlarıyla ilişkiler birimi yöneticisi Dave Hjelle, St. Louis'de birlikte yediğimiz öğle yemeği sırasında bana, Bt direnci konusunda çok da kaygılanmamamız gerektiğini söyledi; çünkü "doğada binlerce başka Bt'ler var" —yani, böcek öldürücü özellikleri olan başka proteinler. "Yeni ürünlerle bu sorunun üstesinden gelebiliriz. Bizi eleştirenler, ne üzerinde çalıştığımızı bilmiyor." Kimyasal üreticiler de,

zararlıların direnç sorununa hep bu şekilde yaklaşmıştır: birkaç yılda bir, gelişmiş yeni bir haşere ilacını piyasaya sür. Şansları da yaver giderse, son çıkardıkları ürünün etkinlik süresi, patentiyle aynı sıralarda dolar.

Şirketin sunduğu bu mülayim güvencelerin ardında ise hayli şaşırtıcı bir itiraf yatıyor. Monsanto, Bt meselesini çözmek için, herhangi patentli sentetik bir kimyasal yerine, bir doğal kaynak kullanmayı planladığını kabul ediyor –ki bu doğal kaynak, birine aitse eğer, hepimize ait. Bu teknolojinin gerçek maliyeti geleceğe fatura ediliyor –burada yeni bir paradigma yok. Doğayı kontrol ederek bugün kazandıklarımız, yarının düzenin bozulması pahasına; ve bu da sadece, biliminin çözüm üretmesi gereken yeni bir problem. *Zamanı gelince bakarız*. Elbette bizi, atıklarını ne yapacağımızı düşünmeden nükleer güç santrallari inşa etmeye teşvik eden de, tam olarak böylesi bir yaklaşımdı; bakmanın zamanı çoktan geldi geçti, ancak hâlâ kimse ne yapılması gerektiğini bilmiyor.

Dave Hjelle, açık sözlü bir adam. Daha yemeğimiz bitmeden dudaklarından öyle iki kelime çıktı ki, bir şirket yöneticisinden bunları duyacağımı asla düşünmezdim; ancak kötü bir filmde, o da belki. Bu iki kelimenin birkaç yıl önce, çoktan itibarı sarsılmış başka bir paradigma sırasında şirketlerin sözlüklerinden titizlikle silindiğini varsaymıştım; ancak Dave Hjelle yanıldığını kanıtladı:

"Bize güvenin."

⁞⁞

7 Temmuz. Temmuzun ilk haftasında, patates yetiştiricilerini ziyaret etmek üzere Idaho'ya uçmayı planlayışımdan kısa bir süre önce, Colorado patates böceği nöbetim sona erdi. Küçük bir larva müfrezesi buldum –minyatür sırt çantalarına benzer yükler taşıyan, yumuşak kahverengi kitleler. Sıradan patates bitkilerinin yapraklarını, dokunulmazlıkları varmışcasına kıtır kıtır yiyorlardı. Ancak NewLeaf'lerimde bir tane bile böcek bulamadım; ne canlı, ne de ölü.

Monsanto bahçe uzmanı Glenda Debrecht böyle olacağına dair beni hazırlamıştı: muhtemelen, yırtıcı böcekler NewLeaf'lerin öldürdüğü böceklerle kendilerine ziyafet çekiyordu. Yine de onları aramayı sürdürdüm ve sonunda, bir NewLeaf yaprağı üzerinde duran tek bir ergen böceği suçüstü yakaladım; onu almak için uzandığımda, böcek sarhoş halde yere düştü. Bitki onu hasta etmişti, kısa süre sonra ölecekti. NewLeaf'lerim işe yarıyordu.

Belli bir heyecan, bir tür zafer duygusu yaşadığımı itiraf etmek zorundayım; zararlılara karşı mücadele vermiş her bahçıvan beni anlayacaktır. Tipik bir bahçıvan, bitkilerine saldıran yabanıl hayvanlara karşı romantik duygular beslemez –böcekler, dağsıçanları, geyikler... İçten içe, savaşta her şeyin mubah olduğuna inanır –organik ilkeler (Cenevre Konvansiyonu gibi), bazen kalbinden geçenleri yapmasını engellese de. Sakın bu arzuyu hafife almayın; fantezilerinde tüfekler, patlayıcılar, ağza alınmaz zehirlilikte kimyasal maddelerin kol gezdiği türden bir arzudur bu. İşte bu yüzden, bir patatesin tek başına bir patates böceğinin hakkından gelmesi, hiç değilse bu açıdan bakıldığında güzel bir şeydir –Tarımsal Yücelik'te mahirane, yeni bir şaşırtmaca.

⁂

Idaho, 8 Temmuz. Batıya uçarken, özellikle Idaho sınırlarına girdiğimizde, Tarımsal Yücelik fikri aklımdan çıkmıyordu. Dokuz bin küsur metre yukarıdan bakıldığında, kuru tarım çiftçisinin sulama pivotlarının oluşturduğu kusursuz yeşil daireler adeta nefes kesiyor. Idaho peyzajı, çalılardan oluşan kahverengi bir çöle, sonu gelmez bir şekilde yeşil madeni paralar bastırılmış gibi görünüyor – gözün görebildiği kadarıyla, kareler oluşturmuş daireler. Bu görüntü, Connecticut'taki mısır sıraları gibi basit bir insani düzen imgesi değil; Amerikan Batısı gibi konukseverlikten uzak bir peyzajda, mücadeleyle edinilmiş bir iskânın imgesi. Ancak çok geçmeden şunu da keşfedecektim; bu yalın güzelliği yerde görebilmek, havadan görmek kadar kolay değil.

Biyoteknolojik ekinleri kimse bir patates çiftçisi kadar iyi savunamaz; Monsanto, Idaho'ya gelip birkaç müşterisiyle tanışmamı işte bu yüzden bu kadar çok istiyordu. Tipik bir Amerikan patates yetiştiricisinin bulunduğu noktadan bakarsanız, NewLeaf hızır gibi yetişen bir devlet kuşuna benziyor. Çünkü tipik bir yetiştirici, aşırı derecede haşere ilacı ile yıkanmış bitkilerin ortasında duruyor; öyle ki, bitkilerin yaprakları donuk beyaz renkte kimyasal çiçek açacak hale gelmiş. Eşeledikleri toprak da cansız, gri renkli bir pudra. Çiftçiler buna "temiz tarla" diyor; ideal olarak, her türlü yabani ot, böcek ve hastalıktan –yani patatesin kendisi hariç her tür hayattan– temizlenmiş durumda. Temiz bir tarla, insan kontrolünün zaferini temsil ediyor; ancak bu, çoğu çiftçinin bile artık şüphe duymaya başladığı türden bir zafer. Böyle bir çiftçi için, tek bir kimyasal ilaçlama ihtiyacını bile bertaraf etmeyi vaat eden yeni tür bir patates, çok basit olarak, ekonomik, çevresel ve belki de psikolojik bir lütuf.

Danny Forsyth, Jerome, Idaho'da, boğucu derecede sıcak bir yaz sabahında, modern patates yetiştiriciliğinin hem kimyasını, hem de ekonomisini olduğu gibi önüme serdi. Boise'ın yüz elli kilometre doğusunda yer alan Jerome'un tek bir sokağı ve tek bir kahve dükkânı bulunuyor; biz de o mahmur, ancak havalandırması gayet iyi çalışan kahve dükkânında görüştük. Forsyth altmışlı yaşlarının başında, ince, mavi gözlü, biraz asabi görünen bir adam; küçük, gri de bir atkuyruğu var. Burada, Magic Valley (Sihirli Vadi)'de, çoğu babasından kalma 12 bin metrekareyi aşan bir alanda patates, mısır ve buğday çiftçiliği yapıyor. Tarımda kullanılan kimyasal maddelerden bahsederken, kötü bir alışkanlıktan kurtulmaya çalışan birisi gibi konuşuyor.

"Seçeneğimiz olsa, hiçbirimiz kullanmazdık" diyor. Monsanto'nun ona bu seçeneği sunduğuna inanıyor.

Forsyth'tan bir mevsim boyunca neler yaptığı adım adım anlamasını istedim; patates tarlasında insan kontrolün geldiği son nokta... Tipik olarak işe, ilkbaharın başlarında toprak fümigasyonu ile başlıyor; patates çiftçileri, nematodlar ile topraktaki bazı hastalıkları

kontrol altına alabilmek için, ekim yapmadan önce tarlalarını topraktaki her tür mikrobik yaşamı öldürmeye yetecek kadar zehirli olan bir kimyasal madde ile ilaçlıyor. Daha sonra Forsyth, tarlasını her türlü yabani ottan "temizlemek" için bir zararlı ot ilacı –Lexan, Sencor, ya da Eptam– uyguluyor. Ekim sırasında toprağa sistematik olarak haşere ilacı –Thimet gibi– veriliyor. Bu ilaç, genç fideler tarafından emilip birkaç hafta boyunca yapraklarını yiyen her bir böceği öldürecek. Patates fidelerinin boyu on beş santime gelince, yabani otları kontrol etmek üzere tarlaya ikinci bir ilaçlama yapılacak.

Forsyth gibi kuru tarım çiftçileri, havadan gördüğüm koskoca dairelerin içinde ekip biçer; sulama pivotunun yarıçapı ile ölçülen her daire, tipik olarak 550 bin metrekare civarındadır. Haşere ilaçları ile gübreleri sulama sistemine eklemek yeterlidir –Forsyth'un çiftliğindeki sulama sistemi suyunu yakınlardaki Snake Nehri'nden alıyor (ve iade ediyor). Patateslere, suyla birlikte on hafta boyunca haftada bir kez olmak üzere kimyasal gübre püskürtülüyor. Sıralar kapanmadan hemen önce (yani bir sıradaki bitkilerin yaprakları öteki sıradakilerle birleşmeden), İrlanda'da patates kıtlığına yol açan ve bugün dahi yetiştiricilerin en büyük korkusu olan patates mantarını kontrol etmek üzere mantar ilacı Bravo püskürtülüyor. Forsyth, tek bir sporun bir gecede bütün bir tarlaya bulaşabildiğini ve yumruları, çürük birer pelteye döndürdüğünü söyledi.

Bu aydan itibaren Forsyth, on dört günde bir, yaprak bitlerine ilaçlama yapması için bir zirai ilaçlama uçağı kiralayacak. Yaprak bitleri aslen zararsızdır ancak yaprak kıvrılma virüsünün bulaşmasına neden olabiliyorlar; bu virüs, Russet Burbank'lerde "ağ nekrozu"na –patatesin etli kısmında, bir alıcının hasadı toptan geri çevirmesine yol açan kahverengi lekelenmeler– yol açıyor. Elinden gelen her şeyi yapmasına rağmen, bu daha geçen yıl Forsyth'un başına gelmiş. Ağ nekrozu tamamıyle kozmetik bir kusur ancak McDonald's –haklı nedenlerle– kızarmış patateslerimizde kahverengi lekeler görmekten hoşlanmadığımıza inandığı için, Danny Forsyth gibi çiftçilerin, bugün piyasada kullanılan en yoğun toksik içerikli kimyasal maddelerle

ilaçlama yapması gerekiyor –Monitor da bunlardan biri.

"Monitor öldürücü bir kimyasal" diyor Forsyth; insanların sinir sistemine hasar verdiği biliniyor. "Bu ilaçlamadan sonra dört-beş gün süreyle tarlaya adım atmam –kırık bir pivotu tamir etmek için bile." Yani Forsyth, kendisini ya da işçilerinden birini bu zehre maruz bırakmaktansa, bütün bir daireyi kuraklıktan kaybetmeye razı.

Sağlık ve çevresel masrafları bir yana bıraksak da, tüm bu kontrolün ekonomik maliyeti göz korkutucu. Idaho'da bir patates çiftçisi, yarım dönüm başına kabaca 1950 dolar (büyük kısmı kimyasal maddelere, elektriğe ve suya gidiyor) harcıyor ve iyi bir yılda bu ürün ona 2 bin dolar getiriyor. Dondurulmuş patates ve cips üreticisinin, yarım dönümden çıkacak yirmi ton patates için ona ödeyeceği miktar bu. Forsyth gibi, bu kadar düşük kâr marjı ile ticaret yapmak zorunda kalan bir çiftçinin (ayrıca kimyasallar konusunda da bir dokun bin ah işit), neden NewLeaf'in üzerine atlayacağını anlamak zor değil.

"NewLeaf birkaç ilaçlamayı atlayabileceğim anlamına geliyor" diyor Forsyth. "Para biriktiriyorum, rahat uyuyorum. Ayrıca, görünüşü de güzel bir patates."

Tarlalarına göz atmaya gitmeden önce organik tarım konusuna geldik. Bu konuda bilindik yorumların yanı sıra ("Küçük ölçeklerde üretiyorsanız sorun yok, ama dünyayı onlar doyurmuyor"), geleneksel bir çiftçiden duymayı hiç beklemediğim birkaç şey daha söyledi. "Organik yemeyi severim, hatta evimde epeyce de yetiştiriyorum. Pazardan aldığımız sebzeleri yıkayıp duruyoruz. Bunu söylemem doğru olur mu, bilemiyorum, ama her zaman kendime ayırdığım küçük bir alanım vardır, buraya ektiğim patateslere hiçbir kimyasal uygulamam. Mevsimin sonunda bu patatesleri rahatlıkla yiyebilirim; ama bugün kazıp çıkardığım patatesler muhtemelen hâlâ sistemik ilaç dolu. Onları yemiyorum."

Danny Forsyth'un bu sözleri birkaç saat sonra, bir başka Magic Valley çiftçisinin evinde öğle yemeğindeyken aklıma geldi. Steve Young ilerici, refah içinde bir patates yetiştiricisi –bana refakat eden

Monsanto çalışanının hayranlıkla ifade ettiği üzere, "bir oyuncu". Kırklı yaşlarında, iri yarı, tok sözlü bir adam olan Young, beş bin dönüm kadar bir arazide çiftçilik yapıyor; çiftliğinin kapısından girdikten sonra evine ulaşmak için kilometrelerce araba sürmek gerekiyor. Bana seksen beş daireden oluşan tarlasını otomatik olarak düzenleyen bilgisayarlarını gösterdi; ekrandaki her daire, ekim alanındaki bir daireyi temsil ve kontrol ediyor. Young, dışarı adım bile atmadan tarlalarını sulayabiliyor ya da ilaçlayabiliyor.

Young, hem tarlalarının, hem de kendi kaderinin efendisi gibi görünüyordu; tamamen modern bir çiftçi tablosu. Kendi patates depolama tesisini de inşa etmiş; dokuz metreyi aşkın bir Russet Burbank dağını barındıran, atmosfer kontrollü, futbol sahası büyüklüğünde bir baraka. Kimyasal madde dağıtımı yapan yerel bir şirkette de hissesi var. Young, kendisini kimyasal maddelerin, yaprak bitlerinin ve cips üreticilerinin insafına kalmış biri gibi hisseden– Danny Forsyth ile mukayese edilince, tamamen kontrolü eline almış bir adam izlenimi veriyor.

Bayan Young bize tam anlamıyla bir ziyafet hazırlamıştı. On sekiz yaşındaki oğulları Dave, benim için de özel bir dua eklediği şükran duasını okuduktan sonra (Younglar dini bütün Mormonlar), Bayan Young, bir büyük kâse patates salatasını elden ele geçirdi. Tabağıma biraz alırken, Monsanto çalışanı olan refakatçim ona salatanın içinde ne olduğunu sordu; bu sırada bana da, cevabı zaten bildiğini ima eden, kocaman bir gülümseme çaktı.

Bayan Young, yüzü resmen sevinçle parlayarak, "NewLeaf'ler ile bizim her zamanki Russet'lar," dedi. "Topraktan daha bu sabah çıkarıldı."

⁂

Patates salatasından aldığım lokmayı yavaşça çiğnerken, içindeki hangi malzemenin sağlığıma daha zararlı olabileceği üzerine düşündüm; NewLeaf'ler mi, yoksa Russets à la Thimet mi? Yanıtın ke-

sinlikle iki numaralı patates olduğuna karar verdim. New Leaf'ler hakkında bilinmeyen çok şey olabilir ancak Russet'ların zehir dolu olduğunu *biliyordum*. Bu yanıt, genetiği yeniden yapılandırılmış bitkiler hakkında önemli bir şey söylüyor; Idaho'ya gelmeden önce duymaya hazır olmadığım bir şey bu. Danny Forsyth ve Steve Young gibi çiftçilerle mevsim boyu kimyasallarla yıkanan kıraç tarlalarda yürürken, Monsanto'nun NewLeaf'leri gözüme bir lütuf gibi görünmeye başlamıştı. Günümüz uygulamaları ile karşılaştırıldığında, genetiği değiştirilmiş patatesler, gıda üretiminin daha sürdürülebilir bir yolunu temsil eder. Sorun şu ki, bunlar zaten bildiğimiz şeyler.

Younglar ile yediğim öğle yemeğinden sonra refakatçimi bir süreliğine atlatıp, yakınlardaki bir organik patates yetiştiricisini ziyaret ettim. Organik bir çiftliği ziyaret ederken yanıma Monsanto'dan birini almamam gerektiğini biliyordum. Maine'den bir organik çiftçi bana, "Eğer tarımda kötülüğün kaynağı varsa," demişti, "adı Monsanto'dur."

Mike Heath, ellili yaşlarının ortasında, cefakâr, kırış kırış, az ve öz konuşan bir adam. Şimdiye kadar tanıştığım tüm organik çiftçiler gibi, endüstriyel çiftçilere göre açık havada daha fazla vakit geçiriyormuş gibi görünüyor ki, muhtemelen de öyledir: kimyasal maddeler, başka özelliklerinin yanı sıra, emekten tasarruf ettiren araçlardır. Yaklaşık beş yüz dönümlük arazisinde hurdaya çıkmış eski bir kamyonetle dolaşırken, ona genetik mühendislik konusunda ne düşündüğünü sordum. Pek çok çekincesini dile getirdi –sentetikti, çok sayıda bilinmeyen vardı– ancak biyoteknolojik patates ekmeye karşı çıkmasının asıl nedeni sadece şuydu: "Müşterilerim bunu istemiyor."

Heath'e NewLeaf patatesi sordum. Direnç olacağından hiç şüphesi yoktu. "Kabul et," dedi, "böcekler hep bizden daha akıllı olacak." Ve Monsanto'nun, Bt gibi "kamuya yararlı" bir malın malıvından kâr elde etmesinin, hiç de adil olmadığı düşüncesini taşıyordu.

Duyduklarımın hiçbiri benim için aman aman sürpriz olmadı; sürpriz olan ise, Heath'in son on yılda kendi patateslerini sadece bir ya da iki kere Bt ile ilaçlamış oluşuydu. Organik çiftçilerin, Bt ile di-

ğer onaylı tarım ilaçlarını sıradan çiftçilerin kullandığı şekilde kullandığını sanıyordum. Fakat Mike Heath'in çiftliğini gördüğümde, organik çiftçiliğin –sadece kötü girdilerin yerine iyilerini koymaktan– çok daha karmaşık bir şey olduğunu anlamaya başladım. Sanki tamamen farklı bir mecaz söz konusuydu.

Heath, birçok ilaç satın alacağına, ekine özel zararlıların çoğalmasından kaçınmak için uzun ve karmaşık bir ekin rotasyonu uyguluyor. Örneğin, patatesten önce bir tarlaya buğday ekmenin, larva aşamasından çıkan patates böceklerinin "kafasını karıştırdığı"nı fark etmiş. Ayrıca, böcek larvası ve yaprak bitlerini yiyen yararlı böcekleri çekmek için de, patates tarlalarının kenarlarına çiçek açan bitki şeritleri ekiyor –genellikle bezelye ve alfalfa. Eğer etrafta bu işi halletmeye yetecek kadar yararlı böcek yoksa, uğurböceklerini işin içine katıyor. Heath aynı zamanda, bakir doğada olduğu gibi tarlada da biyoçeşitliliğin doğanın kaçınılmaz sürprizlerine karşı en iyi savunma olduğu teorisinden yola çıkarak, bir düzine farklı cinsten patates yetiştiriyor. Bir çeşit için kötü bir yıl diğer çeşitler için iyi bir yıl olur ve denge yakalanır. Başka bir deyişle, çiftliğini asla tek bir ekin üzerinden riske atmıyor.

Heath sözlerini kanıtlamak istercesine, eve götürmem için Yukon Gold'larından bir kaç tane kazıp çıkardı. "Bu tarladaki her patatesi şuracıkta yiyebilirim. Çoğu çiftçi patateslerini tarladan alıp yiyemez." Heath'e öğle yemeğimden bahsetmemeye karar verdim.

Heath gübre olarak "yeşil gübre" (örtücü bitkiler yetiştirip onları alttan sürmek) ile yerel bir mandıradan aldığı inek gübresini kullanıyor. Bunlara ek olarak, ekinlerine ara sıra sıvılaştırılmış deniz yosunu püskürtüyor. Sonuçta ortaya çıkan, o gün elimle yokladığım tüm Magic Valley topraklarından tamamen farklı görünen bir topraktı: o bölge için normal olduğunu varsaydığım tekdüze grimsi kül yerine, Heath'in toprağı koyu kahverengiydi ve kolayca ufalanıyordu. Anladığım kadarıyla aradaki fark, bu toprağın canlı oluşuydu. Toprak, ekinin köklerine su ve kimyasal maddeler göndermek için atıl bir mekanizma olmanın çok ötesinde, bitkilere kendi ürettiği besleyici

maddelerle fiilen katkıda bulunuyordu. "Bereketlilik" adı verilen bu sürecin biyolojisi, kimyası ve fiziği, henüz hakkıyla anlaşılmış sayılmaz –toprak tam anlamıyla bakir doğadır– ancak bu cehalet, organik çiftçiler ve bahçıvanların onu beslemesine engel oluşturmaz.

Heath'in ekinleri de farklı görünüyordu: derli toplu bitkiler (kimyasal gübreler bitkilerin daha çok yaprak çıkarmasına neden olur); aralarda yabani otlar ve çevrede uçuşan bir sürü böcek. Burası "temiz" tarlaların tam tersiydi ve doğruyu söylemek gerekirse, yabani otlardan oluşan çitleri ve derme çatma havası, onu güzel bir görünüşten uzaklaştırıyor. Bu tarlaların düzeni göze daha bir dağınık görünüyor; henüz tamamlanmamış gibi –etrafı da hayli düzensiz. Elbette burada gözün göremediği daha karmaşık, insanınkine daha az benzeyen bir düzen söz konusu –yani, çiftçi tarafından zorla benimsetilmiş olmaktan çok, beslenmiş ve ince ayarı yapılmış bir ekosistemin düzeni. Bu tip tarlaları fazla girdi olmadan her geçen yıl üretken kılan da bu karmaşıklıktır –türlerin hem mekân, hem de zaman içindeki çeşitliliği. Sistem, ihtiyaçlarının çoğunu kendi kendine karşılıyor.

Arabayla Boise'a dönerken, Mike Heath'in çiftliğinin neden bir istisna olduğunu düşündüm; gerek Idaho'da, gerekse başka yerlerde. İşte gerçekten yeni bir paradigma –biyolojik bir paradigma– ve işe yarıyor gibi: Heath maliyetleri için, Danny Forsyth ya da Steve Young'ın harcadığından çok daha az harcıyor; dört dönüm başına üç ya da dört yüz torba patates yetiştiriyor –Forsyth'un yetiştirdiği kadar, Young'dan ise sadece biraz daha az.* Ancak tanıştığım konvansiyonel çiftçilerin çok azı, kat ettiği mesafeye rağmen organik tarımı günümüz gıda üretim şekline "gerçekçi" bir alternatif olarak görüyor.

Haklı olabilirler. Mike Heath'inki gibi bir çiftlik, günümüz besin zincirinin şirketleşmiş mantalitesiyle pek çok açıdan uzlaştı-

* Heath'in işletmesini konvansiyonel bir çiftlikle mukayese edilebilmek için, artı emek gücü ile (daha küçük ekinler, daha çok emek gerektirir) zamanı (tipik bir organik rotasyon beş yılda bir patates ekimine izin verir; konvansiyonel çiftlikte ise üç yılda birdir) da hesaba katmak gerekir. Bunlara rağmen Heath, patateslerini hemen hemen iki katı fiyata satıyor: Japonya'ya dondurulmuş organik patates ihraç eden işleyici bir firmadan torba başına 9 dolar alıyor.

rılamaz. Bir kere Heath'in yaptığı tarzda bir tarım, bu dünyanın Monsanto'larına gerek duymaz: organik çiftçiler şaşılacak kadar az şey satın alır –birkaç tohum, birkaç ton gübre ve belki birkaç galon uğurböceği. Organik çiftçi ürüne değil, sürece odaklanır. Bu süreç öyle kolayca sistemleştirilemez; örneğin, Danny Forsyth'un anlattığı gibi belli kurallarda uygulanan bir ilaçlama kürüne indirgenemez –ki bu uygulamalar genellikle kimyasal madde üreticileri tarafından tasarlanmıştır. Mike Heath'inki gibi bir çiftliği işletmek için gereken zekâ ile yöreye has bilginin büyük kısmı, Mike Heath'in kafasındadır. Günümüzde geçerli olan şirketleşmiş sistem içinde patates yetiştirmek de zekâ gerektirir; ancak söz konusu zekânın çoğu, St. Louis gibi uzak yerlerdeki laboratuvarlarda ikamet eder ve Roundup ya da NewLeaf gibi girdiler geliştirmek üzere kullanılır.

Tek bir merkezden yönetilen tarım sisteminin yakın zamanda değişmesi beklenemez, çünkü bu işte çok para var. Ve çiftçi için, en azından kısa vadede, büyük şirketlerden ambalajlı çözümler satın almak çok daha kolay. Wendell Berry'in kaleme aldığı bir makalenin başlığı "Çiftçi Kimin Aklını Kullanıyor? Kimin Aklı Çiftçiyi Kullanıyor?" diye soruyordu. Bir noktada –ki çoktan aşılmış bir noktadır bu– çiftçinin doğayı tamamen kontrol etme çabası evrildi ve (ona böylesi bir hayali ilk kez sunan) şirketlerin çiftçiyi kontrol etmesine dönüştü. Bu rüyanın –tam kontrol– gerçeğe dönüşmesi pek de olası olmadığından, tacirlerin çiftçileri kontrol edişi kaçınılmaz oldu.

⁂

Mike Heath gibi organik çiftçiler endüstriyel tarımın kuşkusuz en güçlü –ve onu büyük ölçüde zayıf kılan– özelliğine sırt çevirdi: monokültür ve onun mümkün kıldığı ölçek ekonomileri. Monokültür, modern tarımın en güçlü basitleştirme adımıdır; doğayı bir makine gibi yeniden yapılandırmanın anahtar hareketidir. Ancak tarımın tümünde, doğanın yaşam sistemine bu kadar ters düşen başka hiçbir şey yoktur. En basitinden, birbirinin eşi bitkilerle dolu kocaman bir

tarla, böceklere, yabani otlara ve hastalıklara her zaman açık olacaktır –doğanın cilveleridir bunlar. Modern çiftçiyi çileden çıkartan her sorunun kökünde monokültür yatar. Ve her bir tarımsal çözüm de istisnasız, çiftçiyi monokültürün neden olduğu sorunlardan kurtarmak üzere tasarlanmıştır.

Meseleyi dobra dobra ortaya koymak gerekirse; Mike Heath gibi bir çiftçi, tarlasını doğanın mantığına uydurabilmek için var gücüyle çalışıyor. Danny Forsyth gibi çiftçiler ise, tarlalarını monokültürün –ve onun hemen arkasında duran endüstriyel besin zincirinin– mantığına uydurabilmek için, çok daha fazla çalışıyor. Tipik bir örnek: Mike Heath'e, Danny Forsyth'un patateslerini mahveden ağ nekrozu konusunda ne yaptığını sorduğumda verdiği basit yanıt, bana söyleyecek söz bırakmadı. "Bu sadece Russet Burbank'lerde görülen bir sorun," diye açıkladı. "O yüzden ben başka türler ekiyorum." Forsyth ise bunu yapamıyor. O, sadece ve sadece Russet Burbank'ler yetiştirmesini talep eden, başka bir şey yetiştirmesine imkân tanımayan bir besin zincirinin halkası –bu zincirin öbür ucunda da, McDonald's'ın kusursuz kızarmış patatesleri duruyor.

Biyoteknoloji tam da burada, Forsyth'un Russet Burbanks'lerini kurtarmak üzere devreye giriyor. Monsanto, endüstriyel besin zincirine güvendiği için bu işlere giriyor; kendisi de bu zincirin bir halkası. Monokültür bir kriz yaşıyor. Monokültürü mümkün kılan tarım ilaçları da, ya böceklerin geliştirdiği direnç, ya da bu kimyasalların oluşturduğu tehlikeler konusundaki kaygılar yüzünden süratle etkisini yitiriyor. Kimyasal maddeler yüzünden toprağın bereketi azalırken, birçok yerde ekin rekoltesi de azalıyor. Oregon Devlet Üniversitesi'nden bir böcekbilimci, "Yeni bir kurtarıcıya ihtiyacımız var" diyor ve yanıtını da veriyor: "Bu da, biyoteknoloji." Fakat yeni bir kurtarıcı, yeni bir paradigma değildir. Eski paradigmanın varlığını sürdürmesine izin verir. O paradigma, Danny Forsyth'un tarlasındaki sorunu hep bir Colorado böceği problemi olarak yorumlayacak ve asıl problemi asla dile getirmeyecektir: patates monokültürü.

Mike Heath'in ağ nekrozuyla ilgili soruma verdiği yanıt –"Bu

sadece Russet Burbank'lerde görülen bir sorun"– monokültür sorununun, tarıma dair bir sorun olduğu kadar, *kültür* sorunu olduğunu da ima ediyor. Ki bu da, sadece çiftçiler ile Monsanto gibi şirketlerin değil, hepimizin bir şekilde bu işe bulaştığı anlamına geliyor. Genelde bu tip hikâyeleri –açgözlü şirket tarafından yutturulan şeytani teknoloji– kaleme alan gazete makalelerinin çok önemli bir unsuru dışarıda bıraktığını anlamaya başlamıştım; yani bizi ve *bizim* kontrol arzumuzu, her şeyi tek tip isteyişimizi. Idaho'da gördüğüm pek çok şeyin ardında –temiz tarlalardan bilgisayar kontrolündeki ekin dairelerine kadar– besin zincirinin tüketim ucunda yer alan McDonald's'ın o muhteşem kızarmış patatesleri vardır.

Boise yolunda bir McDonald's'a girdim ve söz konusu kızarmış patateslerden sipariş ettim. Emin olmam mümkün değil, ancak bunlar pekâlâ benim bir gündeki ikinci NewLeaf öğünüm olabilir. Bir Monsanto yöneticisi bana, "McDonald's en baştan destek vermeseydi, NewLeaf projesi asla hayata geçmezdi" demişti; çünkü McDonald's, dünyanın en büyük patates alıcılarından biridir.*

Bu arada McDonald's'ın patatesleri gerçekten de muhteşemdir: kırmızı kaplarının boyunu aşarak buket gibi uzanan, narin, altın renginde dikdörtgenler. Bir çiftçiden duyduğuma göre, böylesi uzun ve kusursuz kızartmalar bir tek Russet Burbank'lerden çıkarmış. Onlara bakmak bile, bunların *sadece* kızarmış patates olmadığını anlamaya yeter: bunlar, kızarmış patatesin Platonik idealleridir –besin ile imgesi birarada, iç içe girmiş. Ve dünyanın neresine giderseniz gidin, bir dolara satın alabilirsiniz. Bundan iyisi can sağlığı.

Yaşadığım şehirde defalarca yediğim patates kızartmasının tıpatıp aynısını burada, Idaho'da, Allah'ın unuttuğu bir yerde bulmayı istiyor ve bunu cidden bekliyordum. Üstelik Tokyo'da, Paris'te, Beijing'de, Moskova'da, hatta Azerbaycan ile Man Adası'nda da ne

* McDonald's ve diğer birkaç büyük gıda şirketi, genetiği değiştirilmiş gıdalar konusunda kamuoyunda giderek büyüyen tedirginliğini yatıştırmak amacıyla, genetiği değiştirilmiş ürünler kullanmaya son verdi. McDonald's'ın desteğini kaybetmiş olmak, NewLeaf patateslerin de sonunu getirmişe benziyor: Monsanto, 2001 başında bu ürünün ertesi yıldan itibaren artık üretilmeyeceğini ilan etti. Diğer GDO ekinlerin hektar sayısı ise, daha düşük bir hızla olsa da, artmayı sürdürüyor.

zaman istersem bulabilirim. Bu bir kontrol meselesi değilse, nedir? Ve sadece McDonald's açısından da değil. Ancak arkasında ne olursa olsun, bu beklentiyi tatmin etmenin tek bir yolu var: McDonald's tarafından, dünyanın dört bir yanına milyonlarca dönüm Russet Burbank ekilmesini sağlaması. Küresel arzu, küresel monokültür olmaksızın tatmin edilemez. Küresel monokültür de artık genetik mühendislik gibi teknolojilere bağlı. Öyle bir noktaya geldik ki, biri olmadan diğerine sahip olamıyoruz.

Küresel arzu ile teknolojinin aynı çizgide buluşması, her şeyden çok Russet Burbank için büyük nimet oldu; en azından sayısal açıdan. Dünya tarihinde daha başarılı bir patates var mıdır? Ancak başarısı, her an elden kayıp gidecekmiş gibidir, çünkü bu gen dizisi (ya da artık şöyle demek daha doğru: patates genleri artı bir Bt geni ve bir antibiyotiğe karşı dirençli gen –Monsanto'nun hediyeleri), gerek doğanın cilvelerine gerekse tek bir türün –yani, bizim– sorumsuzluğuna karşı hiç bu kadar savunmasız olmadı. Kıtlıktan önce İrlanda'nın en gözde patatesi olan Lumper, vaktiyle Russet Burbank kadar baskındı; bugün genlerini bulmak, en az dodo kuşunun genlerini bulmak kadar zor.

Bu kızartmaların beni bunca keyiflendirmesi biraz da beklentilerime ve kafamda yer alan kızarmış patates imgesine kusursuzca uymalarından kaynaklanıyordu –aklımdaki Kızarmış Patates Fikri'ne, yani, McDonald's'ın dünyanın dört köşesinde birkaç milyar insanın aklına başarıyla ektiği bir fikre. Öyleyse, monokültür kelimesinin diğer anlamı işte buradaydı. O ismi alan tarım uygulaması gibi bu da –küresel tat monokültürü– aynı olmakla ve kontrolle ilgilidir. Gerçekten de, tarlanın monokültürleri ile küresel ekonomimizin monokültürleri, can alıcı biçimlerde birbirini besler. İkisi de, aynı Apollon'ca arzunun karmaşık biçimde iç içe geçmiş ifadeleridir. İnsanoğlunun şu eğiliminden söz ediyorum: evrensel olanı özel ya da yerelden, soyut olanı somuttan, ideal olanı gerçekten, insan elinden çıkanı doğal olandan üstün görme dürtüsü. Apollon'un ruhu "Yegâne"yi kutlar, diye yazmıştı Plutarch, "pek çok olanı reddedip,

çeşitliliği inkâr eder." Dionysos'un "değişkenliğine" ve "lakayıtlığına" karşı "aynılık [ve] düzenlilik" faktörlerinin gücünü ortaya çıkarır. Öyleyse, ister bitkilerin, isterse insanların olsun, Apollon monokültürün tanrısıdır. Ve Apollon, bundan çok daha yüce tezahürleri olmakla birlikte, burada, McDonald's'ın her bir kızarmış patates paketinde de yer alır.

İrlanda, 1846. "Geçen ayın 27'sinde (Temmuz) Cork'tan Dublin'e geçtim. Bu lanetli bitki, bereketli bir hasata işaret edercesine bol bol çiçeklenmişti". Peder Mathew adında Katolik bir papazın 1846 yazında yazdığı mektup böyle başlar. "Ayın (Ağustos) 3'üne geldiğimizde, bitkilerin çürümesiyle yaşanan büyük kayba üzülerek tanık oldum. Pek çok yerde bozulmaya başlayan bahçelerinin çitlerine oturmuş biçare insanlar, elleri kenetlenmiş, kendilerini aç bırakan bu mahvoluşun ardından acı acı feryat ediyordu".

Mantarın gelişi, çürüyen patateslerin ağır kokusuyla kendini duyurdu; İrlanda'da 1845 yazının sonuna doğru yaygınlaşan bu ağır koku, '46 ve '48'de tekrar etti. Sporları rüzgârla taşınan mantar, tarlada, kelimenin tam anlamıyla bir gecede ortaya çıkıyordu; yaprakların üzerinde beliren siyah benekleri, bitkinin sapına yayılan kangrenleşmiş bir leke izliyordu; daha sonra da kararan yumrular, berbat kokan, yıvışık bir çamura dönüşüyordu. Mantarların yemyeşil bir tarlayı kapkara etmesi birkaç günü alıyordu; kilerlerde saklanan patatesler bile, mantara boyun eğiyordu.

Patates mantarı Avrupa'nın tümünü ziyaret etti fakat sadece İrlanda'da felâkete yol açtı. Diğer yerlerde halk, bir mahsül yitirilince diğer bir temel besin maddesine dönüş yapabilmişti; ancak İrlanda'nın patatesle beslenen ve nakit paraları olmayan yoksulları için başka bir seçenek yoktu. Açlık dönemlerinde sıkça olduğu gibi, sorun sadece yiyeceğin azalmasından ibaret değildi. Kıtlığın zirveye vardığı sırada İrlanda'nın limanlarına, İngiltere'ye ihraç edilmeyi bekleyen mısır çuvalları yığılmıştı. Fakat mısır, parayı izleyen bir metaydı; patates tüketen bu insanların mısıra verecek parası olmadığından, mısır da buna muktedir bir ülkeye yollandı.

Patates kıtlığı, 1348'deki Kara Veba'dan bu yana Avrupa'yı vuran en büyük felâketti. İrlanda nüfusu büyük ölçüde azaldı: Üç yılda her sekiz İrlandalı'dan biri –bir milyon kişi– açlıktan öldü; binlerce başkası ise, patatesten alınan vitaminlerin yokluğunda ya kör oldu ya da akli dengesini yitirdi. Yoksulları koruma yasaları, arazileri çeyrek dönümü aşanlara yardım hakkı tanımadığı için, milyonlarca İrlandalı yiyecek bir şeyler alabilmek için çiftliklerinden vazgeçmek zorunda kaldı; yerinden yurdundan olmuş bu çaresiz insanlardan bazıları –enerjisi ve yolculuğa yetecek parası olanlar– Amerika'ya göç etti. Onyıl içinde, İrlanda'nın nüfusu yarıya inmiş, Amerikan nüfusunun bileşimi de kalıcı bir biçimde değişmişti.

Patates kıtlığına dair hikâyeler, cehennemden çıkmış manzaralar gibidir: kimsenin onları gömmeye kuvveti olmadığı için üst üste yığılmış cesetlerle dolu sokaklar, elbiselerini yiyecek için rehine vermiş neredeyse çıplak dilenci orduları, terk edilmiş evler, ıssız köyler... Kıtlığı hastalıklar izledi; tifüs, kolera ve purpura, zayıf düşmüş halk arasında kontrolsüzce yayıldı. İnsanlar yabani otlar yedi, ev hayvanlarını yedi, insan eti yedi. "Yollar parçalanmış cesetlerle doluydu" diye anlatıyor bir görgü tanığı. "Tanrı insanların yardımcısı olsun."

İrlanda'nın başına gelen bu musibetin çeşitli ve karmaşık nedenleri vardı; toprak dağılımı, İngiltere tarafından ekonomilerinin acımasızca sömürülmesi ve İngiltere'nin son derece gönülsüz ve hiçbir işe yaramayan yardım çabaları. Bir de kazalara sebebiyet veren bilindik faktörler var: iklim, coğrafya ve kültürel alışkanlıklar. Ancak tüm bu ihtimaller temelde bir bitkiye dayanıyordu –ya da, daha doğrusu, bir bitki ile bir halk arasındaki ilişkiye. Çünkü İrlanda'nın felâketinin tohumlarını eken, patatesten ziyade, patates monokültürüdür.

Hakikaten de, İrlanda, o güne dek girişilmiş en büyük monokültür deneyine sahne olmuştur ve monokültürün deli bir fikir olduğunun en ikna edici kanıtıdır. İrlandalılar'ın tarımı ile beslenme alışkanlıkları genel anlamda sadece tek bir patatese değil; hemen hemen tek bir cins patatese bağımlıydı: Lumper. Elmalar gibi patatesler de klondur; bu da şu demek: her Lumper'ın genetiği, diğeri ile tıpatıp

aynı; hepsi tek bir bitkinin soyundan geliyor ve söz konusu bu bitkinin de, meğerse, *Phytophthora infestans*'a karşı hiç direnci yokmuş. İnkalar da patates üzerine bir uygarlık kurmuştu, fakat onlar öyle bir patates polikültürü yetiştirmişti ki, tek başına hiçbir mantar onu deviremezdi. Öyle ki, yetiştiricilerin kıtlık sonrasında âfetlere dayanıklı bir patates bulmak üzere gittiği yer de, Güney Amerika oldu. Ve orada, Garnet Chile denen bir patateste, aradıklarını buldular.

Monokültür, doğanın mantığının, ekonominin mantığı ile kafa kafaya vuruştuğu yerdir; sonunda hangi mantığın hakim olacağı ise asla şüphe götürmez. İngilizlerin kontrolü altındaki İrlanda ekonomisinin mantığı, patates monokültüründen yana oy kullandı; 1845'te, doğanın mantığı bu kararı veto etti ve bir milyon kişi –ki pek çoğu zaten varoluşunu patatese borçluydu– helâk oldu.

Benjamin Disraeli 1847 tarihli romanı *Tancred*'de, "Doğa üzerindeki hâkimiyetlerine gelince," diye yazmıştı, "bakalım ikinci bir tufanda nasıl çalışacak? Doğaya hâkim olmak ha! Unutmayın ki, insana besin olarak hizmet eden en mütevazı kök, esrarengiz bir şekilde bütün Avrupa'da çürüdü. Olası sonuçlarını düşününce, şimdiden hepsinin yüzündeki renk atıyor."

⁂

"Bitkinin gen ifadesini kontrol etmek" için yeni bir yöntemi tanımlayan 5.723.765 no'lu patent, 1998 Mart'ında, ABD Tarım Bakanlığı ile bir pamuk tohumu şirketi olan Delta & Pine Land'e ortaklaşa verildi. Patentin mülayim dilinin ardında, radikal, yeni bir genetik teknoloji gizleniyor: herhangi bir bitkiye zerkedilen söz konusu gen, o bitkinin ürettiği tohumları kısırlaştırıyor –yani bu tohumlar, tohumların ezelden beri yaptığını bir daha yapamıyor. Genetik mühendisler, kısa sürede "Terminatör" olarak anılmaya başlanan bu yeni teknikle, doğanın süreçlerinden en temel olanını, bitkilerin ürediği ve evrildiği bitki-tohum-bitki-tohum çevrimini bir emirle durdurmanın yolunu keşfetmişti. Tohumun kadim mantığı –kendini sonsuza dek

serbestçe çoğaltarak, hem besin olarak hizmet vermek, hem de gelecekte daha çok yiyecek üretilmesini sağlamak– kapitalizmin modern mantığına boyun eğmişti. Artık yaşama uygun tohumlar bitkilerden değil, şirketlerden gelecek.

Tohumu ve tohum vasıtasıyla çiftçiyi kontrol etme rüyası, genetik mühendislikten de eskidir; bir avuç ekinde geliştirilen modern melezlere kadar uzanır –"gerçek anlamda" yeniden ekilmiş tohumdan gelmeyen ve böylece çiftçileri her yıl yeni tohumlar almaya zorlayan yüksek getirili çeşitler. Ancak ekonominin geri kalanıyla mukayese edilince çiftçilik, büyük şirketlerin kontrolü altındaki bir merkezden yönetilme eğilimine büyük ölçüde karşı koymuştur. Bugün bile, çoğu Amerikan sanayiinde bir avuç büyük şirket kalmışken, halen iki milyon kadar çiftçi var. Tekmerkezciliğin önünde duran doğadır: onun karmaşıklığı, çeşitliliği ve en kahramanca kontrol çabalarımız karşısında resmen kafa tutuşu. Belki de en dik kafalı olan, tarımın üretim aracıdır, aynı zamanda doğanınki de: tohum.

Çiftçiler tohumlarını büyük şirketlerden almaya ancak son birkaç onyılda, modern melezlerin sunumuyla başladı. Bugün bile pek çok çiftçi her sonbaharda, ilkbaharda yeniden ekmek üzere az miktarda tohum saklar. Başka bir deyişle "kesekâğıtçılık" çiftçilere, yerel koşullara özellikle iyi uyum sağlayan cinsleri seçme şansını tanır.* Bu tohumlar tipik olarak çiftçiler arasında değiş-tokuş edildiği için, bu uygulama da azimle, genetik sanat olma yolunda ilerliyor. Hatta yüzyıllar boyu ana kültür bitkilerimizin çoğunu bize veren de, işte bu uygulamadır.

Sonsuz bir şekilde üretilebilen tohumlar, doğaları icabı metalaştırmaya müsait değildir. Bu yüzden de, belli başlı kültür bitkilerimizin çoğunun genetiğine, geleneksel olarak "entelektüel mal" olarak değil, ortak miras gözüyle bakılır. Patateste önemli çeşitlerin –Russet Burbank, Atlantic Superior, Kennebec ve Red Norling– genetiği hep kamu malı olmuştur. Monsanto işin içine girmeden önce, patates tohumu işinde asla ulusal bir şirket yer almamıştı. Nedeni de, bu işte

* Tüm dünyada yaklaşık 1,4 milyar kişinin saklı tohumlara bel bağladığı tahmin ediliyor.

para olmamasıydı.

Genetik mühendislik bu durumu değiştiriyor. Montanto artık, bir Russet ya da Superior'a bir-iki yeni gen ekleyerek, islah edilmiş çeşidin patentini alabilir. Yasalar açısından, bir bitkinin patentini almak birkaç yıldır mümkündü fakat biyolojik açıdan, bu patentleri zorla kabul ettirmek neredeyse imkânsızdı. Genetik mühendislik bu sorunu çözmek adına büyük adımlar attı; ne de olsa Monsanto artık bir çiftlikte büyüyen patatesleri test edebilir ve şirketin entelektüel mülkiyetinde olduklarını kanıtlayabilir. Çiftçilerin, Monsanto tohumları almak için imzalamak mecburiyetinde olduğu kontratlar, şirkete dilerse, gelecek yıllarda bile bu tip testleri yapma hakkını veriyor. Monsanto'nun patent haklarını ihlal eden çiftçileri yakalamak için muhbirlere para verdiği ve gen hırsızlarının izini sürmek için dedektifler kiraladığı söyleniyor; halihazırda yüzlerce çiftçiyi patent ihlalinden mahkemeye verdi. Terminatör gibi bir teknolojiyle şirket artık, tüm bu zahmetlere katlanmak zorunda kalmayacak.*

Terminatör ile tohum şirketleri, biyolojik olarak ve sonsuza dek patentlerini zorla kabul ettirebilir. Bu genler bir kez yaygın olarak sunuldu mu, kültür bitkilerimizin genetiğinin kontrolü ve evrimlerinin yörüngesi, çiftçinin tarlasından tohum şirketine geçmiş olacak –ve tüm dünyadaki çiftçilerin her yıl onlara dönmekten başka seçenekleri olmayacak. Terminatör, doğada en son kalan büyük ortak alanlardan birinin etrafının, Monsanto gibi şirketler tarafından çevrilmese imkan sağlıyor: uygarlığın son on bin yılda geliştirdiği, kültür bitkilerinin genetiği.

Öğle yemeğinde Steve Young'a bu konuları, özellikle de Monsanto'nun onu imzalamaya zorladığı kontrat ile steril tohumlar ihtimalini sordum. Uzun bir tarımsal bağımsızlık geleneğinin mi-

* "Terminatör gibi" diyorum, çünkü uluslararası kamuoyundan gelen eleştiri yağmurunun ardından Monsanto bu teknolojiden vazgeçti. Ancak aynı amaca hizmet eden benzer teknoloji uygulamalarından caymadı: Genetik Kullanımı Kısıtlama Teknolojisi (GURT), tarladaki genetiği değiştirilmiş bitkilerin, mülkiyeti şirkete ait olan bazı kimyasal maddeler uygulayarak, genetik özelliklerini açıp kapatmayı mümkün kılıyor. Yani söz konusu bitki yaşamaya uygun bir tohum üretse bile, bu tohumlar, çiftçi kimyasal aktivatörü satın alana kadar, işe yaramaz –hastalıklara ya da tarım ilaçlarına karşı direnci bastırılmış– bitkiler üretecek.

rasçısı olan Amerikan çiftçisinin, tarlasında her şeye burnunu sokan adamlara ve yeniden dikemeyeceği patentli tohumlar fikrine nasıl uyum sağladığını merak ediyordum.

Young, şirketleşmiş tarım sanayi ve özellikle de biyoteknolojiye direnmek yerine, onları kabullendiğini söyledi. "Kalıcı olacaklar. Eğer dünyayı besleyeceksek tüm bunlar gerekli ve ilerlememizi sağlayacak."

Biyoteknolojinin olumsuz yönleri olduğunu düşünüyor muydu? Masada bizimle birlikte Monsanto'dan bir yetkili de oturuyordu. Young, bu soruyu yanıtlamak için epeyce düşündü; yanıtını beklerken, masanın tümüne bir husursuzluk duygusu hâkim oldu. Sonunda verdiği yanıt karşısında hepimiz sessiz kaldık. Sözleri, yansıttığı hakimiyet görüntüsünü gözden geçirmeme yol açtı –bilgisayarların kontrol ettiği tarlalar, kimyasal ilaç dağıtımcılık işi, oturma odasının büyük penceresinin çerçevesi içinde yer alan, dosdoğru ufka doğru uzanan yüksek teknoloji ürünü patentli patatesler...

"Bir bedeli var elbette," dedi Young, kasvetli bir havayla. "Şirketler Amerikası, boynuma bir ilmek daha doluyor."

Ağustos. Idaho'dan eve döndükten birkaç hafta sonra NewLeaf'lerimi topraktan çıkardım. Hasadım muhteşem görünüyordu; aralarında epeyce azman patatesler de vardı. Bitkiler görevlerini başarıyla tamamlamıştı, fakat diğer patateslerim de onlardan geri kalmamıştı. Böcek meselesi çığrından çıkmadı; belki de bahçemdeki türlerin çeşitliliği patates böceklerini dizginlemeye yetecek kadar yararlı böceği cezbettiği için. Kim bilir? Günah keçisi Meksika domateslerimin de faydası olmuştur belki. Aslında NewLeaf'lerimi gerçekten test etmenin tek yolu, bir monokültür ekmekti.

Hasat sonrası NewLeaf'lerimi yiyecek miydim? Tartışmalı bir soruydu bu. Patateslerin gıda güvenliği konusunda ne düşündüğümün hiçbir önemi yoktu aslında. Bunun nedeni, Bayan Young'ın NewLeaf patates salatasını çoktan mideye indirmiş oluşum değil. Monsanto ile hükümetim, bir biyotek patatesi yiyip yemiyeceğime ilişkin kararı çoktan elimden aldığı için. Büyük ihtimalle, McDonald's'da ya da

Frito-Lay cips torbalarından pek çok NewLeaf yemiş olabilirim. Etiketi olmadığından, emin olmanın yolu yok.

Madem zaten NewLeaf yemiş olma ihtimalim vardı, o zaman neden NewLeaf olduklarını kesin kez bildiğim bu patatesleri yeme işini erteleyip duruyordum? Belki de sadece Ağustos ayında olduğumuzdan; etrafta çok daha ilginç sürüyle taze patates vardı –eti sıkı ve çok lezzetli parmakboylar, kabukları tereyağlanmışa benzeyen ve tadı da öyle olan Yukon Gold'lar (Hem Mike Heath'inkiler, hem benimkiler). Bu durumda, Monsanto'nun genlerini yerleştirdiği yavan ticari bir çeşitle yemek yapmak, söz konusu bile değildi.

Şu da vardı: NewLeaf'in üretimine onay veren Washington'daki resmi hükümet dairelerin bir kısmını telefonla aramıştım ve söyledikleri bende güven uyandırmadı. Gıda ve İlaç Dairesi (FDA), kurumun genetiği değiştirilmiş bitkileri sıradan bitkilerle "büyük oranda eşdeğer" varsaymasından dolayı, bu tip gıdaların denetiminin 1992'den beri gönüllü olduğunu söyledi. Monsanto, ancak NewLeaf'ler konusunda bir güvenlik kaygısı hissederse, bu daireye danışmak mecburiyetindeydi. Oysa ben FDA'nın bu yeni patatesi testlere tabi tuttuğunu, kobaylara falan yedirdiğini varsaymıştım; fakat durum böyle değilmiş. Aslında Gıda ve İlaç Dairesi, NewLeaf'i resmen gıda olarak da görmüyor. *Ne?* Anlaşıldığı kadarıyla bu patates, Bt içerdiği için federal hükümetin gözünde gıda değil, haşere ilacıymış. Hal böyle olunca da, Çevre Koruma Kurumu'nun (EPA) yetki alanına giriyormuş. Kendimi bürokratik bir harikalar diyarında dolaşan Alis gibi hissederek, patateslerim hakkında sorular sormak üzere bu kez EPA'yı aradım. EPA'ya göre Bt ezelden beri güvenli bir haşere ilacıymış, patates de güvenli bir gıda; ikisini biraraya getirince ortaya çıkan şey de, hem yemek, hem de böcekleri öldürmek için güvenliymiş. Belli ki, makine mecazı Washington'da da zafere ulaşmıştı: NewLeaf sadece parçalarının toplamıydı –güvenli bir gıda olan patatese eklenmiş güvenli bir gen.

Patataslerim hakkında tavsiye almak için Washington D.C'deki Sorumlu Bilim Adamları Birliği'nden Margaret Mellon'la da görüş-

tüm. Moleküler biyolog ve avukat olan Mellon, ayrıca biyoteknolojik tarımın önde gelen eleştirmenlerinden biri. NewLeaf'lerimi yememin güvenli olmayacağına dair herhangi somut, bilimsel bir kanıt sunamadı fakat, "büyük oranda eşdeğerlik" fikri için de hiçbir bilimsel kanıt olmadığına dikkatimi çekti.*

"Böyle bir araştırma yapılmamış bile."

Mellon, genetik istikrarsızlıktan söz etti; genetik istikrarsızlık, biyoteknolojik bir bitkinin basitçe eski ve yeni genlerinin toplamı *olmadığını* kuvvetle ifade eden bir fenomen. Bt'nin insanların beslenişini nasıl etkileyeceğini henüz bilmediğimizi söyledi, çünkü daha önce onu hiç yemedik. Biraz üsteledim: Bu patatesleri yememem için herhangi bir neden var mı?

"Ben size bir soru sorayım: Niye yemek isteyesiniz ki?"

İyi bir soruydu. Sonuç olarak NewLeaf'lerim o yaz sonu birkaç hafta boyunca veranda duran bir alışveriş torbasından hiç çıkmadı. Sonra torbayı yanıma alıp tatile çıktım, belki orada denerim diye düşünmüştüm; ancak torba dokunulmadan eve döndü –içinden aldığım tek bir patates hariç. Bir balıkçıdan, mangal yaparken balığın ızgaraya yapışmaması için bir tüyo almıştım: ızgarayı ortadan kesilmiş çiğ bir patatesle ovun. Haberiniz olsun, işe yarıyor.

Ancak NewLeaf'lerim verandada hâlâ öylece duruyordu. Ve İşçi Bayramı'nda** kasabanın plajında düzenlenen bir partiye davet edilmeme kadar da durdular. Herkes bir şeyler hazırlayıp partiye getirecekti. Mükemmel! Patates salatası yapmaya talip oldum. Parti günü, torbadaki patatesleri mutfağa getirdim, ocağa bir tencere su koydum. Fakat daha su kaynamadan son derece bariz şu soru aklıma düşmüştü: Piknikteki insanlara ne yediklerini söylemek zorunda değil miydim? Patateslerin tamamen güvenli olmadığını düşünmemi gerektirecek bir neden yoktu. Fakat haberdar olmaksızın genetiği değiştirilmiş bir gıda tüketme düşüncesi, bizzat benim duraklamama neden olu-

* Aslına bakarsanız, bir tüketicinin FDA'ya açtığı bir dava sırasında ortaya çıkan kurum içi yazışmalar, dairede çalışan bazı bilim adamlarının da "büyük oranda eşdeğerlik" fikrini kabul etmediğini gösterdi.

** Çevirmenin Notu: İşçi Bayramı A.B.D.'de eylül ayında kutlanır.

yorsa, komşularından bunu yapmalarını isteyemezdim. ('Bahtınıza ne çıkarsa'nın ötesine geçerdi bu durum.) Böyle de olunca, elbette onlara NewLeaf'lerden söz etmem gerekecekti –ve sonra da, kuşkusuz, koca bir kase el değmemiş patates salatasını eve geri getirecektim. Çünkü eminim birileri daha patates salatası yapmış olurdu; eğer seçme hakkı verilirse, kim biyoteknolojik patatesli bir salatayı tercih eder ki? Monsanto'nun genetiği değiştirilmiş besinleri neden etiketlemek istemediğini, sonunda gayet açık bir şekilde anladım.

Tencerenin altındaki ateşi söndürdüm, patates salatam için sıradan patateslerden toplamak üzere bahçeye çıktım. NewLeaf'ler de sürgün mekânı verandama geri döndü.

SON SÖZ

SON SÖZ

Birkaç haftadır bahçeyle ilgilenemiyordum. Yaz sonu hep olduğu üzere, bitkiler büyümüş de büyümüş, her taraf olgun meyvelerle dolmuş, bahçe anarşik bir hal almıştı. Tüm bunlar tarhlarımın, sarmaşık parmaklıklarımın ve patikalarının o güzelim geometrisini mahvediyordu. Sırık fasulyeler, sarı başlı ayçiçeklerin tepesine kadar tırmanmıştı. Balkabakları artık biçilmez haldeki çimenliğin yarısına kadar uzanmıştı. Helvacı kabaklarının pizza kadar kocaman yaprakları ise kocaman gölgeler oluşturmuştu, marul ailesi bu gölgelikler altında keyif yapıyordu. Ne yazık ki bu durumdan son derece memnun olan birileri daha vardı; helvacı kabağı gölgesinde pazılarımla kendilerine ziyafet çeken sümüklü böcekler. Son patateslerin yaprakları da bitkin düşmüş halde, tepelere devrilmiş yatıyordu.

Bahçe, yeşil bir şamata olarak adlandırabileceğim bu duruma Mayıs'tan bu yana geçen birkaç hafta içinde gelmişti. Mayıs'ta özenle, düzenli bir şekilde diktiğim fideleri şimdi ayırt bile edemiyordum. Tertipli, henüz çapalanmış sıralar bir zamanlar burada kontrolün bende, yani başbahçıvanda olduğunu ima ederdi ancak belli ki durum değişmişti. Bitkiler gamsızca kendi kaderlerini izlerken, benim düzenim altüst olmuştu. Bunu da bir yıllık ömrü olan bütün bitkilerin açgözlülüğüyle yapıyor, güneşe uzanıyor, komşulardan toprak kapıyor, ellerine fırsat geçti mi birbirlerini savuşturuyor ya da istismar ediyor, genlerini geleceğe taşıyacak tohumları olgunlaştırıyor ve dona kadar sayılı günde artık ne yapabilirlerse onu yapıyorlardı.

Her mevsim bir süreliğine bahçeyi kontrolüm altında tutmaya

çalışırım; yabani otları yolarım, pazılar nefes alabilsin diye helvacı kabaklarını budarım, onları boğrnadan önce daha zayıf komşulara sarınan fasulyeleri çözerim. Ancak ağustos sonunda genellikle pes ederim; ben yaz sonu hasadının bereketiyle başa çıkmaya çalışırken, bırakırım bahçe de bildiğini yapsın. Mayısta her şeyi başlatan ben olsam da, bu noktada bahçede olup bitenler artık benim eserim değildir. Baharın sıkı kavrayışını ve akılcı düzenini severim sevmesine, ancak bahçenin ağustosta kendini bırakışında da olgun, neredeyse bedensel bir haz vardır.

Fakat buraya bir şeye bakmak için gelmiştim, sonunda da buldum: ölmüş üst yaprakları şimdiden toprağa yayılmış bir sıra Kennebec. Patateslerin pek çok erdeminden biri de, ancak ihtiyaç olunca kazılıp çıkarılmak üzere bütün bir kış boyunca toprakta kalabilmeleridir; tarihte çapulcu orduların saldırısına uğrayan köylüler için bu büyük bir lütuf olmuştur, çünkü yerin dibindeki patatesler yağmalanamaz.

Bence patates hasadından daha tatmin edici bir hasat yoktur. Küreğin, bahardan bu yana ilk kez kara toprağın kabuğunu çevirdiği, krem rengi topakların aşağılardan çıkıp taze toprağa devrildiği anı çok severim. Kolayca ulaşılan ilk hasadı topladıktan sonra, küreği bir kenara koymalısınız (yoksa geri kalan patatesleri yaralarsınız). Diğerlerini ellerinizle çıkarın, parmaklarınızı zengince gübrelenmiş toprağın içine sokun ve karanlıkta, elin kimliğini doğrulamak için göze hiç ihtiyaç duymadığı, yanılgıya yer vermeyecek o biçimleri arayın. Çünkü patatesler ele hep taştan daha serin ve daha ağır gelir ve her nasılsa, her zaman ele daha bir güzel oturur.

Patateslerin kusursuz biçimlerde olmasından dolayı değildir bu. Birbirine benzeyen iki tanesi yoktur; çoğu patates garip, şekilsiz, asimetriktir –biçimlerini, virgülüne kadar izlenen genetik talimat kadar, komşu kayalar ile toprağın kazaları da tayin eder. Belki de bu yüzden yeraltındaki patateslerimizi yarı saydam cipsler ile geometrik kızarmış patatesler olarak dilimleyerek, onlara ışıl ışıl Apollon'ca biçimler vermeyi seviyoruz. Ancak içinde büyüdükleri geceye kıyasla parlak patatesler, ele vücut bulmuş biçimler gibi gelir.

Parmaklarınız küreğin kazayla ikiye böldüğü o nemli-soğuk patatesi er geç kavrar. Patates ıslak bir beyazlıkla ışıldayıp, toprak aromalarının en olağanüstüsünü verir. Baharda taze toprağın kokusudur bu, ancak sanki o yabani sahne rafine edilip şişeye konmuş gibidir; damıtılmış ve islah edilmiş taze toprak: *eau de pomme de terre.* İçindeki soğuk, insanlıktan uzak toprağın kokusunu alabilirsiniz fakat orada sıcak bir mutfak da vardır, çünkü artık patatesin kokusu bizim için konforun kokusunun ta kendisidir. Patatesin eti kadar sizi hoş karşılayan bir kokudur bu, içinde tatları barındırdığı kadar, hatıraları ve duyguları da barındıran bir beyazlık. Çiğ bir patatesi koklamak, evcil ile yabanıl olanın tam sınırında durmaktır.

Bir sepet patates topladıktan sonra durup bahçenin durumunu değerlendirdim. Mayısın düzenli sıraları ile amacından nasıl böylesi ürkütücü bir ihtişamla sapmış oluşunu düşündüm. *Bahçe* kelimesini duyduğum ya da okuduğum zaman, bundan çok daha az yabanıl bir şey gelir gözümün önüne; muhtemelen gündelik kullanımda bahçe, bakir doğanın karşıtı olduğu için. Bahçıvan ise bunun böyle olmadığını bilir. Bahçeyi çevreleyen çitlerin, patikaların ve o çok sevgili geometrilerinin her an çökmeye hazır olduğunu, kelimenin tam anlamıyla yabaniliği olmasa da, bereketli bir yabanıllık parıltısını kucakladığını bilir. Türlü türlü yaşamlarını sürdüren bitkilerin, hayvanların ve mikropların yabanıllığıdır bu; genlerinin derinden gelen nabzına ve çevrelerinin üzerlerinde oluşturduğu geniş baskıya son derece farklı ve beklenmedik yanıtlar sunarlar –her şey her şeyi etkiler.

Peki bu durumda biz nerede duruyoruz? Bahçıvanlar ve Johnny Appleseed'in izinden yürüyüp bu yabanıllıktan bir şeyler çıkarmaya çalışanlar? Bu Ağustos öğleden sonrasında, elimde iyice ağırlaşmış patates sepetiyle bahçemin tatlı enkazının ortasında durup, kahve çuvalı içinde Chapman'ı, Amsterdam'ın lale fanatiklerini ve esrar yetiştiricilerini, laboratuvar önlüklü Monsanto bilim adamlarını düşündüm. Tüm bu insanların ortak yanlarının ne olduğunu merak ettim. Hepsi de, insanların güçlü güdülerini bitkilerin aynı derecede güçlü güdüleriyle baş göz etmek üzere bahçeye –Darwin'in Daima

Genişleyen Yapay Seçilim Bahçesi'ne– girme cesaretini göstermişlerdi; hepsi, arzunun botaniğinin uygulayıcılarıydı. Bu da onları doğal olarak –Chapman gibi, patates gibi– yabanıl olan ile işlenmiş olanın, çok eskiden verilmiş olanla yeni olanın, Dionysos'ça olanla Apollon'ca olanın diyarları arasında gidip gelen sınırdaki figürler haline getiriyordu. Hepsi, nezaret eden bu iki tanrı arasındaki asla sona ermeyen büyük diyaloğa katılmıştı; Gecenin Kraliçesi'nin güzelliğini, Jonagold elmanın tatlılığını ve *Cannabis sativa* x *indica*'nın bir insan beyninde yarattığı algıyı ortaya çıkaran Dionysos'ça enerji ile Apollon'ca düzene kendilerince katkıda bulunmuşlardı.

Tüm bahçıvanlar –aslında hepimiz– arazilerini bu iki kutup arasında bir yere yerleştirir; kimi Appleseed gibi Dionysos'ça yabanıllık tarafına meyleder (burada olsa, şu anki haliyle bu bahçeye bayılırdı); kimi de Monsanto'daki bilim adamları gibi Apollon'ca kontrolün yaşattığı tatmine yönelir (laboratuvar önlüklüler bahçeyi tahminen mevsimin başlarında, kızılca kıyamet kopmadan önce daha bir beğenirdi). Başkaları da var; onları bu süreç içinde bir yere koymak daha zor: örneğin, bir dolap içindeki hidroponik klonlarıyla –Dionysos'ça zevki aramaya adanmış Apollon'ca mabetle– ilgilenen marihuana yetiştiricisini tam olarak nereye koyarsınız? İnsanın taraf tutmak zorunda kalmaması ne iyi.

Arılarla özdeşleşecek kadar büyük resmi görebilen John Chapman hariç, arzunun botanikçilerinin tümü, bence, işlerine son derece düz, tamamen insani bir bakış açısıyla yaklaştı; bir nevi at gözlüğü. Evcilleştirmeyi insanların bitkilere yaptığı bir şey olarak gördüler, aksini hiç düşünmediler. Dünya üzerindeki tüm Semper Augustus lalelerin yüzde doksanına sahip olan Hollandalı Dr. Adriaen Pauw'un herhalde aklına bile gelmemiştir; hayatının çoğunu bu lalelerin nüfusunu artırmaya ve onların mutluluğuna adamıştı –bir bakıma, laleler ona sahipti. Farkında olmadan ateşlemeye yardımcı olduğu lale çılgınlığı, belki de son gülen taraf olan *Tulipa* cinsi için paha biçilmez bir nimet oldu. En azından, Hollanda halkı onun yüzünden servetlerini kaybettiğinden bu yana lalenin kısmeti hep açık oldu.

Farkında olsalar da, olmasalar da, tüm bu karakterler birlikte evrimsel bir dramın aktörleri oldu. İnsani arzularla bitkilerin arzuları arasında bir danstı bu; ve her iki taraf da bu dans esnasında değişti. Tamam, bitkileri –biz istediklerini yapalım diye– kendilerini yeniden icat etmeye iten şey her ne ise, buna arzu demek abartı olabilir; ancak bizim amaçlarımız da çoğu kez bitkilerinkinden daha kasıtlı olmamıştır. Biz de evrimsel oyumuzu bilinçsizce kullanırız; en simetrik çiçeğe ya da en uzun kızarmış patatese uzandığımızda... En tatlının, en güzelin ya da en sarhoş edicinin hayatta kalması diyalektik bir sürece göre yürür; insan arzusu ile bitkilerin sunduğu tüm olasılıklar arasında bir alışveriştir bu. İki tarafın da katılımı gerekir fakat niyet ya da bilinç gerekmez.

Aklıma hep John Chapman'ın Ohio Nehri'nden aşağı doğru süzülürken dağ gibi elma çekirdeklerinin yanında şekerleme yaptığı o görüntü geliyor –içlerinde Amerika'nın geleceğini, gelecek altın çağı taşıyan çekirdekler. Çıplak ayaklı kaçık bitkilerle insanlar arasındaki ilişkiye dair bir şeyler biliyordu; o günden bu yana geçen iki yüzyılda gözden kaçırdığımız şeyler bunlar. Bence Chapman, doğa tarihinin sularında ilerlerken, kaderlerimizin birbirine bağlı olduğunu biliyordu. Her ne kadar aşılama işleminin "kötülük" olduğuna dair hükmüne şahsen katılmasam da, bu hükmü içgüdüsel bir duyguya işaret ediyor; bakirliğin gerekliliği ve monokültüre karşı çeşitliliğin önemi. Chapman büyük ihtimalle benimle aynı fikirde olmazdı, ancak genetik mühendislik de muhtemelen aşılamadan daha kötü bir şey değil; o da yabanıllığa ve çeşitliliğe karşı savaşıyor (gerçi çok daha şiddetle savaşıyor). Genetik mühendislik de parasını –çok para ama– Dionysos'ça "Pek Çok" yerine Apollon'ca "Tek"e yatırıyor.

NewLeaf evrimsel bir dönüş noktasına işaret ediyor; bu yeni yol bizi olmak isteyeceğimiz bir yere çıkartabilir de, çıkartmayabilir de. Ancak, oldu da çıkartmadı, Chapman'ı örnek alarak her tür bitkinin genini saklayıp tohumlarını almakla isabetli bir iş yaparız: yabani olanlar, patenti alınamayanlar, hatta görünürde yararsız, açıkça çirkin ve tuhaf olanları da. Ertesi yıl NewLeaf'in yerine pek çok

farklı Old Leaf (Eski Yaprak) ekmeyi düşünüyorum; bir adet kusursuz patates yerine, tarlaya Chapman gibi yaklaşacağım. Aşıcıların, monokültürcülerin ve genetik mühendislerin yaptığı gibi yaşamın çeşitliliğini daraltmak, evrimin imkânlarını; yani hepimizin geleceğini daraltmak demektir. Zoolog E. O. Wilson biyoçeşitlilik ile ilgili olarak, "Bu, bir milyar yılı bulan evrimin sonucunda tüm yaşamanın buluştuğu yer" diyor. "Fırtınalar atlatmış –onları kıvırıp genlerine yerleştirmiş– ve bizi yaratan dünyayı yaratmıştır. Dünyayı sağlam tutan budur." Bu çeşitliliği riske atmak, dünyanın çözülmesi riskini de göze almak demektir.

Biyoçeşitlilik, John Chapman'ın söz dağarcığında olmayan bir kelimeydi; oysa, o yaz günü Ohio'da yanında yüzen çılgın elma genlerini tanımlamak için güzel bir kelime. Chapman'ın doğadaki yerimize ilişkin görüşü o günlerde bile egzantrikti. Ancak ben burada, bizim de işimize yarayacak bir gerçeğin yattığına eminim; sözlerinde olmasa da, yaptıklarında... Özellikle o gün, elma çekirdeklerinin ağırlığı ile kendi ağırlığı birbirini dengelesin diye, nehir üzerinde sabit durmalarına yardımcı olsun diye teknesini nasıl tasarladığını düşünüyorum. Komik bir tekne mimarisi örneği olabilir belki fakat denizlere dayanıklı. Chapman'ın teknesi, önümüze koyduğu örnek, İnsan ile Doğa üzerine bambaşka bir öykü olabileceğini gösteriyor; aralarındaki mesafe daralıyor. Böylece, belki onların gerçekte ne olduklarını yeniden görmeye başlayabiliriz; ne olursa olsun hep olacakları şeyi –yani bu teknede, birlikteyiz.

KAYNAKÇA

Aşağıda, bölüm sırasına göre, metinde adı geçen başlıca eserlerle birlikte, veriler sağlayan ve düşünmeme yardımcı olan eserlerin listesi bulunuyor.

GİRİŞ: İNSAN DENEN YABAN ARISI

İnsanoğlunun dünyası ile doğaya bitkilerin gözünden bakmamı, muhtemelen diğer tüm kitaplardan daha fazla sağlayan David Attenborough'un 1995 tarihli belgeseli *The Private Life of Plants (Bitkilerin Özel Yaşamı)*'dır. Serinin son derece başarılı zaman atlamalı fotoğrafları sayesinde, bitkileri pasif birer obje olarak algıladığımızı, ancak bunun ardında büyük resmi göremeyişimizin yattığını fark ediyorsunuz.

Evcilleştirme ve insanlarla bitkiler arasındaki ilişkinin tarihi üzerine şu kitapları özellikle aydınlatıcı buldum:

Anderson, Edgar. *Plants, Man and Life*. Berkeley: University of California Press, 1952. Tarımın kökenleri üzerine bir klasik.

Balick, Michael J. ve Paul Alan Cox. *Plants, People and Culture: The Science of Ethnobotany*. New York: Scientific American Library, 1996.

Bronowski, J. *The Ascent of Man*. Boston: Little, Brown, 1973.

Budiansky, Stephen. *The Covenant of the Wild: Why Animals Chose Domestication*. New York: William Morrow, 1992.

Coppinger, Raymond P. ve Charles Kay Smith. "The Domestication of Evolution." *Environmental Conservation*, 10/4 (Kış 1983): 283–291. Bu makale evcilleştirmeyi evrim bağlamına yerleştirerek, doğada "uygunluğu" oluşturan şeyin esasında Neolitik Çağ'da değiştiğini ileri sürüyor.

Diamond, Jared. *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. New York: W. W. Norton, 1997. Evcilleştirmenin botaniği ve tarihi üzerine mükemmel bir eser; neden bazı türlerin evcilleşip diğerlerinin evcilleşmediğini anlatıyor.

Eiseley, Loren. *The Immense Journey*. New York: Vintage Books, 1959. Efsane olduğu kadar bilimsel de olan bu kitap, kapalı tohumlu bitkilerin yükselişini canlandırmayı başarmış.

Nabhan, Gary Paul. *Enduring Seeds: Native American Agriculture and Wild Plant Conservation*. San Francisco: North Point Press, 1989.

Geniş kapsamda evrim ve doğal seçilim konuları üzerine:

Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni*. İstanbul: Gün Yayıncılık, 2003.

Dawkins, Richard. *Gen Bencildir*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 2007.

Dennett, Daniel C. *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life*. New York: Simon & Schuster, 1995.

Goodwin, Brian. *How the Leopard Changed Its Spots: The Evolution of Complexity*. New York: Charles Scribner's Sons, 1994.

Jones, Steve. *Darwin's Ghost: The Origin of Species Updated*. New York: Random House, 1999.

Ridley, Matt. *The Red Queen: Sex and the Evolution of Human Nature*.

New York: Penguin Books, 1993.

Wilson, E. O. *The Diversity of Life*. New York: W.W. Norton, 1992.

1. BÖLÜM: ELMA

Her ne kadar kahramanının benimle dönen portresini onaylamayacak olsa da, Johnny Appleseed'in ülkesini William Ellery (Bill) Jones'dan daha sıcakkanlı, daha cömert ve daha bilgili bir rehberle gezmeyi hayal bile edemezdim. Bill beni, Ohio ve Indiana'da, Chapman'ın öyküsünü tamamlamama yardımcı olacak birkaç kişiyle daha tanıştırdı: Fort Wayne'deki Allen Bölgesi Halk Kütüphanesi'nden Steve Fortriede; bana Chapman'ın Dexter City'de bulunan aile mezarlığını gösteren Myrtle Ake ve Ohio Tarım Araştırma ve Geliştirme Merkezi'nde çalışan meyve yetiştiricisi David Ferre.

John Chapman'la ilgili edebi ve tarihsel kayıtlar olağanüstü derecede kısıtlı. Robert Price'ın 1954 tarihli biyografisi *Johnny Appleseed: Man and Myth* (Gloucester, Mass.: Peter Smith, 1967), Chapman'ın hayatı üzerine vazgeçilmez bir kaynak. Bir diğer vazgeçilmez kaynak ise, hayatına dair rivayetlerin anlatıldığı 1871 tarihli *Harper's New Monthly Magazine* makalesi (43: 6–11). Bana Chapman'ın ciddiye alınması gereken tarihsel bir figür olduğunu gösterdiği için Edward Hoagland'ın muhteşem *American Heritage* profili, "Mushpan Man"e kendimi borçlu bilirim; bu yazı Hoagland'ın seçme makalelerinin yer aldığı *Heart's Desire*'da (New York: Summit Books, 1988) yeniden yayımlandı. Chapman'a ait aynı döneme ilişkin kayıtlar için, editörlüğünü William Ellery Jones'un üstlendiği *Johnny Appleseed: A Voice in the Wilderness* (West Chester, Pa.: Chrysalis Books, 2000)'ı şiddetle öneririm. Yine okumaya değer diğerleri ise şunlar: Fort Wayne'in yerel gazetesi *Sentinel*'de yayımlanan Chapman'ın ölüm ilanı (22 Mart 1845) ve *Old Fort News*'da yayımlanan Steven Fortriede imzalı "Johnny Appleseed: The Man Behind the Myth" (41/3, 1978).

Elmanın bitki bilimi, kültürü ve tarihi konusunda şu kişilerle yaptığım mülakatlar ve sohbetlerden faydalandım: Connecticut'taki Ellsworth Hill Meyve Bahçesi'nin eski çalışanlarından Bill Vitalis; Stark Kardeşler Fidanlığı'ndan Clay Stark ve Walter Logan; Illinois'teki Applesource'tan Tom Vorbeck; Massachusetts'teki West County Cider'den Terry ve Judith Maloney; Geneva, New York'taki USDA Deney Merkezi'nden Phil Forsline, Herb Aldwinckle ve Susan Brown.

Elmalar, tatlılık ve çevresel tarih üzerine yazılan bu kitaplar da özellikle yardımcı oldu:

Beach, S. A. *The Apples of New York*. Albany: J. B. Lyon Company, 1905.

Browning, Frank. *Apples*. New York: North Point Press, 1998. Bir meyvebahçesi sahibi ve gazeteci olan Browning, Kazakistan'a giderek Aimak Djangaliev'le elmanın çeşitlilik merkezini ziyaret etti.

Carlson, R. F. vd. *North American Apples: Varieties, Rootstocks, Outlook*. East Lansing: Michigan State University Press, 1970.

Childers, Norman F. *Modern Fruit Science*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1975.

Crosby, Alfred. *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900*.

Cambridge, England: Cambridge University Press, 1986. Eski Dünya ile Kolomb sonrası Yeni Dünya arasındaki tür değişimleri konusunda önde gelen çevre tarihçisi.

———. *Germs, Seeds & Animals: Studies in Ecological History.* Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1994.

Haughton, Claire Shaver. *Green Immigrants: The Plants That Transformed America.* New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1978.

Marranca, Bonnie, Haz. *American Garden Writing.* New York: PAJ Publications,1988.

Martin, Alice A. *All About Apples.* Boston: Houghton Mifflin, 1976.

Mintz, Sidney W. *Sweetness and Power.* New York: Penguin Books, 1986.

Terry, Dickson. "The Stark Story: Stark Nurseries 150th Anniversary." *Missouri Tarih Derneği Bülteni* Özel Sayı (Eylül 1966).

Thoreau, Henry David. "Wild Apples." *The Natural History Essays.* Salt Lake City: Peregrine Smith Books, 1980. Giriş ve notlar bölümleri Robert Sattelmeyer tarafından kaleme alınmış.

Weber, Bruce. *The Apple in America: The Apple in 19th Century American Art.* New York: Berry-Hill Galleries, 1993. Bir sergi kataloğu.

Yepson, Roger. *Apples.* New York: W.W. Norton, 1994.

Dionysos ve Apollon (sonraki bölümler içinde de yer alıyorlar) konularında öncelikli olarak Friedrich Nietzsche'nin *Tragedyanın Doğuşu* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010) adlı eseri ile doğa üzerine yazmak ya da düşünmek isteyecekler için içgörüyle dolup taşan bir kitap olan Camille Paglia'nın *Sexual Personae* (New Haven: Yale University Press, 1990) başlıklı kitabından yararlandım. Aşağıdaki kitaplar da Dionysos konusunda yardımcı oldu:

Dodds, E. R. *The Greeks and the Irrational.* Berkeley: University of California Press, 1951.

Frazer, Sir James. *Altın Dal.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Harrison, Jane. *Prolegomena to the Study of Greek Religion.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1922.

Kerenyi, Carl. *Dionysus: Archetypal Image of Indestructible Life.* Çev., Ralph Manheim. Princeton: Princeton University Press, 1976.

Otto, Walter F. *Dionysus: Myth and Cult.* Çev., Robert B. Palmer. Bloomington: Indiana University Press, 1965.

Williams, C. K., Çev. *The Bacchae of Euripides.* New York: Farrar, Straus and Giroux, 1990.

2. BÖLÜM: LALE

Genel olarak çiçekler hakkında şu kaynaklara başvurdum:

Goody, Jack. *The Culture of Flowers.* Cambridge, England: Cambridge

University Press, 1993.
Huxley, Anthony. *Plant and Planet*. London: Penguin Books, 1987.
Proctor, Michael, vd. *The Natural History of Pollination*. Portland, Ore.: Timber Press, 1996.

Güzelliğin biyolojisi ve felsefesi üzerine:
Etcoff, Nancy. *Survival of the Prettiest*. New York: Doubleday, 1999.
Nietzsche, Friedrich. *Tragedyanın Doğuşu*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
Paglia, Camille. *Sexual Personae*. New Haven: Yale University Press, 1990.
Pinker, Steven. *How the Mind Works*. New York: W.W. Norton, 1997.
Ridley, Matt. *The Red Queen: Sex and the Evolution of Human Nature*. New York: Penguin Books, 1993.
Scarry, Elaine. *On Beauty and Being Just*. Princeton: Princeton University Press, 1999.
Turner, Frederick. *Beauty: The Value of Values*. Charlottesville: University Press of Virginia, 1991.
———. *Rebirth of Value: Meditations on Beauty, Ecology, Religion, and Education*. Albany: State University of New York Press, 1991.

Laleler ve Hollanda'daki lale çılgınlığı üzerine başlıca kaynağım Anna Pavord'un konuyu eksiksiz ele aldığı güzel kitabı *The Tulip: The Story of a Flower That Has Made Men Mad* (London: Bloomsbury, 1999) oldu. Yardımcı olan diğer kitaplar ise:
Baker, Christopher, ve Willem Lemmers, Emma Sweeney, and Michael Pollan. *Tulipa: A Photographer's Botanical*. New York: Artisan, 1999.
Chancellor, Edward. *Devil Take the Hindmost: A History of Financial Speculation*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1999. Chancellor, pazar çılgınlıkları ile karnavallar arasındaki paralellikleri tespit etme konusunda hayli başarılı.
Dash, Mike. *Tulipomania: The Story of the World's Most Coveted Flower and the Extraordinary Passions It Aroused*. New York: Crown, 1999.
Dumas, Alexandre. *Siyah Lale*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2009.
Herbert, Zbigniew. "The Bitter Smell of Tulips." *Still Life with a Bridge: Essays and Apocryphas*. London: Jonathan Cape, 1993.
Schama, Simon. *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*. New York: Vintage Books, 1997.

3. BÖLÜM: MARİHUANA

Kenevirin bilimi, kültürü ve siyaseti konularına vakıf şu kişilerle ile yaptığım röportajlar, yazışmalar ve birlikte geçirdiğimiz saatler, bu bölüme hayli faydalı oldu: NORML'dan Allen St. Pierre; *High Times* dergisinden Peter Gorman ve Kyle Kushman; Massachusetts Üniversitesi'nden David Lenson; Amsterdam'da yaşayan bir üretici ve yeriştirici olan Bryan R.; Santa Cruz, Ca-

lifornia, Santa Cruz'da tıbbi marihuana yetiştirip tedarik eden Valerie ve Mike Corral; Harvard Tıp Fakültesi'nden Lester Grinspoon; New York Şehir Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden farmakolog John P. Morgan; ACLU Drug Policy Litigation Project'ten Graham Boyd; Uluslararası Kenevir Araştırma Derneği'nden Rick Musty ve çalışma arkadaşları; Lindesmith Merkezi'nden Ethan Nadelman ve iş arkadaşları; Saint Louis Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden Allyn Howlett ve Kudüs'teki İbrani Üniversitesi'nden Raphael Mechoulam.

Bu kitap ve makaleler de konuya açıklık kazandırdı:

Baum, Dan. *Smoke and Mirrors: The War on Drugs and the Politics of Failure.* Boston: Little, Brown, 1996.

Clarke, Robert Connell. *Hashish!* Los Angeles: Red Eye Press, 1998.

———. *Marijuana Botany.* Berkeley, Calif.: Ronin Publishing, 1981.

De Quincey, Thomas. *Bir İngiliz Afyon Tiryakisinin İtiraflar.* İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2008.

Escohotado, Antonio. *A Brief History of Drugs.* Çev., Kenneth A. Symington. Rochester, Vt.: Park Street Press, 1999.

Fisher, Philip. *Wonder, the Rainbow and the Aesthetics of Rare Experience.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998.

Ginsberg, Allen. "The Great Marijuana Hoax: First Manifesto to End the Bringdown." *The Atlantic Monthly* (Kasım 1966): 104, 107–12.

Grinspoon, Lester, M.D. *Marihuana Reconsidered.* Oakland, Calif.: Quick American Archives, 1999, ilk basım 1971. Carl Sagan'ın Bay X imzalı marihuana "trip raporu" bu kitapta sayfa 109'dan başlıyor. Bu eseri ayrıca –ve Allen Ginsberg'ün yukarıda belirtilen makalesini– Grinspoon'un internet sitesi www.marijuana-uses.com adresinden okuyabilirsiniz.*

Huxley, Aldous. *Algı Kapıları.* İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 1995.

Institute of Medicine. *Marijuana and Medicine: Assessing the Science Base.* Washington, D.C.: National Academy Press, 1999. Kanabinoidlerin beyinde nasıl çalıştığı üzerine kolay anlaşılır, ulaşılabilir bir açıklama.

Lenson, David. *On Drugs.* Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995. Pek bilinmese de, uyuşturucu deneyimi üzerine yazılmış en itinalı ve orijinal kitaplardan biri. Romantik hayal gücü ile ilgili alıntı Lenson'ın 29 Nisan 1999'da Virginia Üniversitesi'nde verdiği Hess dersi "The High Imagination"dan.

McKenna, Terence. *Food of the Gods: The Search for the Original Tree of Knowledge.* New York: Bantam Books, 1992.

Merlin, Mark David. *Man and Marijuana: Some Aspects of Their Ancient Relationship.* Rutherford, N.J.: Fairleigh Dickinson University Press, 1972.

Musty, Richard E. vd., haz. "International Symposium on Cannabis and the Cannabinoids." *Life Sciences* 56/23–24 (1995). Ayrıca bakınız: ICRS'in internet sitesi: www.cannabinoidsociety.org.

* Verilen tüm internet adresleri 14 Kasım 2000 itibariyle doğrudur.

Nietzsche, Friedrich. *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Yararsızlığı Üzerine.* İstanbul: Say Yayınları, 2009.

Pinker, Steven. *How the Mind Works.* New York: W.W. Norton, 1997.

Plant, Sadie. *Writing on Drugs.* New York: Farrar, Straus and Giroux, 2000.

Schivelbusch, Wolfgang. *Tastes of Paradise: A Social History of Spices, Stimulants, and Intoxicants.* Çev., David Jacobson. New York: Vintage Books, 1992.

Schultes, Richard E. "Man and Marijuana." *Natural History* 82/7 (1973): 58–63, 80–82.

Siegel, Ronald K. *Intoxication: Life in Pursuit of Artificial Paradise.* New York: Dutton, 1989.

Szasz, Thomas. *Ceremonial Chemistry: The Ritual Persecution of Drugs, Addicts, and Pushers.* London: Routledge, 1975.

Wasson, E. Gordon vd., *Persephone's Quest: Entheogens and the Origins of Religion.* New Haven: Yale University Press, 1986. Halen tartışmalı bir konu üzerine ciddi, mantıklı bir çalışma.

Weil, Andrew. *The Natural Mind: An Investigation of Drugs and the Higher Consciousness.* New York: Houghton Mifflin, 1986, ilk basım 1972. İlk kez yayımlanmasından çeyrek asır sonra bile, uyuşturucular hakkında yazılan en aklı başında kitaplardan biri.

Zimmer, Lynn, ve John P. Morgan. *Marijuana Myths, Marijuana Facts: A Review of the Scientific Evidence.* New York: The Lindesmith Center, 1997.

4. BÖLÜM: PATATES

Bu bölüm, Monsanto ve genetiği değiştirilmiş yiyecekler üzerine *The New York Times Magazine* için kaleme aldığım bir makaleden doğdu ("Playing God in the Garden", 25 Ekim 1998, sayfa: 44–50, 51, 62–63, 82, 92–93). Söz konusu makale için yaptığım araştırmalar esnasında Monsanto son derece cömert bir şekilde bana kapılarını açtı; bilim adamlarına, yöneticilerine, laboratuvarlarına, müşterilerine ve ekilecek patateslerine erişmemi sağladı. Genetik mühendisliği bilimi ve siyaseti üzerine öğrendiklerimi şu kişilere borçluyum: Sorumlu Bilim Adamları Birliği'nden Margaret Mellon; Center for Technology Assessment'tan Andrew Kimbrell; Environmental Defense Fund'dan Rebecca Goldberg; Mothers & Others'dan Betsy Lydon; RAFI'den Hope Shand ve çalışma arkadaşları. Steve Talbott'un toplum ve teknoloji konularını inceleyen mükemmel internet sitesi www.netfuture.org'dan da hayli faydalandım. Ayrıca, zamanlarını ayırıp benimle görüşen ve çiftliklerini gösteren şu çiftçilerden edindiğim bilgiler de sonsuz değer taşıyor: Mike Heath, Nathan Jones, Woody Deryckx, Danny Forsyth, Steve Young ve Fred Kirschenmann.

Patatesin bitki bilimi ve sosyal tarihi üzerine ve aynı zamanda genel olarak tarım üzerine şu kitapları özellikle faydalı buldum:

Anderson, Edgar. *Plants, Man and Life.* Berkeley: University of California Press, 1952.

Berry, Wendell. *The Gift of Good Land*. San Francisco: North Point Press, 1981. Tarımın, yaşamın diğer unsurlarıyla olan bağlantıları üzerine gelmiş geçmiş en zekice görüş.

———. *Life Is a Miracle: An Essay Against Modern Superstition*. Washington, D.C.: Counterpoint, 2000.

———. *The Unsettling of America: Culture & Agriculture*. San Francisco: Sierra Club Books, 1977.

Diamond, Jared. *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. New York: W. W. Norton, 1997.

Fowler, Cary, ve Pat Mooney. *Shattering: Food, Politics, and the Loss of Genetic Diversity*. Tucson: University of Arizona Press, 1996.

Gallagher, Catherine, ve Stephen Greenblatt. *Practicing New Historicism*. Chicago: University of Chicago Press, 2000. Özellikle Gallagher tarafından kaleme alınan 4. Bölüm, "The Patato in the Materialist Imagination"a göz atabilirsiniz.

Harland, Jack R. *Crops and Man*. Madison, Wis.: American Society of Agronomy, 1992.

Hobhouse, Henry. *Seeds of Changes: Five Plants That Changed Mankind*. London: Harper & Row, 1986.

Holden, John, vd., *Genes, Crops, and the Environment*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1993.

Howard, Sir Albert. *An Agricultural Testament*. London: Oxford University Press, 1940.

Lewontin, Richard. *Biology as Ideology: The Doctrine of DNA*. New York: Harper Perennial, 1991. Günümüzün tartışmasız fikirlerinden genetik determinizmi sorgulayan bir yaklaşım.

———. *The Triple Helix: Gene, Organism, and Environment*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000.

Salaman, Redcliffe. *The History and Social Influence of the Potato*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1985, ilk basım 1949. Bilmek istediğiniz her şey ve daha fazlası.

Scott, James C. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1998. Devlet, mimari ve tarım konularına birden çok disiplinin gözünden yaklaşan bu etkileyici çalışma, Scott'un modernizm bağlamına yerleştirdiği monokültürü anlamak açısından da vazgeçilmez.

Shiva, Vandana. *Biopiracy: The Plunder of Nature and Knowledge*. Boston: South End Press, 1997.

———. *Stolen Harvest: The Hijacking of the Global Food Supply*. Boston: South End Press, 2000.

Tilman, David. "The Greening of the Green Revolution." *Nature* (19 Kasım 1998): 211–12.

Van der Ploeg, Jan Douwe. "Potatoes and Knowledge." *An Anthropological*

Critique of Development, haz., Mark Hobart. London: Routledge, 1993.

Viola, Herman J., ve Carolyn Margolis, haz., *Seeds of Change: Five Hundred Years Since Columbus*. Washington, D.C.: Smithsonian Instutition Press, 1991. Özellikle Alfred Crosby, William F. McNeill ve Sidney W. Mintz'in katkılarını inceleyebilirsiniz.

Weatherford, Jack. *Indian Givers: How the Indians of the Americas Transformed the World*. New York: Crown Publishers, 1988.

Wilson, E. O. *The Diversity of Life*. New York: W.W. Norton, 1992.

Zuckerman, Larry. *The Potato: How the Humble Spud Rescued the Western World*. Boston: Faber & Faber, 1998.

DİZİN

A
Afganistan: kenevir, 112
Afrika: çiçek kültürü, 52-3; kenevir kullanımı, 109, 136, 151
afyon çiçeği, 101-2, 125, 154
agrobakteri, 181
ağ nekrozu, 192, 199
Albermarle Pippin, 33
Algı Kapıları (Huxley), 147
alkol, 9, 20-1, 25, 27, 120
Allegheny İlçesi (Pennsylvania), 4
Alma Ata (Kazakistan), 39-40
Almanya, ve patates, 176
Altın Dal (Frazer), 27
Amanita muscaria, 101, 123-5
anandamid 133-4, 140; *ayrıca bkz.* kanabinoidler
And dağları ve patates çeşitliliği, 167-169
Anslinger, Harry J., 151
Apollon, 26, 28, 80- 82, 84, 88-9, 92, 118, 152, 168, 175, 179, 184, 201-2, 214, 216-7
Arnold, Matthew, 16
Asclepias syriaca, 185
aşılama, 11–12
Avrupa: Kara Veba, 203; patates yetiştiriciliği, xviii, 173-6, 180, 202
ayinler, ve bitkiler, 124, 127, 154-5

B
Bacillus thuringiensis (Bt): 167, 171-3, 182, 185-9, 201, 208-9
Bailey, Liberty Hyde, 21
Baldwin elması, 12, 32-4, 43-4
Baudelaire, Charles, 137, 148
Beecher, Henry Ward, 21, 34
Berry, Wendell, 43, 166, 198
biçim, güzellik ilkesi olarak, 60-2, 90
birlikte evrim, ii, v, ix, 18, 38, 90, 91, 136, 162, 172, 187, 217
Bitki Genetik Kaynakları Birimi (Geneva, N.Y.), 30-1, 38-9,
biyoçeşitlilik, 196, 218
biyolojik kirlenme, 185-9
biyoteknoloji, 171, 173, 181, 186, 191, 195, 199, 207, 209-10; *ayrıca bkz.* genetik mühendislik; Monsanto şirketi
Bloom, Harold, 129
Boethius, 143
Boone, Daniel, 29
boruçiçeği, 97, 101
böcekkapan, viii, 55
Brillat-Savarin, Anthelme, 170
Brilliant (Ohio), 7-9, 12
Broom, Persis, 24
Bt: *bkz. Bacillus thuringiensis* (Bt)
buğday: Avrupa'da, 174-6, 178-9; ve evrim, viii; ve genetik mühendislik, 181
Busbecq, Ogier Ghislain de, 64
Büyük Bahçe Fahişesi Habis Tanrıça Flora'nın Düşüşü, 87
Büyük Elma Hücumu, 32-6
Büyük Frederick, 176

C
cadılık, 101, 151
California, ve kenevir kültürü, 112-3
Campus Martius Müzesi (Marietta, Ohio), 13
Carter, Jimmy, 106
Cennet Bahçesi, 19, 51, 134, 153
cinsel seçilim, 59-62
Clarke, Robert Connell, 113, 135-6
Claviceps purpurea, 127
Clusius, Carolus, 67
Coleridge, Samuel Taylor, 126-8
Colorado patates böceği, 16 3, 167, 173, 188-9
Cox'ın Orange Pippin'i, 38
Cuisse de Nymphe Emue gülü, 81

Ç
Çevre Koruma Kurumu (EPA), 166, 208
çikolata, 140

D
"Dağın Şeyhi," 150
"daha da büyük budala" teorisi, 86, 87
Darwin, Charles: kapalı tohumlu bitkiler, 91, 97; evrim teorileri, xxi–xxii,
Dawkins, Richard, 127-9
DDT, 185-6
De Quincey, Thomas, 126

Debrecht, Glenda, 182-3, 190
Defiance (Ohio), 7, 24
değişim, güzellik ilkesi olarak, 88
Delicious elmaları: *bkz.* Golden Delicious; Red Delicious
Demeter, 127
Devane, William, 133
dinler, ve psikoaktif bitkiler, 123-4
Dionysos, 21, 26-8, 42, 49, 80-2, 84, 87-9, 92,118, 122, 150, 152, 154-6, 179, 202, 216-7
Disraeli, Benjamin, 204
Djangaliev, Aimak, 40
doğal seçilim, vii-x, 53-54, 61, 65, 73, 90, 171, 187; *ayrıca bkz.* cinsel seçilim
Donne, John, 52
Downing, Andrew Jackson, 35
Dumas, Alexandre *baba*, 76
duyular: kimyasal bileşenlerin etkisi, vii; ve yoğunlaşma, 144-5

E

ekmek, ve sembolik anlamı, 178-9,180
Eleusis Gizemleri, 126
Eliot, George, 140, 144
Emerson, Ralph Waldo, 5, 21, 141, 144
endorfinler, 133
entelektüel mülkiyet, ve bitki genleri, 169
entojenler, 124-5
ergot, 143, 125n, 127
"esrarlı sigara çılgınlığı," 151
Eski Yunan: hakiki güzellik anlayışı, 89; meyve ağacı aşılama, 11; sarhoş edici maddelere dair görüşler, 28, 122, 156; *ayrıca bkz.* Apollon; Dionysos; Euripides; Herodot; Platon; Plutarch
Eskimolar, bilinci değiştirme, 119, 120
esrar, 102, 106, 109, 111-2, 125-6, 129-131, 137, 145, 148, 150-1, 215
Euripides, 27, 126
evrim: *bkz.* yapay seçilim; birlikte evrim; mutasyon; doğal seçilim; cinsel seçilim

F

Flora (tanrıça), 87
Flora'nın Soytarı Külahı, ya da bir Budalanın bir diğerini yumurtladığı, İşsiz Güçsüz Zenginlerin servetini, Bilge Adamların da aklıselimi kaybettiği Hayret Verici 1637 Yılından Sahneler, 187
Forsline, Phil, 31, 37-42
Forsyth, Danny, 191-2, 195, 197-9
Fort Wayne (Indiana), 8, 23, 25-6
fotosentez, vii, 59, 103, 115, 155
Franklin, Benjamin, 12
Fransa: gül, 81; lale, 64, 68, 69, 71, 84; patatesler, 68; romantik şairler, 125
Frazer, James, 27

G

Gallagher, Catherine, 177-180
Garnet Chile patatesi, 204
Gecenin Kraliçesi lalesi, 64, 75-6, 78-9, 81-2, 88, 89, 216
Gen Bencildir, The (Dawkins), 127-8, 129
Genetik Kullanımı Kısıtlama Teknolojisi (GURT), 206
genetik mühendislik: ve bitkiler, 161, 163-4, 167, 171-3, 180, 183, 186, 204; ve organik tarım, 170-1; ve tohumlar, 204-207; *ayrıca bkz.* Monsanto şirketi; biyolojik kirlenme
Gerard, John, 65
Gheel ende Root van Leyden lalesi, 102
Gıda ve İlaç Dairesi, ABD (FDA), 208-9
Ginsberg, Allen, 130-1, 137
Golden Delicious, 35-6, 38, 40-1
Goody, Jack, 52-53
Grand Army Plaza (New York), 82, 88
Grinspoon, Lester, 138n
gübre, 166, 192, 196
gül: Dionysosvari özellikleri, 80, 154; Roundup Ready geni, 186; sembolizmi, 71; tozlanma, 56; yetiştirme, 35, 63-4, 80, 91
Güney Amerika: halüsinojenler, 97-8; patates, 180-1, 186, 204 (*ayrıca bkz.* Peru)

H

Haldar Bildirgesi, 108
halüsinojen, 97-8, 101, 127, 152
halüsinojenik merhemler, 101, 152
harika, 146
Harrison, Jane 26
haşere ilaçları, 164, 166-7, 186-7, 189,191-

2, 208
haşhaş, 101
Haşişilerin hikayesi, 150- 151
Hawkeye elması, 31, 34
Heath,Mike, 195-9, 208
Herbert, Zbigniew, 69-71, 76
Herodot, 109n
heterozigotluk: elmalarda, 9-10, 12, 29-39; lalelerde, 67-8
Hiatt, Jesse, 34-5
Hint-Avrupalılar, 123, 124
Hjelle, Dave, 188-9
Hope, Bob, 106
How the Mind Works (Pinker), 53, 121
Howlett, Allyn, 132-4, 137-8
Huxley, Aldous, 147-9

İ

Idaho, patates yetiştiriciliği, xi, 189-197
Innocent VIII, Papa, 151
İçki Karşıtı Hıristiyan Kadınlar Birliği, 9
İçki Yasağı 8-9, 20, 36
içki yasağı hareketi, 9, 21, 36
İmparatorluk Botanik Bahçesi (Viyana), 67
"inançsızlığın askıya alınması," 126n
İngiltere: Gotik bahçeler, 101; lale, 64, 69; patates tartışması, 176-180; romantik şairler, 125-6;
İnkalar; ve patates yetiştiriciliği, ii, 168-9, 204
ipekotu, 185
İskitler, 98, 109, 125
İstanbul, ve laleler, 64, 66
İx, x, 59, 65, 75, 90, 121-2, 128, 171, 187-8, 215

J

Jonagold elması, v, 216
Jonathan elması, 12, 33, 36, 38, 41
Jones,William Ellery, 22-25

K

kanabinoidler, 132-5, 138, 140, 146, 148, 149
kapalı tohumlu bitkiler, vii–viii, 90-91, 97
kapitalizm, ve uyuşturucu karşıtlığı, 153
karıncalar, v, viii
Katerina, Çariçe, 176
"kavanoz hikayesi" (Stevens), 43
Kazakistan, 10, 36, 39, 40
Keats, John, 126
kedi nanesi, 99-100
kendir, 109, 111, 136, *ayrıca bkz.* kenevir
kınakına ağacı, 98
kıtlık: *bkz.* patates kıtlığı
Kızılderililer: akçaağaç şurubu, 16; halüsinojenler, 99, 101; *ayrıca bkz.* Eskimolar; İnkalar
kinin, 98
kokain, 153n
kontrol arzusu, v, 118, 123, 150, 160-1, 166, 180, 187, 189, 198, 200-1, 205, 213, 216; *ayrıca bkz.* genetik mühendislik; monokültür
köpekler, ve insanlarla birlikte evrimleri, iv
Kuzeybatı Bölgesi, 3, 4, 6, 13, 15
küresel ısınma, x, 115, 160

L

Ladurie, Le Roy, 84
lale çılgınlığı, 64-71, 73, 76-7, 84-8, 110, 118-9, 216
Lale Devri, 66
lale soğanı, Avrupa'ya gelişi, 67; *ayrıca bkz.* lale çılgınlığı
"Lalelerin Acı Kokusu" (Herbert), 69
Lenson, David, 126-7, 130,153n
Leydi elması, 11
Loudanum, 152
Louis XVI, Fransa kralı, 68, 176
Ludlow, Fitz Hugh, 126, 137
Lumper patatesi, 201, 203

M

Macintosh elması, 33, 38, 40
Malthus, Thomas Robert, 179
Malus domestica, 10-11, 41
Malus sieversii, 10, 40
Mansfield (Ohio), 4, 22, 24
mantar ilacı, 192
Marie Antoinette, 176
Marietta (Ohio), 4, 12-3, 18, 22

Marihuana Reconsidered (Grinspoon), 138n
Marx, Karl, 124
Massachusetts Bahçecilik Derneği, 19
"Materyalist Hayalgücünde Patates" (Gallagher), 202
McDonald's: patates yetiştiricilerine etkisi, ii, 192, 199-201; ve NewLeaf patatesi, 200, 207-8
Mechoulam, Raphael, 132-9, 140n
Meksika, ve marihuana, 111
melezleştirme: elmalarda, 11-2, 29, bahçelerde, 161-2; patateslerde, 169; lalelerde, 65
Mellon, Margaret, 208-9
mem, ve kültürel evrim, 127-9
Mère Brune, 69
meskalin, 147, *ayrıca bkz.* peyote
meşe ağacı, ve evcilleştirilmeye direnci, 5, 171
Monitor (tarım ilacı), 192-3
monokültür, 37, 118, 161, 168, 217-8, 198-201, 203-4, 207
Monsanto şirketi, 163, 165-7, 171-3, 180-2, 186, 188-191, 194-5, 198-201, 205-8, 210, 215-6
Morgan, John, 137
Mount Vernon (Ohio), 21-3
Muhteşem Süleyman, 64
Muskingum Nehri, 4, 13, 22
mutasyon, 61, 65-6, 82, 98, 128-9, 161, 187
Myzus persicae, 73

N

Nation, Carry, 9
Nepeta cataria, 99
Newtown Pippin, 12, 14, 31
Nietzsche, Friedrich, 26, 81, 141-2, 155

O

Ohio Nehri, 3–4, 6, 9, 10, 41
On Drugs (Lenson), 127
organik tarım, 162, 173, 187, 188, 190, 193, 195, 196, 197
orkide: yetiştirme, 62-3; Orphryus, 55
Osmanlılar, iv, 65-6

P

Papaver somniferum, 101
Paracelsus, 152
parakuat, 111
patates kıtlığı, 192, 201, 203-4
Patatesin Tarihi ve Toplumsal Etkisi (Salaman), 177
patentler, bitki genleri için, 165-7, 169, 189, 204, 206-7, 217
Pauw, Adriaen, 78, 216
Pavord, Anna, 67, 69, 72
Pennsylvania, batı, 4,6, 7, 8
Peru: patates, 167, 170; kinin keşfi, 98
peyote, 123, 125, 147
Phytophthora infestans, 180, 204
Pinker, Steven, 53, 121
Pizarro, Francisco, 169
Plant, Sadie, 126n
Platon, 27, 126-7, 129, 145
Pliny, 11
Plutarch, 201
Pollan, Isaac, 17
Polo, Marco, 150
Potter, Beatrix, 5
Price, Robert, 7
Putnam, Rufus, 13-4
Putperest ya da Türk Lale Soğanlarına Saldırı, 87

R

Raleigh, Walter, 174
Reagan yönetimi, 108n, 113
Red Delicious: asıl ağaçlar, 34-6; ticari elmanın atası, 37; tadı, 32
Rembrandt laleleri, 72, 88
rezene, pis kokulu ("Johnnyotu"), 28, 42
Ricardo, David, 179, 180
Rig Veda, 123
Romalılar, elma yetiştiriciliği, 11
Romantizm, ve afyon kullanımı, v, 125-6
Rosa chinensis, 113n
Russet Burbank patatesi, v, 168, 192, 194, 199, 200, 201, 205
Rusya'da patates, 176

S

Sabbah, Hasan, 150
Sagan, Carl, 137, 138n, 145
Salaman, Redcliffe, 177
sanat, düzen ile kendini bırakışın dengesi olarak, 106; *ayrıca bkz.* Apollon; Dionysos
sarı zambak, 56, 58
Scarry, Elaine, 74
Schama, Simon, 70
Schivelbusch, Wolfgang, 120n
Schumpeter, Joseph, 86
sebzeler: günümüzde bahçeler, 100; görsel çekicilik, 49-51, 159; üretim stratejisi, 18
seçilim: *bkz.* yapay seçilim; doğal seçilim; cinsel seçilim
Semper Augustus lalesi, 49, 62, 72, 78, 89, 216
Siegel, Ronald K., 98, 122
simetri, seçim kriteri olarak, ii, 61-2; *ayrıca bkz.* biçim
sinsemilla, 104, 108n, 111n, 112, 113n, 114, 115, 116
Siyah Lale, (Dumas), 76
Smith, Adam, 179
Solanum tuberosum, 167, 170
Soma kültü, 123
spekülatif balonlar, 86-7
Stalin, Joseph, 40
Starck, Dave, 181,183
Stark, C. M., 34
Stark, Paul, 35, 37
Stevens, Wallace, 43
Sultan III. Ahmet, 66-67
sürüngenler, 90, 91
Swift, Jonathan, 16
Switsers lalesi, fiyatı, 85

Ş

şarap: Eski Yunan, 26-28, 122; Hıris iyanlık, 19, 124, 151; Protestan görüşler, 19
şeker: 18.-19. yüzyıllar, 15-6, 17; çocuklardaki etkisi, 17, 119-120

T

Tancred (Disraeli), 204
"Tarihin Yaşam için Yararı ve Yararsızlığı Üzerine" (Nietzsche), 141
tarım ilaçları, 161, 196, 199, 206n; *ayrıca bkz. Bacillus thuringiensis* (Bt); DDT
Terminatör (genetik teknoloji), 204-207
tezat, güzellik ilkesi olarak, 60-2, 88
The Culture of Flowers (Goody), 52-3
THC (delta-9-tetrahidrokanabinol), 114-6, 131-3, 135, 136, 138, 140,
Thoreau, Henry David, 4, 8, 11, 32,42, 141
toksin, bitkilerde, 95-100; *ayrıca bkz. Bacillus thuringiensis* (Bt)
tozlanma: birlikte evrim, 90-1; böceklerin rolü, 54-58, 65, 80, 91-2; genetiği değişmiş bitkiler, 184-6; kenevir, 116; şakayık, 57
Triumph lalesi, 47, 49, 75, 83, 89
Turner, Frederick, 61
Türlerin Kökeni (Darwin), ix, 171

U

unutma, 139-143, 146-8

Ü

üzüm, 19, 20, 26, 102, 123; *ayrıca bkz.* şarap
Vavilov, Nikolay, 39-40

V

Versailles kasırgası, 160

W

Wassenaer, Nicolaes van, 78
Weil, Andrew, 119, 13
wijnkoopsgeld (şarap parası), 86
Wilson, E. O., 218

Y

yaje sarmaşığı, 99
Yapma Cennetler (Baudelaire), 148
yaprak bitleri, 73, 192, 194
Yeşillik Denizi, 116, 117
York Imperial elması, 33-34
Young, Arthur, 177
Young, Steve, 193-5, 206-7
Yukon Gold patatesi, 196, 208

Z

zehir, *bkz.* toksin
Zenginlerin Utancı, (Shama), 70

ARZUNUN BOTANİĞİ

"Okuduğunuz okuyacağınız her şeyden daha büyüleyici."

Entertainment Weekly

"Pollan sadece doğal yaşam üstündeki etkilerimize değil, kendi doğamıza da ışık tutuyor. Nefes kesici."

The New York Times

Hepimiz arı ile çiçeğin dansını biliriz; bal yapmak için nektar ve polen toplayan arı ve arıya istediklerini vererek genlerini uzaklara yayan çiçek. Büyük resmi göremeyen arı muhtemelen bahçede kendisini özne, yağmaladığı çiçeği ise nesne sanıyor. Meselenin aslı ise şu; çiçek arıyı, polenini çiçekten çiçeğe taşıması için zekice kullanmakta.

Kabul edelim, bitkilerin bizi de aynı şekilde kullanabiliyor olması aklımızın ucundan geçmiyor. İnsan doğa ilişkisi üstüne yazılmış en etkileyici kitaplardan biri kabul edilen **Arzunun Botaniği**'nde *Michael Pollan* insanlarla evcilleşmiş bitkiler arasındaki çıkar temelli ilişkiyi büyüleyici bir şekilde sergiliyor. Dört temel insan arzusunu -*tatlılık*, *güzellik*, *sarhoşluk* ve *kontrol*- bunları tatmin eden dört bitki -*elma*, *lale*, *marihuana* ve *patates*- ile ilişkilendirip bu bitkilerin nasıl insanoğlunun en temel dürtülerini hoşnut etmek için evrildiğini gösteriyor. Ve sayfalar ilerledikçe görüyoruz ki, tıpkı bizim bu bitkilerden faydalandığımız gibi, bitkiler de bizden faydalanıyor bu karşılıklı oyunda.

Bu kitap "İnsan ve Doğa" hakkında farklı türde bir hikâye anlatıyor; bizi Yerküre'de yaşam denilen bu karşılıklı büyük ağın içine geri yerleştirmeyi amaçlayan bir hikâye bu.

18 TL
ISBN: 978-605-61801-3-2
9 786056 180132

domingo
www.domingo.com.tr